

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ:
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**Στα ἴχνη του συμποσίου:
συμποτικές και συνδειπνικές πρακτικές κατά την
Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου**

Διπλωματική εργασία Α' Κύκλου Μετ/κών Σπουδών

Μέλη επιτροπής:

*Νικόλαος Σταμπολίδης
Παυλίνα Καρανασιάση
Κατερίνα Κόπακα*

Φοιτήτρια:

Ευαγγελία Μαυρίκου (Α.Μ.464)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<u>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</u>	σ.5
<u>ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΟΜΗΡΙΚΗ «ΔΑΙΤΑ»</u>	
1. ΣΚΗΝΕΣ ΕΥΧΩΧΙΑΣ ΣΤΑ ΕΠΗ-ΤΑ ΗΡΩΙΚΑ ΔΕΙΠΝΑ	σ.11
1.1. Ο ΧΩΡΟΣ	σ.13
1.2. ΚΡΕΟΦΑΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΝΟΠΟΣΙΑ	σ.14
1.3. ΟΙ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ	σ.18
1.4. Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	σ.19
1.5. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ «ΔΑΙΤΑΣ»	σ.20
2. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΕΠΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΠΡΩΙΜΟΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΣΥΝΔΕΙΠΝΙΚΩΝ- ΣΥΜΠΟΤΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΩΝ	σ.25
2.1. Ο ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ	σ.26
2.2. Ο ΧΩΡΟΣ	σ.30
2.3. Η ΚΛΙΜΑΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΣΤΙΑΣΕΩΝ	σ.31
2.4. Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΟΙΝΟΥ	σ.31
2.5. Η ΚΡΑΣΗ ΤΟΥ ΟΙΝΟΥ	σ.32
2.6. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΔΩΡΩΝ	σ.34
3. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΕΠΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΩΝ ΣΥΝΔΕΙΠΝΙΚΩΝ-ΣΥΜΠΟΤΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΩΝ	σ.35
3.1. Η «ΔΑΙΣ» ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΣΣΙΤΙΑ	σ.35
3.2. Η «ΔΑΙΣ» ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ	σ.38
3.3. ΓΝΩΡΙΖΕ Ο ΟΜΗΡΟΣ ΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ;	σ.40

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σ.44
2. ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ	σ.45
3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ	σ.52
4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ: ΤΟ «ΜΑΡΖΕΑΗ»	σ.55
4.1. ΤΟ «ΜΑΡΖΕΑΗ» ΚΑΙ Η ΚΥΠΡΟΣ	σ.57
4.2. ΤΟ «ΜΑΡΖΕΑΗ» ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ	σ.59
5. Ο 12 ^{ος} ΑΙΩΝΑΣ	σ.61

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΥΠΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ-ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

1. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	σ.65
2. ΟΙ «ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΑΡΧΟΝΤΩΝ»	σ.67
3. ΟΙ «ΗΡΩΙΚΕΣ ΤΑΦΕΣ»	σ.71
3.1. Ο ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ	σ.74
4. Ο ΟΨΙΜΟΣ 10 ^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΛΛΑΓΗΣ	σ.80

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

1. ΣΚΕΥΗ ΟΙΝΟΠΟΣΙΑΣ ΣΕ ΤΑΦΕΣ ΤΟΥ 9 ^{ου} ΑΙΩΝΑ	σ.82
2. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ	σ.87
3. Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 8 ^ο ΑΙΩΝΑ	σ.90
4. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ	σ.99
4.1. Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ	σ.99
4.2. Η ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ	σ.102
5. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΔΙΑΔΟΣΗΣ	σ.104
5.1. ΕΛΛΑΔΑ	σ.104
5.2. ΚΥΠΡΟΣ	σ.107
5.3. ΕΤΡΟΥΡΙΑ	σ.108
5.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	σ.110

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ:

ΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ-ΠΡΩΙΜΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ	σ.113
2. Ο ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ	σ.116
2.1. ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΣΥΜΠΙΟΤΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ	σ.122
2.1.1. ΤΟ «ΚΥΠΕΛΛΟ ΤΟΥ ΝΕΣΤΟΡΑ»	σ.124
2.1.2. Η ΟΙΝΟΧΟΗ ΤΟΥ ΔΙΠΥΛΟΥ	σ.126
2.1.3. Ο «ΣΚΥΦΟΣ ΤΟΥ ΑΚΕΣΑΝΔΡΟΥ»	σ.128
2.2. ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΣΚΕΥΗ	σ.130
2.3. ΟΒΕΛΟΙ ΚΑΙ ΚΡΑΤΕΥΤΕΣ	σ.140
2.4. ΦΙΑΛΕΣ	σ.144
2.4.1. ΜΕΤΑΛΛΙΚΕΣ ΦΙΑΛΕΣ	σ.144
2.4.2. ΓΥΑΛΙΝΕΣ ΦΙΑΛΕΣ	σ.152
2.5. ΣΚΕΥΗ ΑΠΟ ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΜΕΤΑΛΛΑ	σ.153
2.6. ΜΕΤΑΛΛΙΚΟΙ ΤΡΙΦΤΕΣ	σ.154
2.7. ΥΠΟΣΤΑΤΕΣ	σ.155
2.8. ΛΕΒΗΤΕΣ	σ.157
2.9. ΛΥΧΝΟΣΤΑΤΕΣ-ΘΥΜΙΑΤΗΡΙΑ	σ.161
3. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΩΝ	σ.162
3.1. ΤΑ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΑ ΣΤΗΝ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ	σ.162
3.2. ΤΑ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ	σ.164
3.3. ΚΛΙΝΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ	σ.168
3.4. Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΘΙΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	σ.172
3.5. ΤΑ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΑ ΣΤΗΝ ΕΤΡΟΥΡΙΑ	σ.174
4. Ο ΧΩΡΟΣ	σ.179
4.1. ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΠΟΥ ΑΝΗΚΟΥΝ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ	σ.179
4.2. ΑΠΟ ΤΗΝ «ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΑ» ΣΤΟΝ ΟΙΚΟ ΜΕ ΑΝΔΡΩΝΑ	σ.184
4.3. ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΝΔΡΕΙΟΥ	σ.192

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ

1. ΣΥΜΠΟΣΙΑ ΣΕ ΙΕΡΑ	σ.195
2. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ	σ.198
3. ΕΝΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟ: ΤΕΛΕΤΕΣ ΜΥΗΣΗΣ ΣΤΟ ΙΔΑΙΟΝ ΑΝΤΡΟ	σ.201

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ: ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ

1.ΕΛΛΑΔΑ	σ.205
2.ΠΙΘΗΚΟΥΣΣΕΣ	σ.208
3.ΕΤΡΟΥΡΙΑ	σ.209

<u>ΧΑΡΤΕΣ</u>	σ.211
----------------------	-------

<u>ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ-ΧΑΡΤΩΝ</u>	σ.216
--	-------

<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	σ.228
----------------------------	-------

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«In order to reconstruct the past we have to trace the habitat, the style of life, and look at the meaningful choice of certain items, or patterns of behavior, as symbolic codes to be decoded»

Rathje 2005,221

Τα τελευταία χρόνια οι συμποτικές και συνδειπνικές πρακτικές και συνήθειες των αρχαίων κοινωνιών έχουν γίνει ιδιαίτερα δημοφιλές θέμα στις αρχαιολογικές και ιστορικές σπουδές. Ο αγγλικός όρος «*feasting*» που κυριαρχεί στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία όταν γίνεται πραγμάτευση σχετικών θεμάτων, είναι αρκετά αόριστος, δεδομένου ότι έχει στο παρελθόν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει μια μεγάλη πληθώρα διαφορετικών πρακτικών. Οι περισσότεροι μελετητές πλέον-κατανοώντας την ανάγκη περιορισμού της έννοιας-χρησιμοποιούν τον όρο προκειμένου να περιγράψουν συγκεντρώσεις τελετουργικού χαρακτήρα που πραγματοποιούνται από μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων και στις οποίες βασικό στοιχείο αποτελεί η από κοινού κατανάλωση τροφής και ποτού (κυρίως αλκοολούχων ροφημάτων και ιδιαίτερα κρασιού)¹. Ο προσδιορισμός «τελετουργικός» χρησιμοποιείται για να διαχωρίσει τις πρακτικές αυτές από άλλες μορφές κατανάλωσης (π.χ. την καθημερινή διατροφή που εξυπηρετεί βιολογικές ανάγκες) και ταυτόχρονα τους προσδίδει την έννοια της εθιμοτυπίας. Η εθιμοτυπία ενδέχεται να εκφράζεται με διάφορους τρόπους, όπως για παράδειγμα την

¹ Για την ιστορία του οίνου στους αρχαίους πολιτισμούς βλ. McGovern 2003·McGovern, P.E.-Fleming, S.J.-Katz, S.H. (eds.), *The Origins and Ancient History of Wine (Food and Nutrition in History and Anthropology)*, 1996. Για το σημαντικό ρόλο των αλκοολούχων ροφημάτων (και κυρίως του οίνου) σε όλες τις κοινωνίες και για τον τρόπο που επιδρούν στη διαμόρφωση σύνθετων κοινωνικο-πολιτικών δομών βλ. Dietler, 1990. Για την προτίμηση που όλοι σχεδόν οι αρχαίοι πολιτισμοί έδειξαν ιδιαίτερη προτίμηση στον οίνο έναντι άλλων αλκοολούχων ροφημάτων βλ. McGovern 2003, 305-7, όπου ως βασικοί λόγοι επισημαίνονται οι ψυχοδραστικές και θεραπευτικές του ιδιότητες, αλλά και η ευκολία στην παραγωγή του. Για το ρόλο των αλκοολούχων ροφημάτων σε θρησκευτικά τελετουργικά βλ. Whittaker 2008, 89-90, 93-4, 96, όπου επισημαίνεται ότι η κατανάλωση αλκοόλ διευκόλυνε την «επικοινωνία» των συμμετεχόντων με τους θεούς και εξασφάλιζε την πρόσβασή τους στις θεϊκές δυνάμεις, καθώς και ότι η «μεταμόρφωση» του σταφυλιού σε οίνο θα μπορούσε να νοηθεί από μόνη της ως απόδειξη της παρουσίας του θείου. Η οινοποίηση έγινε η κυρίαρχη πρακτική στην Α.Μεσόγειο από τα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας και εξής και συνδέθηκε σε όλους τους πολιτισμούς της με τη ζωή των αριστοκρατικών κύκλων (Hamilakis-Sherratt 2012, 198).

τήρηση συγκεκριμένων κανόνων ή σειράς στην πραγματοποίηση του τελετουργικού, τη χρήση συγκεκριμένου εξοπλισμού ή ειδικών ενδυμάτων, την ύπαρξη ιδιαίτερων χώρων, την κατανάλωση συγκεκριμένων τροφών που δεν αποτελούν μέρος της καθημερινής διαίτας (π.χ. κρέας) και αλκοολούχων ροφημάτων κ.λ.π. Πέρα από την κατανάλωση τροφής και ποτού, το τελετουργικό μπορεί-ανάλογα με την περίπτωση-να εμπλουτίζεται και με άλλες δραστηριότητες, όπως χορό, τραγούδι, απαγγελίες, συζητήσεις, σεξουαλική δραστηριότητα κ.ά.

Τέτοιου τύπου εκδηλώσεις απαντούν σε όλες τις κοινωνίες και όλες τις εποχές-από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα-και συνδέονται με διάφορες πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Πέρα από τα τελετουργικά εκείνα που οργανώνονται απλώς για λόγους ευωχίας και διασκέδασης μεταξύ ζώντων (κοσμικά), άλλα μπορεί να συνδέονται με τη λατρεία θεών ή προγόνων (θρησκευτικά) ή με το θάνατο (ταφικά), ενδέχεται μάλιστα κάποιες από αυτές τις πτυχές να συνυπάρχουν. Η παρούσα εργασία εστιάζει κατά κύριο λόγο στην πρώτη κατηγορία, δηλαδή στα δρώμενα εκείνα που αφορούν τον κόσμο των ζώντων.

Η απόπειρα μελέτης των συμποτικών και συνδειπνικών πρακτικών των αρχαίων κοινωνιών είναι εργασία σύνθετη και πολύπλοκη. Κατ'αρχάς, η ανίχνευση και αναγνώρισή τους μέσω των καταλοίπων του υλικού πολιτισμού παρουσιάζει δυσκολίες, καθώς κάθε κατηγορία στην οποία βασίζεται η αρχαιολογική μελέτη παρουσιάζει τους δικούς της περιορισμούς: για παράδειγμα, οι εικονογραφικές αναπαραστάσεις συχνά αποτελούν μέσα προπαγάνδας, προβάλλοντας τον τρόπο με τον οποία μια ομάδα βλέπει τον εαυτό της και όχι την πραγματικότητα· οι χώροι είναι συχνά δύσκολο να αναγνωριστούν, αφού δεν σώζονται παντού κατάλοιπα τέτοιων εκδηλώσεων· η αναγνώριση ενός σκεύους ως μέρος του απαραίτητου εξοπλισμού δεν είναι πάντα βέβαιη, δεδομένου μάλιστα ότι πολύ συχνά σκεύη και αντικείμενα που σχετίζονται με αυτά τα δρώμενα εντοπίζονται μακριά από την αρχική τους θέση (π.χ. σε ταφικά περιβάλλοντα)· οι πληροφορίες που προσφέρουν οι χώροι ταφής συχνά είναι συγκεχυμένες, καθώς δεν είναι πάντα εύκολο να συμπεράνουμε αν τα σκεύη που εντοπίζονται σε αυτούς αποτελούσαν τμήματα της προσωπικής περιουσίας του νεκρού, προσφορές προς αυτόν ή τον εξοπλισμό ταφικών τελετουργικών. Η κατάσταση διευκολύνεται όταν πρόκειται για εγγράμματες κοινωνίες, οπότε τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας αντιπαραβάλλονται με τις πληροφορίες που προσφέρουν οι γραπτές πηγές, χωρίς αυτό ωστόσο να σημαίνει ότι και στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχουν συγκεκριμένοι περιορισμοί. Η μεγαλύτερη ωστόσο δυσκολία ανακύπτει όταν επιχειρείται η κατανόηση της κοινωνικής διάστασης των

δρώμενων αυτών, δεδομένου μάλιστα ότι αυτά έχουν συνδεθεί κατά κύριο λόγο με τη ζωή των ατόμων εκείνων που αποτελούσαν την κοινωνική ελίτ στον τόπο και στην εποχή τους και επομένως διέθεταν τα απαραίτητα υλικά μέσα για την οργάνωσή τους. Εν συντομία, μπορούμε να πούμε ότι οι εκδηλώσεις που προϋπέθεταν το μοίρασμα (την «κοινωνία») τροφής και ποτού συντελούσαν στη δημιουργία ή/και ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των συμμετεχόντων, προσδίδοντας έτσι μια συγκεκριμένη ταυτότητα στην ομάδα και εξασφαλίζοντας τη σταθερότητά της. Ταυτόχρονα όμως, αποτελούσαν έναν αποτελεσματικό τρόπο για τη διαφοροποίηση της ομάδας από τα υπόλοιπα, μη προνομιούχα μέλη της κοινωνίας, καθώς διατυμπάνιζαν την ταυτότητά της και εξέφραζαν με σαφή τρόπο την κοινωνική, οικονομική ή πολιτική υπεροχή της. Η μελέτη λοιπόν των εκδηλώσεων αυτών (όπως και άλλων συλλογικών εκδηλώσεων) είναι πρωτίστως σημαντική γιατί αντικατοπτρίζει κοινωνικές δομές και ταυτότητες και επομένως συμβάλλει στην κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας της εκάστοτε εποχής². Όπως όλες οι κοινωνικές πρακτικές, έτσι και αυτές είναι δυναμικές, μπορούν να μεταβάλλονται δηλαδή στο πέρασμα του χρόνου και να αποκαλύπτουν επομένως αλλαγές στην κοινωνική, ιστορική και πολιτισμική πραγματικότητα.

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες, τα σχετικά τελετουργικά δρώμενα της Εποχής του Χαλκού (τόσο των πολιτισμών της Εγγύς και Μέσης Ανατολής, όσο και των πολιτισμών του Αιγαίου) έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολυάριθμων μελετών³. Το ίδιο ισχύει και για τους θεσμούς των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, οι οποίοι έχουν μελετηθεί διεξοδικά: χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το συμπόσιο με τις διάφορες πτυχές και προεκτάσεις του (κοινωνικές, πολιτικές, παιδευτικές, επιδράσεις στην τέχνη) καθώς και

² Wright 2004a, 134-5: «*I argue here that feasting is an important ceremony instrumental in the forging of cultural identity...Identities are formed, expressed, affirmed, and changed through many social activities, especially those that bring groups together for celebration, which are usually accompanied by feasting*». Hamilakis 1998, 116: «*Humans as social entities make themselves through the consumption of food and drink*».

³ Για την Εγγύς και Μέση Ανατολή βλ. ενδεικτικά: McGovern 2003· Milano, L.(ed.), *Drinking in Ancient Societies. History and Culture of Drinks in the Ancient Near East. Papers of a Symposium held in Rome, May 17-19 1990*, Padova 1994· McGovern, P.-Fleming, St.-Katz, S. (eds.), *The Origins and Ancient History of Wine (=Food & Nutrition in History and Anthropology Series vol.11)*, Amsterdam 1995· Schmandt-Besserat, D., «Feasting in the Ancient Near East», στο Dietler, M.-Hayden, B. (eds.), *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*, Washington 2001, 391-403. Για την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο βλ. ενδεικτικά: Hitchcock-Laffineur-Crowley 2008· Halstead, P.-Barrett, J.C. (eds.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece (=Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5)*, Oxford 2004· Wright, J.C. (ed.), *The Mycenaean Feast (Hesperia Supplement)*, 2004, εκδοθέν επίσης ως *Hesperia* 73 (2004).

αλλά και τελετουργικά δρώμενα δημόσιου χαρακτήρα⁴. Στην παρούσα εργασία εξετάζονται οι συνδειπνικές και συμποτικές πρακτικές της ενδιάμεσης εποχής, της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (1100-600 π.Χ.), οι οποίες-όπως και πολλές άλλες εκφάνσεις του πολιτισμού-αποκαλύπτονται σταδιακά χάρη στην πολύτιμη δημοσίευση πρόσφατων ή εν εξελίξει ανασκαφικών ερευνών. Οι δυσκολίες που ανέκυψαν κατά την εκπόνηση της εργασίας οφείλονται κυρίως στο ότι η προς εξέταση εποχή χαρακτηρίζεται από έντονες διαφοροποιήσεις ανά περιοχή καθώς και στο γεγονός ότι αποτελεί περίοδο μεγάλων και γρήγορων αλλαγών που επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμού. Παρόλα αυτά, έγινε προσπάθεια σύνθεσης των δεδομένων και παρουσίασης μιας όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένης εικόνας, αν και το θέμα δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Η εργασία εστιάζει στις συνδειπνικές και συμποτικές πρακτικές που ανιχνεύονται στον ελληνικό κόσμο (ηπειρωτική Ελλάδα, Αιγαίο, Κύπρος), αναπόφευκτα όμως γίνονται αναφορές σε ανάλογες πρακτικές της Εγγύς Ανατολής, ενώ κρίθηκε απαραίτητο να συμπεριληφθεί και η ιταλική χερσόνησος (Ετρουρία) στην ενότητα που αφορά στην εμφάνιση και διάδοση του συμποσίου κατά τους ΥΓ-Πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους.

Το πρώτο μέρος της εργασίας, με τίτλο «Η ομηρική *δαίτα*», λειτουργεί ως εισαγωγική ενότητα στο κυρίως θέμα. Δεδομένου ότι τα έπη αποτελούν τη σημαντικότερη γραπτή πηγή της προς εξέταση εποχής και επομένως βασικό εργαλείο στην κατανόηση διαφόρων πτυχών του πολιτισμού της (υλικού και πνευματικού), κρίθηκε απαραίτητο να προηγηθεί η ενότητα αυτή, προκειμένου να γίνει στη συνέχεια αντιπαραβολή με τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας.

Για λόγους συνοχής και νοηματικής συνέχειας, η ανάλυση του κυρίως θέματος ξεκινά με μια σύντομη αναφορά στις συνδειπνικές-συμποτικές πρακτικές της ΥΕΧ, οι οποίες σχετίζονται τόσο με την ζωή των αναδυόμενων μελών της κοινωνικής ιεραρχίας, όσο και με δρώμενα θρησκευτικού χαρακτήρα. Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος για το *marzeah*, ένα θεσμό ευρέως διαδεδομένο στην Εγγύς Ανατολή καθώς και για την πιθανή σχέση του με αντίστοιχα δρώμενα στην Κύπρο και στο μυκηναϊκό κόσμο.

⁴ Βλ. ενδεικτικά Murray 1990· Slater 1991· Murray, O.-Tecușan, M. (eds.), *In Vino Veritas*, London 1995· Lissarague, F., *The Aesthetics of the Greek Banquet. Images of Wine and Ritual* (transl. by A. Szegedy-Maszak), Princeton 1991· Hobden, F., *The Symposium in Ancient Greek Society and Thought*, Cambridge University Press 2013· Schmitt-Pantel 1990· Schmitt-Pantel, P., *La cité au banquet: Histoire des repas publics dans les cités grecques (=BÉFAR 157)*, Rome 1992.

Το τρίτο μέρος καλύπτει χρονικά τον 11^ο και 10^ο αι., δηλαδή τους Υπομυκηναϊκούς και Πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Γίνεται λόγος για δύο μεγάλες κατηγορίες του υλικού πολιτισμού που συνδέονται με συνδειπνικές και συμποτικές πρακτικές: πρόκειται αφενός για τις λεγόμενες «κατοικίες αρχόντων», οι οποίες προσφέρουν πολλές ενδείξεις για την τέλεση τέτοιων εκδηλώσεων και αφετέρου για τις «ηρωικές ταφές», ο κτερισματικός πλούτος των οποίων αποδεικνύει ότι μεμονωμένα άτομα είχαν τη δυνατότητα να τις απολαμβάνουν. Το μέρος αυτό κλείνει με την αναφορά στον όψιμο 10^ο αι., όταν η εικόνα των προηγούμενων χρόνων φαίνεται να αλλάζει και συμποτικά σκεύη και σύνολα εμφανίζονται σε μεγαλύτερες ποσότητες σε τάφους διαφόρων περιοχών.

Το τέταρτο μέρος αφορά τους Γεωμετρικούς χρόνους, την εποχή δηλαδή στην οποία χρονολογείται η εμφάνιση του συμποσίου, ως χαρακτηριστικού τρόπου έκφρασης της αριστοκρατικής ζωής. Ανιχνεύονται αρχαιολογικά ενδείξεις για την αυξανόμενη σημασία του θεσμού ήδη από το β' μισό του 9^{ου} αι. ως τα μέσα του 8^{ου} αι. που έχουμε τις πρώτες σαφείς αποδείξεις για την πραγματοποίησή του. Στη συνέχεια αναλύονται οι κοινωνικές, οικονομικές και ιστορικές συνθήκες που συντέλεσαν στην παγίωση και εξάπλωση του θεσμού στη Μεσόγειο. Τέλος, παρατίθενται διάφορες απόψεις σχετικά με την καταγωγή του θεσμού.

Στο πέμπτο μέρος, το οποίο έχει τίτλο «Το συμπόσιο των Υστερογεωμετρικών-Πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων» περιγράφεται αρχικά ο χαρακτήρας του θεσμού, όπως αποκρυσταλλώθηκε την εποχή αυτή. Στη συνέχεια περιγράφεται ο εξοπλισμός του συμποσίου, ο οποίος είναι γνωστός κυρίως από πολυτελείς ταφές διαφόρων περιοχών της Μεσογείου. Αναλύονται κατηγορίες χαρακτηριστικών αντικειμένων (ενεπίγραφα αγγεία, κεραμικά σκεύη, φιάλες, οβελοί και κρατευτές κ.ά.) που χρησιμοποιούνταν στα συμπόσια. Γίνεται επίσης λόγος για τη χρήση των ανακλίντρων και την υιοθέτηση της συνήθειας αυτής, ενώ στο τέλος εξετάζεται η μετάβαση από την «κατοικία του άρχοντα» στον οίκο με ανδρώνα και παρατίθενται διάφορα σχετικά παραδείγματα.

Στα δύο τελευταία μέρη της εργασίας, τα οποία τιτλοφορούνται «Θρησκευτικά συμπόσια» και «Ταφικά συμπόσια» αντίστοιχα, γίνεται πολύ σύντομη αναφορά στα τελετουργικά συμπόσια που σχετίζονται με θρησκευτικό ή ταφικό περιβάλλον, καθώς-όπως ήδη αναφέρθηκε-η παρούσα εργασία εστιάζει κατά κύριο λόγο στα συμπόσια εκείνα που αφορούν τον κόσμο των ζώντων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:
Η ΟΜΗΡΙΚΗ «ΔΑΙΤΑ»

1.ΣΚΗΝΕΣ ΕΥΩΧΙΑΣ ΣΤΑ ΕΠΗ-ΤΑ ΗΡΩΙΚΑ ΔΕΙΠΝΑ⁵

Τα έπη μας προσφέρουν πλήθος πληροφοριών για τις διατροφικές συνήθειες των θεών, των ηρώων και των κοινών θνητών. Πέρα από τα απλά, καθημερινά γεύματα, που αποσκοπούν απλά στην ικανοποίηση των αναγκών θρέψης, σημαντικό ρόλο στα έπη καταλαμβάνουν οι σκηνές εκείνες στις οποίες ικανός αριθμός ατόμων συγκεντρώνεται για να φάει και να πιει από κοινού. Μια τέτοια συγκέντρωση είναι δυνατόν να οργανωθεί στα έπη με πολλές διαφορετικές αφορμές και μορφές: υπάρχουν για παράδειγμα συνεσιτιάσεις που οργανώνονται με έξοδα του οικοδεσπότη και στις οποίες είναι ευρεία η παρουσία των μελών της κοινότητας ή ακόμη και ξένων όπως οι γάμοι ή κηδείες (α 22, δ 3,16, ψ 134, γ 309, Ψ 630-40, 678-80, Ω 665, 801-3), συνεσιτιάσεις που οργανώνονται με έξοδα της κοινότητας (Ρ 249-250) και στις οποίες παρευρίσκονται μόνο ο βασιλιάς και οι πρεσβύτεροι σε περιπτώσεις που πρέπει να ληφθεί απόφαση για κάποιο σημαντικό θέμα (*γερούσιον οἶνον*: ν 8) κ.λ.π.

Οι συνεσιτιάσεις αποτελούν τη συχνότερη δραστηριότητα στην οποία επιδίδονται οι πρωταγωνιστές της Οδύσσειας και-μαζί τη μάχη-και της Ιλιάδας. Αν και υπάρχουν πολλές μορφές συνεσιτιάσεων στα έπη, σημαντικότερη είναι αυτή που προορίζεται για τους ήρωες, μια ιδιωτικής δηλαδή φύσης συγκέντρωση αντρών που τρώνε και πίνουν από κοινού («ηρωικά δείπνα»). Η έκταση και η συχνότητα περιγραφής των σκηνών αυτών είναι τέτοια που έχει συχνά σαν αποτέλεσμα τη διακοπή της ομαλής ροής της αφήγησης και την απώλεια της αίσθησης του ρεαλισμού⁶.

Ένα ηρωικό δείπνο μπορεί να οργανωθεί με πολλές διαφορετικές αφορμές: όταν κάποιος ήρωας καταφτάνει σε ξένο τόπο, πριν αποχωρήσει από αυτόν, πριν και μετά την ολοκλήρωση κάποιας επιχείρησης, όταν πρέπει να ληφθεί μία συλλογική απόφαση, όταν πρέπει να εξευμενιστούν οι θεοί κ.λ.π. Συχνά, δεν είναι καν απαραίτητη η ύπαρξη συγκεκριμένης αφορμής, αφού οι ήρωες συγκεντρώνονται απλώς για να διασκεδάσουν και να απολαύσουν τη συντροφιά.

⁵ Η απόδοση στη νεοελληνική των χωρίων της Οδύσσειας και της Ιλιάδας βασίζεται στη μετάφραση των Ν.Καζαντζάκη-Ι.Κακριδή.

⁶ Για παράδειγμα, στην Ιλιάδα (Ι 89-92) οι αρχηγοί των Αχαιών συμμετέχουν σε ένα γενναίο γεύμα στη σκηνή του Αγαμέμνονα, λίγο αργότερα ο Οδυσσεύς και ο Αϊάντας καταφτάνουν ως απεσταλμένοι στη σκηνή του Αχιλλέα, ο οποίος ψήνει τρία διαφορετικά είδη κρέατος για τους καλεσμένους του (Ι 199-222), ενώ όταν επιστρέφουν στη σκηνή του Αγαμέμνονα απολαμβάνουν πάλι φαγητό και ποτό (Ι 700-9) πριν αποσυρθούν για ξεκούραση.

Βασικά συστατικά του ηρωικού δείπνου είναι η τελετουργική θυσία και σπονδή προς τιμή των θεών⁷, η κρεοφαγία και η οινοποσία. Όταν οι ήρωες συγκεντρώνονται, έχουν την ευκαιρία να καταναλώσουν μεγάλες ποσότητες ψημένου κρέατος, να πιουν κρασί, να μιλήσουν, να χορέψουν (α 421-2, θ 250-265 και 370-380), να απολαύσουν την τέχνη ενός αοιδού που υμνεί τα κλέα ἀνδρῶν (α 152-5, 325-7, δ 17-18) ή να διασκεδάσουν από την παράσταση ακροβατών (δ 15-19).

Ο Οδυσσέας περιγράφει με το χαρακτηριστικότερο τρόπο την ικανοποίηση που προσφέρει μια τέτοια εκδήλωση, κατά τη διάρκεια της γιορτής που οργανώνεται προς τιμή του στο νησί των Φαιάκων (ι 2-11):

*«Ἀλκίνοε κρεῖον, πάντων ἀριδείκετε λαῶν,
ἦ τοι μὲν τόδε καλὸν ἀκουέμεν ἐστὶν ἀοιδῶ
τοιούδ' οἶος ὄδ' ἐστὶ, θεοῖς ἐναλίγκιος ἀνδρῶν.
οὐ γὰρ ἐγὼ γέ τί φημι τέλος χαριέστερον εἶναι
ἢ ὅτ' ἐυφροσύνη μὲν ἔχη κατά δῆμον ἅπαντα,
δαιτυμόνες δ' ἀνά δώματ' ἀκουάζωνται ἀοιδῶ
ἤμενοι ἐξείης, παρὰ δὲ πλήθωσι τράπεζαι
σίτου καὶ κρειῶν, μέθυ δ' ἐκ κρητῆρος ἀφύσσω
οἶνοχόος φορέησι καὶ ἐγχείη δεπάεσσι:
τοῦτό τί μοι κάλλιστον ἐνὶ φρεσὶν εἶδεται εἶναι.»*

*= Ἀλκίνοε, βασιλιά περίλαμπρε, μες στο λαό σου ο πρώτος,
αλήθεια είναι όμορφο να κάθεσαι ν' ακούς τον τραγουδάρη,
και να 'ναι σαν αυτόν, που ακούγεται καθώς θεού η φωνή του.
Άλλη αναγάλλια εγώ τρανότερη δεν ξέρω, μόνο να 'χει
ο κόσμος όλος σε ξεφάντωση στρωθεί, κι οι καλεσμένοι
στο αρχουταρίκι ν' αφουγκράζονται το θείο τον τραγουδάρη,
γραμμῆ καθούμενοι και δίπλα τους γεμάτα τα τραπέζια
ψωμί και κρέατα κι ανασέρνοντας κρασί από το κροντήρι
να τρέχει ο κεραστής στις κούπες τους να το κερνάει, να πίνουν.
Αυτή η χαρά λογιάζω εσιάθηκεν η πιο τρανή του ανθρώπου.*

Τα κύρια χαρακτηριστικά των ηρωικών δείπνων περιγράφονται στη συνέχεια.

⁷ Η παράλειψη του τελετουργικού μέρους του γεύματος επέφερε την οργή των θεών (Η 480-1):

*«οἶνον δ' ἐκ δεπάων χαμάδις χέον, οὐδέ τις ἔτλη
πρὶν πιέειν πρὶν λείψαι ὑπερμενεῖ Κρονίωνι.»*

*= Κι ἀπὸ στη γη με τα ποτήρια τους χύναν κρασί, κι οὐτ' ένας
κόταε να πει, στον πολυδύναμο το Δία σταλιές πριν στάξει.*

Σύμφωνα με την Κουράκου-Δραγώνα (1998, 11): «...στη σκηνή αυτή, ενώ ο Όμηρος μοιάζει απλώς να διηγείται και να τραγουδάει περιγράφοντας τα γεγονότα, στην πραγματικότητα διδάσκει και καθιερώνει ένα συμποτικό νόμο που θα επιβιώσει στο χριστιανικό τραπέζι ως προσευχή».

1.1.Ο ΧΩΡΟΣ

Ο χώρος στον οποίο πραγματοποιούνται οι συνεσιώσεις των ηρώων είναι συνήθως η μεγάλη, μακρόστενη αίθουσα του ανακτόρου, γνωστή ως *μέγαρον*, η οποία στον κόσμο των θεών ή των μυθικών Φαιάκων είναι κατασκευασμένη από πολύτιμα μέταλλα, αλλά στον απλούστερο κόσμο των ηρώων είναι μια απλή αρχιτεκτονική μορφή από πέτρα και ξύλο. Η αίθουσα αυτή αποτελεί το σημαντικότερο τμήμα της οικίας ενός πλούσιου άντρα, είναι ο χώρος που υποδέχεται τους ξένους, παρέχει φιλοξενία, παραθέτει απλά ή λατρευτικά γεύματα και εν τέλει καθρεφτίζει την κοινωνική του υπόσταση. Στο κέντρο της υπάρχει η εστία για το φωτισμό, τη θέρμανση και το ψήσιμο του κρέατος (Ξ 420, 429-420, Σ 44). Οι προσκεκλημένοι κάθονται σε καθίσματα διαφορετικών τύπων (*κατά κλισμούς τε θρόνους τε*: α 145, γ 389, ω 385, κ 233, ο 134, ρ 86, υ 249), συχνά καλυμμένα με πολύτιμα υφάσματα (υ 150-1, Λ 200) ή διακοσμημένα με στοιχεία από ασήμι (Σ 389-390, η, 162-3, κ 314-5), τα οποία τοποθετούνται σε σειρά κατά μήκος των τοίχων της αίθουσας⁸. Φορητά τραπέζια μικρών διαστάσεων που εξυπηρετούν δύο άτομα, τοποθετούνται μπροστά από τους συνδαιτημόνες. Αυτά είναι κατασκευασμένα από λίθο, ξύλο ή ασήμι και ενίοτε διακοσμημένα με ενθέματα από πολύτιμα υλικά (όπως η στολισμένη τράπεζα του Νέστορα, Λ 628-9) και χρησιμεύουν στο σερβίρισμα του φαγητού, καθώς πιάτα δεν χρησιμοποιούνται. Τα μόνα σκεύη που τοποθετούνται στα τραπέζια είναι τα αγγεία πόσης και ορισμένες φορές ένα πανέρι για το ψωμί. Ενίοτε χρησιμοποιούνται υποπόδια, κυρίως στις συνεσιώσεις των θεών αλλά και στις γιορτές των αλαζόνων μνηστήρων (Ξ 240, α 131, δ 136, κ 315).

Το μέγαρο είναι διακοσμημένο με πολυτελή αντικείμενα (*κειμήλια*) ενδεικτικά του πλούτου και της δύναμης του ιδιοκτήτη (δ 72-3), τα οποία έχουν σκοπό να εντυπωσιάσουν τους καλεσμένους, όπως για παράδειγμα πολεμική εξάρτηση (κράνη, ασπίδες, δόρατα) ή χάλκινοι τρίποδες τοποθετημένοι κατά μήκος των τοίχων. Αυτό που φαίνεται να έχει μεγαλύτερη σημασία για τους συμμετέχοντες δεν είναι η ποσότητα ή η ποιότητα του προσφερόμενου γεύματος, αλλά η πληθώρα του πλούτου που επιδεικνύει ο

⁸ Τα καθίσματα χρησιμοποιούνται μόνο στην αίθουσα των συνεσιώσεων, ενώ στο υπόλοιπο σπίτι χρησιμοποιούνται χαμηλά σκαμνιά (*δίφροι*). Ο Van Wees (1995, 151 και υποσ.9) θεωρεί ότι ο *κλισμός* είναι ένας γενικός όρος για το κάθισμα και ότι ο *θρόνος* είναι απλώς ένας μεγαλύτερος και εντυπωσιακότερος *κλισμός*, προορισμένος για άτομα υψηλού κύρους. Αυτό εξηγεί το γιατί οι γυναίκες (με εξαίρεση τις θεές) δεν κάθονται ποτέ σε *θρόνους*.

οικοδεσπότης, καθώς αυτή είναι που εντυπωσιάζει και προκαλεί τα σχόλια των παρευρισκομένων (δ 67-75, η 81-107).

Όταν οι ήρωες βρίσκονται μακριά από την πατρίδα, όπως για παράδειγμα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Τροίας, αναγκαστικά οι συνεσιώσεις τους πραγματοποιούνται στις σκηνές των αρχηγών.

1.2.ΚΡΕΟΦΑΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΝΟΠΟΣΙΑ

Η εμμονή με την κρεοφαγία αποτελεί ομηρικό ιδανικό, το οποίο-όπως παρατηρεί η Sherratt⁹-δεν θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε καμιά πραγματικότητα, ομηρική ή προ-ομηρική. Στον ομηρικό κόσμο τα κοπάδια ζώων αποτελούν σημαντικό περιουσιακό στοιχείο, δεδομένου ότι η εκτροφή ζώων είναι διαδικασία πολυδάπανη και χρονοβόρα. Αυτό σημαίνει ότι το κρέας θα μπορούσε να καταναλώνεται σε σταθερή βάση μόνο από μια εύπορη ελίτ και από ανθρώπους που σε συγκεκριμένες περιστάσεις επωφελούνταν από τη γενναιοδωρία του οικοδεσπότη. Ο συνηθέστερος τρόπος μαγειρέματος του ζώου προς βρώση (οικόσιτο ή θήραμα) είναι το ψήσιμο στην εστία, διαδικασία που αναλαμβάνουν να φέρουν εις πέρας οι ίδιοι οι ήρωες. Το τεμαχισμένα μέλη του ζώου τοποθετούνται σε *ὄβελους* και ψήνονται πάνω στη φωτιά (Α 465). Άλλα αντικείμενα που ανήκουν στον εξοπλισμό της παρασκευής του φαγητού είναι οι *κρατευτές* (αναφέρονται μία φορά: Ι 214) και τα *πεμπώβολα* (ίσως οβελοί με πέντε αιχμηρές απολήξεις ή πιρούνια: Α 463, γ 460). Το κρέας, όπως και τα υπόλοιπα φαγώσιμα είδη, σερβίρεται και καταναλώνεται με τα χέρια, καθώς μαχαίρια ή πιρούνια δεν χρησιμοποιούνται (δ 65-7). Η κρεοφαγία είναι προνόμιο αποκλειστικά ανδρικό, ενώ δεν είναι τυχαίο το ότι οι πολυάριθμες υπηρέτριες που εξυπηρετούν τους άντρες στις σκηνές αυτές δεν φαίνεται ποτέ να σερβίρουν κρέας, αλλά διαφορετικού τύπου φαγώσιμα είδη (π.χ. α 147, δ 55). Η διανομή του κρέατος είναι επίσης προνόμιο των ηρώων (Ι 217, Ω 626).

Οι συνήθειες του πότου περιγράφονται με λεπτομέρειες στα έπη. Ο κανόνας για θεούς και ανθρώπους είναι η ανάμειξη του οίνου¹⁰ με νερό μέσα σε κρατήρες (*κρητηῆρες*),

⁹ Sherratt 2004, 304.

¹⁰ Η συνηθέστερη λέξη που χρησιμοποιείται για το κρασί είναι *οἶνος*, ενώ η λέξη *μέθυ* αναφέρεται σπανιότερα. Παρόλο που τα δύο ουσιαστικά συνοδεύονται από διαφορετικά επίθετα, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση. Για την πιθανότητα η λέξη *μέθυ* να είχε διαφορετική σημασία

σε άγνωστη ωστόσο αναλογία¹¹, ενώ άκρατος χρησιμοποιείται μόνο για σπονδές (Β 341, Δ 159). Η ίδια μάλιστα η λέξη *οἶνος* δηλώνει το αναμειγμένο κρασί (άρα και το κατάλληλο για πόση), ενώ όταν πρόκειται για άκρατο οίνο χρησιμοποιείται η λέξη *ποτόν* συνοδευόμενη από τα επίθετα *ἄκρητον/ἀκηράσιον* (β 341, ι 205). Ο κρατήρας ωστόσο, πέρα από την πρακτική χρησιμότητά του, αποτελεί σύμβολο κύρους και δύναμης, όπως γίνεται εμφανές σε διάφορα χωρία στα έπη. Όπως παρατηρεί η Luke¹², και μόνο η κατοχή ενός τέτοιου αγγείου πιστοποιούσε ότι ο κάτοχός του είχε τρεις βασικές ιδιότητες: ήταν πολιτισμένος, είχε υπό τον έλεγχό του αξιόλογο απόθεμα αγροτικής παραγωγής και είχε την αρχηγία σε μια ομάδα ανθρώπων χάρη στη διανομή του αποθέματος αυτού.

Στις συνεσιώσεις των ηρώων το κρασί διανέμεται στους παρευρισκόμενους από αριστερά προς τα δεξιά (*ἐνδέξια*, Α 597) για σπονδή και οινοποσία. Το σκεύος που χρησιμοποιείται συνηθέστερα ως αγγείο πόσης είναι το *δέπας* (συνοδευόμενο συχνά από τη λέξη *ἀμφικύπελλον*), ενώ σπανιότερα αναφέρονται και άλλα σκεύη, ονομαζόμενα *ἄλεια* (εν. *ἄλεισον*) ή *κύπελλα*¹³. Ο *σκύφος* απαντά μία φορά ως σκεύος του Εύμαιου (ξ 112), όπως επίσης και το *κισσύβιον*, το οποίο ο χοιροβοσκός χρησιμοποιεί για την ανάμειξη του οίνου με νερό (ξ 78, π 52). Το *κισσύβιον* αναφέρεται άλλη μία φορά σε

σε παλαιότερες του Ομήρου εποχές και να αναφερόταν σε κρασί αναμειγμένο με μέλι βλ. Sherratt 2004, 323. Η μείξη κρασιού με μέλι για πόση αναφέρεται δύο φορές στα έπη, σίγουρα όμως επρόκειτο για ασυνήθιστη πρακτική, αφού οι ήρωες πίνουν το κρασί τους αναμειγμένο με νερό.

¹¹ Συγκεκριμένη αναλογία (1 μέρος οίνου προς 20 μέρη νερού)-που δεν μπορεί όμως να θεωρηθεί ρεαλιστική-αναφέρεται μόνο μία φορά (ι 208-211), όταν περιγράφεται η κράση του οίνου του Μάρωνα:

*«τὸν δ' ὅτε πίνοιεν μελιηδέα οἶνον ἐρυθρόν,
ἐν δέπας ἐμπλήσας ὕδατος ἀνὰ εἴκοσι μέτρα
χεῦ', ὀδμή δ' ἠδεῖα ἀπὸ κρητῆρος ὀδώδει
θεσπεσίη»*

*=Και κάθε που ήταν απ' το κόκκινο γλυκό κρασί να πιόνε,
μια κούπα μόνο αρκούσε σε εἴκοσι μέτρα νερό να ρίξει,
κι απ' το κροντήρι ευτύς ξεχύνουνταν γλυκιά ευωδιά ένα γύρο,
θεικιά*

Υπάρχουν ενδείξεις ότι η αναλογία μπορούσε να διαφοροποιείται ανάλογα με την περίπτωση. Για παράδειγμα, ο Αχιλλέας προτρέπει τον Πάτροκλο να αναμείξει τον οίνο με νερό σε αναλογία που θα το καταστήσει δυνατότερο από ό,τι συνήθως, για να το προσφέρει στους σημαντικούς επισκέπτες του, Οδυσσέα και Αίαντα (Ι 203). Στον Ησίοδο (*Έργα και Ημέραι*, 596) συναντούμε την πρώτη αναλογία κράσης του οίνου, που ήταν ένα μέρος οίνου προς τρία μέρη νερού, ενώ λίγο αργότερα, σε συμποτικά ποιήματα του 6^{ου} αι. (Αλκαίος, Ανακρέοντας) η αναλογία έχει αλλάξει, αφού είναι 1 μέρος οίνου προς 2 μέρη νερού ή 2 μέρη οίνου προς 5 μέρη νερού.

¹² Luke 1994, 23.

¹³ Οι τρεις λέξεις φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση μεταξύ τους.

σχέση με τον Πολύφημο (ι 346). Οι κρατήρες είναι συνήθως αργυροί (δ 615-6, ο 115-6, Ψ 741-75) και τα αγγεία πόσης είναι σταθερά χρυσά (ο 448, Λ 773, Ζ 225).

Η κοινωνική σημασία της οινοποίησης υπογραμμίζεται από τη συνήθεια των ηρώων να ανταλλάσσουν ως δώρα φιλοξενίας μεταλλικά σκεύη (κρατήρες, αγγεία πόσης, φιάλες), αντικείμενα με μακρά ιστορία που αποτελούν τμήμα της προσωπικής τους περιουσίας (π.χ. Ζ 220, Ψ 264-270 και 741-8, Ω 233-4, δ 591, 615-9, θ 430, ι 203, ο 84-85, 113-119, ω 275). Βασιλικό δώρο ήταν επίσης και ο οίνος (π.χ. ο Μάρων δίνει στον Οδυσσέα, μαζί με 7 τάλαντα χρυσού και έναν ασημένιο κρατήρα καθώς και 12 πρόχους οίνου εξαιρετικής γλυκύτητας και δύναμης, ι 196-215). Ο οίνος αποτελούσε σύμβολο κύρους και η μακροχρόνια αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων του ήταν δείγμα πλούτου και δύναμης (β 337-347). Η αξία του πεπαλαιωμένου οίνου είναι γνωστή στους ήρωες των επών: ο Νέστορας προσφέρει στον Τηλέμαχο οίνο ηλικίας έντεκα ετών (γ 390), ενώ για την επιστροφή του Οδυσσέα φυλάσσεται η καλύτερη ποιότητα οίνου (β 340-3). Δικαίωμα στην οινοποίηση έχουν μόνο οι άντρες, ενώ οι γυναίκες είναι αποκλεισμένες από την ευχαρίστηση αυτή, με μοναδική εξαίρεση τις θεές.

Στα έπη υπογραμμίζεται συχνά το ιδανικό της ισορροπημένης οινοποίησης: ο Αγαμέμνονας επαινεί τον Ιδομενέα επειδή φροντίζει να διατηρεί το κύπελλό του γεμάτο για να πίνει όταν το επιθυμεί, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους που το αδειάζουν γρήγορα (Δ 255-264). Σύμφωνα με το ηρωικό ήθος η μέθη θεωρείται κατάσταση ντροπιαστική και δεν είναι τυχαίο ότι ο Αχιλλέας σε μια φιλονικία του με τον Αγαμέμνονα τον προσβάλλει αποκαλώντας τον «μέθυσο» (*οίνοβαρές*, Α 225). Η μέθη είναι επίσης κατάσταση επικίνδυνη, που επιφέρει συνήθως τραγικά αποτελέσματα και χαρακτηρίζει απολίτιστους ανθρώπους και όντα, όπως ο σύντροφος του Οδυσσέα Ελπήνωρ (κ 551-9), ο Πολύφημος (ι 345-374) ή ο κένταυρος Ευρυτίων (φ 292-301).

Σπανίως ο οίνος αναμειγνύεται με άλλα συστατικά και όταν συμβαίνει αυτό, σχετίζεται με γυναίκες εξωτικές και μυστηριώδεις, όπως η Κίρκη (κ 234-243), η Ελένη (δ 219-233), η Εκαμήδη. Το τελικό μείγμα, το οποίο έχει ψυχοδιεγερτικές ιδιότητες, καταναλώνεται πάντα από άντρες και μπορεί να έχει καλές ή κακές συνέπειες. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η σκηνή στην οποία η Τρωαδίτισσα Εκαμήδη προετοιμάζει ένα μυστηριώδες μείγμα, τον *κυκεώνα*, για να τον προσφέρει στον πληγωμένο Μαχάονα (Λ 628-643). Η Εκαμήδη αναμειγνύει στο *δέπας* του Νέστορα

Πράμνιο οίνο¹⁴ με τυρί γίδας, το οποίο τρίβει χρησιμοποιώντας μια χάλκινη ξύστρα (*κνήστι χαλκείη*) και στη συνέχεια πασπαλίζει το μείγμα με άλφита (αλεύρι από κριθάρι). Το τελικό μείγμα πρέπει να λειτουργήσει ως αναλγητικό για τον πόνο, ίσως λόγω της υψηλής περιεκτικότητάς του σε αλκοόλ, δεν αποκλείεται όμως να υπάρχει εδώ κάποιος υπαινιγμός στις ψυχοδραστικές, ναρκωτικές ή παραισθησιογόνες ιδιότητές του¹⁵. Ο Sherratt¹⁶ παρατηρεί ότι το μείγμα καταναλώνεται και για λόγους άσχετους με την ιατρική (αφού το ίδιο καταναλώνει και ο Νέστορας που δεν είναι τραυματισμένος) και συμπεραίνει ότι μια μικρή ομάδα ατόμων, που ξεχώριζε λόγω της καταγωγής, του κύρους ή του πλούτου της είχε τη δυνατότητα να γεύεται τέτοια ροφήματα απλά για λόγους ευχαρίστησης.

Εικ. 1. Το χρυσό κύπελλο που ο Schliemann αναγνώρισε ως το «Κύπελλο του Νέστορα», λακκοειδής Τάφος IV Μυκηνών

¹⁴ Η προέλευση του Πράμνιου οίνου είναι άγνωστη. Ο Αθήναιος (*Δειπν.*, i, 30b-e) θεωρεί ότι ο προέρχεται από την Ικαρία, ενώ ο Πλίνιος (*Nat.Hist.xiv,6.54*) τον συσχετίζει με τη Σμύρνη. Ήταν ερυθρός, ξηρός οίνος, ο οποίος σύμφωνα με τους αρχαίους σχολιαστές αναμειγνυόταν με άλλα συστατικά (τυρί, κρεμμύδι) για να αμβλυνθεί η δυσάρεστη γεύση του. Βλ. Ridgway 1997, 327-8. Το ίδιο μείγμα με αυτό που προετοιμάζει η Εκαμήδη χρησιμοποιεί επίσης η Κίρκη (κ 234-243) για να μεταμορφώσει τους συντρόφους του Οδυσσέα σε χοίρους. Ο Πράμνιος οίνος αναφέρεται επίσης στην Οδύσσεια (δ 219-233), ως βασικό συστατικό ενός άλλου περιεργού μείγματος που προετοιμάζει η Ελένη και το οποίο περιέχει επίσης *νηπενθές ἄχολον*, ένα ηρεμιστικό που προκαλεί ευφορία. Ο συσχετισμός του οίνου αποκλειστικά με εξωτικές γυναίκες δεν είναι τυχαίος: ίσως υποδεικνύει ότι την εποχή των επών τέτοια χρήση του ήταν αδιανόητη, παρά μόνο για ιατρικούς λόγους, και πιθανώς ότι η «πολιτισμένη» χρήση του οίνου είχε καταφέρει να εκτοπίσει οριστικά την χρήση άλλων, προγενέστερων ψυχοδραστικών ουσιών. Βλ. Sherratt 2004, 327-328. Πάντως, στα έπη ο οίνος χρησιμοποιείται συχνά για θεραπευτικούς-ιατρικούς λόγους, ως τονωτικό, ηρεμιστικό, παυσίπονο, απολυμαντικό (βλ. Tzavella-Enjen 1983, 187).

¹⁵ Βλ. Tzavella-Enjen, *ό.π.*, 188 και υποσ.19-20. Υποστηρίζεται εδώ η πιθανότητα ότι κάποιος μύκτης που αναπτυσσόταν στο κριθάρι είχε ψυχοδραστικές-παραισθησιογόνες ιδιότητες.

¹⁶ Sherratt, A., «Alcohol and its alternatives. Symbol and substance in pre-industrial cultures» στο Goodman, J.-Lovejoy, P.E.-Sherratt, A. (eds.), *Consuming habits: drugs in history and anthropology*, London 1995, 15.

1.3. ΟΙ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

Αυτοί που έχουν την άνεση να απολαμβάνουν στιγμές σόλης και διασκέδασης στα έπη είναι οι ήρωες, οι οποίοι ανήκουν στην εύπορη ελίτ βασιλέων και πριγκίπων και των οποίων μοναδική ασχολία είναι η περιοδική επίβλεψη των δούλων και του λοιπού προσωπικού που έχει αναλάβει τη φροντίδα των ζώων και της γης τους. Οι νεαροί πρίγκιπες έχουν το κληρονομικό δικαίωμα να συμμετέχουν σε συνεσιώσεις από πολύ μικρή ηλικία, ακόμη και από βρέφη¹⁷. Η καταγωγή ωστόσο δεν εξασφαλίζει από μόνη της τη θέση στις συνεσιώσεις των ηρώων, καθώς κάθε αγόρι που χάνει τον πατέρα του διατρέχει τον κίνδυνο αποκλεισμού από τους ομοίους του (X 492-9). Άλλοι παράγοντες που οδηγούν σε αποκλεισμό από τις συνεσιώσεις είναι η απώλεια της δύναμης, της περιουσίας ή του κύρους. Πέραν τούτου, η ευγενής καταγωγή δεν είναι πάντα απαραίτητη για τη συμμετοχή στις ομάδες αυτές: ένας άντρας ταπεινής καταγωγής, ο οποίος καταφέρνει να αποκτήσει δύναμη, πλούτο και κύρος (λόγω της πολεμικής ικανότητας ή του εμπορίου) μπορεί να γίνει δεκτός στις δραστηριότητες της ελίτ, αν και κάτι τέτοιο συμβαίνει σπάνια¹⁸. Οι επαίτες δεν αποκλείονται από τις εκδηλώσεις αυτές¹⁹. Αν ο διοργανωτής δείξει έλεος, επιτρέπεται σε αυτούς να ζητήσουν φαγητό και να το φάνε παράμερα, έχοντας ωστόσο επίγνωση ότι οι καλεσμένοι κάποια στιγμή θα διασκεδάσουν εις βάρος τους.

Ο αριθμός των ανδρών που συμμετέχουν δεν είναι πάντα σαφής, φαίνεται όμως ότι οι συνεσιώσεις των ηρώων περιελάμβαναν ένα μικρό αριθμό ατόμων, οι οποίοι θα ήταν οι κοντινότεροι φίλοι και οι σημαντικότεροι σύμμαχοι του διοργανωτή. Έτσι, ένας ήρωας θα μπορούσε να είναι προσκεκλημένος, ανάλογα με το πόσο αγαπητός ή το πόσο σημαντικός θεωρούνταν, σε πολλές διαφορετικές συνεσιώσεις. Οι βασιλείς, ως ισχυρότεροι όλων, θα ήταν προσκεκλημένοι από όλους (λ 187).

¹⁷ Για παράδειγμα, ο μνηστήρας Ευρύμαχος και ο Αχιλλέας από βρέφη κάθονταν στα γόνατα των ομοτράπεζων πατέρων τους και παρουσιάζονται να τρώνε κρέας, να πίνουν ή να χύνουν κρασί (π 442-4, I 481-7).

¹⁸ Χαρακτηριστική είναι η ιστορία που διηγείται ο Οδυσσέας σχετικά με το νόθο γιο του Κάστορα (ξ 199-239).

¹⁹ Ο Αντίνοος για παράδειγμα, αν και επιπλήττει τον Εύμαιο που έφερε μαζί του τον μεταμφιεσμένο Οδυσσέα (ρ 374-9), δεν αμφισβητεί το δικαίωμά του να παρίσταται στο φαγοπότι. Σύμφωνα με τον Van Wees (1995, 176-7 και υποσ.65) η αποδοχή των επαίτων στις συνεσιώσεις υποκινούνταν ίσως από ψυχολογικούς λόγους, δηλαδή από την ανάγκη των μελών της ανώτερης τάξης να υπενθυμίζουν στον εαυτό τους το τεράστιο χάσμα ανάμεσα σε αυτούς και στο λαό.

1.4. Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Ο ρόλος των γυναικών στα ηρωικά δείπνα δεν είναι εντελώς σαφής. Ενώ παραδοσιακά θεωρείται ότι οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από τέτοιες περιστάσεις, κάποια στοιχεία στα έπη επιτρέπουν την διατύπωση αμφιβολιών σχετικά με την ορθότητα της άποψης αυτής, ίσως μάλιστα η παρουσία της συζύγου να ήταν αναμενόμενη όταν στο σπίτι υπήρχαν προσκεκλημένοι²⁰. Δεν ισχύει βέβαια το ίδιο για τις θυγατέρες, αφού είναι ξεκάθαρο από το επεισόδιο με τη Ναυσικά στην Οδύσσεια ότι η παρουσία μιας ανύπαντρης γυναίκας σε εκδηλώσεις τέτοιου είδους θα προκαλούσε αρνητικά σχόλια (ζ 286-8). Ακόμη όμως και όταν η σύζυγος παρευρίσκεται στο γεύμα, ο ρόλος της δεν είναι ενεργός: δεν συμμετέχει στην προετοιμασία του γεύματος (την οποία αναλαμβάνουν οι άντρες), στο ψήσιμο και στη διανομή του, ενώ πουθενά δεν αναφέρεται ρητά ότι τρώει ή πίνει. Η σύζυγος απλά κάθεται δίπλα στον άντρα και στους γιους της (έχοντας πιθανότατα ήδη γευματίσει), ασχολούμενη κυρίως με την ύφανση, ενώ περιστασιακά μόνο συμμετέχει στις συζητήσεις τους. Η οικοδέσποινα μπορεί να πάρει πρωτοβουλία για συζήτηση με τους καλεσμένους, αλλά τα όρια της ελευθερίας αυτής εξαρτώνται από τη θέληση του συζύγου ή του γιου της. Η Πηνελόπη για παράδειγμα επιπλήττειται από το γιο της όταν ζητά από το βάρδο να αλλάξει τραγούδι (α 328-361) ή όταν προτείνει μια βολή με το τόξο στο μεταμφιεσμένο σε ζητιάνο Οδυσσέα (φ 1-355). Με τον ίδιο τρόπο επιπλήττειται και η Αρετή όταν προτείνει, εντυπωσιασμένη από τις διηγήσεις του Οδυσσέα, να του προσφέρουν δώρα, παρά το ότι η γνώμη της είναι βαρύνουσας σημασίας για το σύζυγό της (λ 335-53). Γενικά, φαίνεται ότι οι γυναίκες είναι αποκλεισμένες από τη συναναστροφή με ξένους, τρώνε γεύματα χορτοφαγικά (πουθενά δεν αναφέρεται ότι τρώνε κρέας), τους επιτρέπεται να συνοδεύουν τους συζύγους τους, τους γιους και τους καλεσμένους με την προϋπόθεση ότι επιδεικνύουν την πρόπευσα σεμνή εικόνα και υποταγή και προφανώς έχουν μικρό μερίδιο στους κοινωνικούς δεσμούς που σφυρηλατούνται στην ευωχία. Στα έπη, μόνο οι θεές έχουν το προνόμιο να απολαμβάνουν νέκταρ και αμβροσία στις συνεσιτιάσεις των θεών (Α 533-604, Δ 1-4, Ο 84-95, Ω 98-102).

²⁰ Η Αρετή (η 140-347) και η Ελένη (δ 120-305) παρευρίσκονται στις ευωχίες των συζύγων τους, χωρίς αυτό να επισημαίνεται ως κάτι εξαιρετικό ή ασυνήθιστο, ενώ οι Φαίακες ελπίζουν ότι ο Οδυσσέας θα μιλήσει για αυτούς σε κάποιον άλλο ήρωα όταν επιστρέψει στην Ιθάκη και θα δειπνεί στο σπίτι δίπλα στη σύζυγό του (θ 241-3). Βλ. Van Wees, 1995, 155-6. Σύμφωνα όμως με τον Rundin (1996, 189-190) η προνομιούχα θέση των δύο γυναικών οφείλεται στο γεγονός ότι βρίσκονται πιο κοντά στη θεϊκή παρά στην ανθρώπινη φύση.

1.5. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ «ΔΑΙΤΑΣ»

Τα δείπνα των ηρώων δεν είναι απλά ευκαιρίες διασκέδασης, αλλά δραστηριότητες με κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η λέξη που χρησιμοποιείται συχνότερα στην περιγραφή τους είναι η λέξη *δαίς* (από το ρ. *δαίω/δαίομαι* που σημαίνει διαιρώ, μοιράζω), η οποία κυριολεκτικά σημαίνει το μερίδιο²¹. Η *δαίς* είναι βασικά ομηρική λέξη για τη συνεστίαση (εμφανίζεται 30 φορές στην Ιλιάδα και 55 φορές στην Οδύσσεια), ενώ αργότερα απαντά με την έννοια αυτή μόνο στην τραγωδία. Ενίοτε απαντά η έκφραση *δαίς ἕϊση* (8 φορές στην Ιλιάδα και 4 στην Οδύσσεια), η οποία δηλώνει ότι οι συμμετέχοντες λαμβάνουν τις ίδιες μερίδες κρέατος, άρα θεωρούνται ίσοι²². Αν και οι λέξεις *δαίς* και *δαίω/δαίομαι* δεν απαντούν στις πινακίδες της Γραμμικής Β (όπου αντί αυτών συναντούμε τις συνώνυμες *δατέομαι* και *δασμός*), η Sherratt παρατηρεί ότι η επιμονή των πινακίδων στη σχολαστική διανομή του κρασιού και στις συνεστιάσεις (που συχνά αναφέρονται μαζί), δηλώνει ότι οι έννοιες «μερίδιο» και «συνεστίαση» πρέπει να είχαν ήδη συσχετιστεί στην ιδεολογία της YEX, υποθέτει μάλιστα ότι η λέξη *δαίς* πρέπει να είχε αποκτήσει την έννοια της συνεστίασης πριν ακόμη από την εποχή των ανακτόρων²³. Ανεξάρτητα πάντως από την προ-ομηρική ιστορία και την σημασιολογική εξέλιξη της λέξης *δαίς*, στα έπη η χρήση της (με την έννοια της συνεστίασης) έχει έντονη πολιτική χροιά, η οποία υπογραμμίζεται σύμφωνα με τον Rundin²⁴ από την εμμονή στην κρεοφαγία (δεδομένου ότι το κρέας είναι επιφορτισμένο σε κοινωνίες διαφορετικών εποχών και τόπων με βαρύνουσα σημασία), από το γεγονός ότι η λέξη δεν

²¹ Η λέξη *δαίς* χρησιμοποιείται όχι μόνο για τις συγκεντρώσεις φαγητού και ποτού αλλά γενικά σε όλες τις περιπτώσεις που πρέπει να γίνει διανομή, όπως για παράδειγμα στο μοίρασμα των λαφύρων ή στη διανομή εκτάσεων γης. Στα έπη απαντούν επίσης ετυμολογικά συγγενείς της λέξης, όπως το ρήμα *δαίνυμι* (οργανώνω μια συνεστίαση), *δαίνυμαι* (συμμετέχω σε συνεστίαση), *δαιτυμών* (ο συμμετέχων) κ.λ.π. Με την έννοια της συνεστίασης χρησιμοποιούνται σπανιότερα οι λέξεις «*εἰλαπίνη*» (απαντά τρεις φορές στην Ιλιάδα και δύο στην Οδύσσεια) και «*ἔρανος*» (απαντά δύο φορές στην Οδύσσεια). Οι διαφορές τους από τη λέξη *δαίς* δεν είναι πάντα σαφείς. Η *εἰλαπίνη* είναι ασαφής όρος, αλλά αναμφίβολα δηλώνει τύπο συνεστίασης που οργανωνόταν με έξοδα του οικοδεσπότη, σε αντίθεση με τον *ἔρανο*, στον οποίο οι καλεσμένοι μοιράζονταν το κόστος συνεισφέροντας σε φαγητό και ποτό. Για τη χρήση των δύο λέξεων και των ομόρριζών τους βλ. Sherratt 2004, 310-1 και υποσ.31-34· Rundin 1996, 186-187 και υποσ.18· Van Wees 1995, 170-2 και υποσ.53-54.

²² Στην ελληνική γλώσσα η λέξη *ἴσος* ενίοτε σημαίνει το άτομο υψηλού κύρους, όπως συμβαίνει αντίστοιχα με τη λέξη *peer* στην αγγλική. Βλ. Rundin, ό.π., 195.

²³ Sherratt, ό.π., 309-310.

²⁴ Rundin, ό.π., 188-9, 200-4.

χρησιμοποιείται ποτέ σε σχέση με τη διατροφή των ζώων και από τον περιθωριακό ρόλο που έχουν οι γυναίκες στις εκδηλώσεις αυτές. Μια επιπλέον απόδειξη είναι ότι η λέξη *δαίς* εμφανίζεται συχνά σε σχέση με τους πολιτικούς θεσμούς, δηλαδή με τη μοναρχία, το συμβούλιο και τη συνέλευση. Εκτός του ότι αποτελεί ιδιωτική δραστηριότητα των βασιλέων, είναι συχνά και το σκηνικό στο οποίο λαμβάνονται σημαντικές αποφάσεις από το συμβούλιο των γερόντων²⁵. Αντίθετα, οι απολίτιστοι Κύκλωπες που δεν έχουν νόμους και πολιτικούς θεσμούς, είναι εξίσου απολίτιστοι όσον αφορά τις διατροφικές τους συνήθειες και τη συμπεριφορά τους. Έτσι, το μοναδικό δώρο που ο Πολύφημος μπορεί να προσφέρει στον Οδυσσέα είναι να τον φάει τελευταίο (ι 369-70).

Η σημαντικότερη ωστόσο ένδειξη για την πολιτική φύση της *δαίτας* είναι-όπως ήδη αναφέρθηκε-ο συσχετισμός της με την έννοια της διανομής, η οποία στον ομηρικό κόσμο αποτελεί έκφραση πολιτικής δύναμης²⁶. Σύμφωνα με το πολιτικο-οικονομικό μοντέλο των επών, η δύναμη των τοπικών αρχηγών, των *βασιλέων*, στηρίζεται στον πλούτο, στο κύρος, στην πολεμική τους ικανότητα και στην ιδιότητά τους να λειτουργούν ως αναδιανομείς των αγαθών της κοινότητας. Οι *βασιλείς*, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για τη συλλογή και αναδιανομή του πλούτου της επικράτειάς τους, επιλέγουν να αξιοποιήσουν το πλεόνασμα της παραγωγής με τον τρόπο που αυτοί θεωρούν καλύτερο και αποτελεσματικότερο για την ιχυροποίηση της θέσης τους και την εδραίωση κοινωνικών σχέσεων. Ο σκοπός αυτός επιτυγχάνεται με δύο βασικά τρόπους: μέσω της διοργάνωσης συνεστιάσεων στις οποίες προσκαλούν άτομα υψηλού κύρους (δηλαδή τους ομοίους τους) και μέσω της ανταλλαγής αγαθών γοήτρου²⁷. Και οι δύο αυτοί τρόποι δημιουργούν την υποχρέωση της ανταπόδοσης²⁸ και τελικά συμβάλλουν στη δημιουργία ενός δικτύου αμοιβαίων ανταλλαγών στο οποίο εμπλέκονται μόνο τα μέλη της κοινωνικής ελίτ, αξιοποιώντας αγαθά ή ανταλλάσσοντας μεταξύ τους αντικείμενα κύρους, τα οποία δεν είναι απαραίτητα για την επιβίωση αλλά σημαντικά στη διατήρηση των κοινωνικών σχέσεων²⁹.

²⁵ Για παράδειγμα, οι πρεσβύτεροι των Αχαιών καλούνται σε συνεστίαση από τον Αγαμέμνονα προκειμένου να συσκεφτούν για την κακή πορεία της πολιορκίας της Τροίας (I 69-75).

²⁶ Rundin 1996, 186.

²⁷ Ο Αλκίνοος για παράδειγμα παρακινεί τους Φαίακες να προσφέρουν πολύτιμα δώρα στον Οδυσσέα (ν 13-15), πράξη που προφανώς θα αποβεί εις όφελος του ιδίου.

²⁸ Βλ. την προτροπή του Τηλέμαχου προς τους μνηστήρες να εναλλάσσονται από σπίτι σε σπίτι και να συνεστιάζονται ανταποδοτικά αντί να καταναλώνουν τα αγαθά ενός ανδρός (α 374-80, β 139-145).

²⁹ Αυτό το μοντέλο οικονομίας ονομάζεται «*prestige economy*». Βλ. Rundin, ό.π., 192. Με το μοντέλο αυτό συμφωνεί και ο Murray (1983b, 196-7).

Η κύρια σημασία της ομηρικής *δαίτας* είναι πως συντελεί αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής ιεραρχίας, αφού ενισχύει τους δεσμούς μεταξύ των αριστοκρατών και την αίσθηση της υπεροχής έναντι του υπόλοιπου πληθυσμού: ο Αγαμέμνωνας δηλώνει ότι μια από τις δραστηριότητες της αριστοκρατίας είναι οι συγκεντρώσεις οινοποσίας (*οἱ ἄριστοι ἐνὶ κρητῆρι κέρωνται*, Δ 258-260), ενώ οι συναναστροφές ενός άνδρα αποτελούν προσδιοριστικό παράγοντα της κοινωνικής του θέσης³⁰. Η συμμετοχή στις συνεσιώσεις αποτελεί κριτήριο για την ένταξη ή την παραμονή κάποιου στους κύκλους της ελίτ, ενώ αντίθετα ο αποκλεισμός από αυτές συνεπάγεται όχι μόνο απώλεια κύρους αλλά και έκπτωση από τους κύκλους της ανώτερης τάξης³¹. Για το διοργανωτή, η γενναιοδωρία που επιδεικνύει συμβάλλει στην ισχυροποίηση της θέσης του στην κορυφή της ιεραρχίας.

Παρά το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες θεωρούνται ίσοι μεταξύ τους, η προσφορά «τιμητικής» μερίδας του ψημένου κρέατος σε ορισμένες περιπτώσεις επιτρέπει να διαφανεί μια εσωτερική ιεραρχία στην ομάδα των συμμετεχόντων. Όπως οι θεοί παίρνουν πάντα τις μερίδες που επιθυμούν, οι συμμετέχοντες μπορούν επίσης να λάβουν μια «τιμητική» μερίδα, όπως για παράδειγμα όταν ο Αγαμέμνωνας δίνει στον Αίαντα το μερίδιο που θέλει από την πλάτη του ψημένου βοδιού (Η 319-22) ή όταν ο Μενέλαος προσφέρει στον Τηλέμαχο και στον Πεισίστρατο τα ίδια μερίδια που δικαιούταν κι εκείνος³² (δ 65-66). Ίσως στην περίπτωση αυτή η έκφραση *δαίς ἔϊση* δεν δηλώνει μερίδες ίσες με την αυστηρή έννοια του όρου, αλλά μερίδες σύμφωνες με το κύρος του αποδέκτη, επομένως και δίκαιες. Πρόκειται λοιπόν για μια μορφή ισότητας στην οποία κάποιοι θεωρούνται περισσότερο ίσοι από άλλους.

Στον ομηρικό κόσμο, τα ηρωικά δείπνα αποτελούν τον αποτελεσματικότερο τρόπο συναναστροφής (αφού οι άντρες δεν είχαν πολλές άλλες τέτοιες ευκαιρίες εκτός οικίας) αλλά και δημιουργίας ή ενίσχυσης πολιτικών και κοινωνικών συμμαχιών. Οι μελετητές

³⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Van Wees (1995, 177): «...in Homer's world, you are with whom you eat».

³¹ Ο Οδυσσέας ανακουφίζεται όταν πληροφορείται ότι ο Τηλέμαχος εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται με το σεβασμό που αναλογεί σε γιο βασιλιά, αφού συνεχίζει να είναι προσκεκλημένος στις συνεσιώσεις από όλους (λ 185-7), ενώ η Ανδρομάχη θρηνεί για τη μοίρα του ορφανού γιου της Αστυάνακτα, ο οποίος θα αποκλειστεί από τις ομάδες των κοινών γευμάτων (X 490-9).

³² Οι μερίδες κρέατος που προσφέρει ο Μενέλαος στους φιλοξενούμενους του ονομάζονται *γέρα* (πληθ. του *γέρας*). Αρχικά, η λέξη *γέρας* ίσως σήμαινε το προνόμιο της τρίτης ηλικίας, ωστόσο στα έπη μπορεί να σημαίνει το μερίδιο που δικαιούται ο βασιλιάς από λάφυρα πολέμου ή το αξίωμα του βασιλιά. Το γεγονός ότι η λέξη χρησιμοποιείται για να εκφράσει και τη μερίδα του φαγητού, αποδεικνύει τη σχέση της συνεσιώσεως με την πολιτική σφαίρα.

ωστόσο δεν συμφωνούν απόλυτα ως προς το είδος των σχέσεων που σφυρηλατούνται μέσω των ηρωικών δειπνών. Αρκετοί³³ έχουν υποστηρίξει ότι οι εκδηλώσεις αυτές δημιουργούν σχέσεις εξάρτησης ανάμεσα στον οικοδεσπότη που επιδεικνύει γενναιοδωρία και στους καλεσμένους που την απολαμβάνουν σε σταθερή βάση και επομένως υποχρεούνται να προσφέρουν σε αντάλλαγμα τις υπηρεσίες τους. Η θεωρία μειονεκτεί ως προς το παράδοξο ότι καθίστανται υπόχρεοι άνθρωποι που ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη με τον οικοδεσπότη και οι οποίοι διαθέτουν τα δικά τους μέσα βιοπορισμού. Ο Van Wees³⁴ σημειώνει επιπλέον ότι οι προσωπικοί ακόλουθοι-σύντροφοι στον πόλεμο (*έταῖροι* ή *θεράποντες*³⁵) είναι δυνατόν να στρατολογηθούν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους και όχι μόνο μέσω της συμμετοχής τους σε μια συνεστίαση³⁶. Θεωρεί ότι η μοναδική υποχρέωση που δημιουργείται στον καλεσμένο είναι να ανταποδώσει κάποια στιγμή την φιλοξενία, οργανώνοντας ο ίδιος μια ανάλογη εκδήλωση και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από τις συνεστιάσεις δεν προκύπτει καμιά υποχρέωση προσφοράς υπηρεσίας. Η δεύτερη θεωρία υποστηρίζει ότι οι εκδηλώσεις αυτές συμβάλλουν στη δημιουργία δεσμών φιλίας και αλληλεγγύης μεταξύ ίσων. Ο Van Wees τάσσεται ξεκάθαρα υπέρ της άποψης αυτής³⁷, όπως επίσης και ο Murray, ο οποίος παρόλο που υποστηρίζει ότι οι ακόλουθοι έλκονται από την επίδειξη γενναιοδωρίας του οικοδεσπότη³⁸, δίνει έμφαση στην έννοια της ισότητας μεταξύ των συμμετεχόντων. Ο Murray βέβαια προχωρά περισσότερο τη

³³ Για παραπομπές βλ. Van Wees 1995, 168 (υποσ.47).

³⁴ Στο ίδιο, 169.

³⁵ Η λέξη *έταῖρος* μπορεί να δηλώνει το σύντροφο ή το φίλο και γι' αυτό χρησιμοποιείται σε προσωπικούς ακολούθους αλλά δεν περιορίζεται σε αυτούς. Η λέξη *θεράπων* αντίθετα, δηλώνει σχέση άμεσης υποτέλειας και χρησιμοποιείται μόνο για τους ακόλουθους. Ο Αχιλλέας για παράδειγμα είναι *έταῖρος* του Αγαμέμνονα αφού τον συντροφεύει στον πόλεμο, αλλά όχι *θεράπων*, αφού δεν είναι στην υπηρεσία του.

³⁶ Για παράδειγμα ο Ερμής, ακόλουθος του Αχιλλέα στην Τροία, επιλέχθηκε με κλήρο ανάμεσα στους έξι αδερφούς του (Ω 396-400), ο Οδυσσεύς περιγράφει ότι για μια επιδρομή στην Αίγυπτο εξόπλισε εννέα πλοία στα οποία σύντομα συναθροίστηκαν εθελοντικά άνδρες που δεν του είχαν προηγούμενη υποχρέωση (ξ 248-255), τον Τηλέμαχο ακολουθεί πλήρωμα είκοσι εθελοντών λόγω φιλίας (β 291-2, γ 363-4) με μόνη ανταμοιβή την υπόσχεση ενός γεύματος στην επιστροφή (ο 506-7). Λίγες είναι οι περιπτώσεις ανδρών που είναι ολοκληρωτικά εξαρτημένοι από τη γενναιοδωρία του αρχηγού και πρόκειται κυρίως για πρόσφυγες που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους και να αναζητήσουν προστασία, όπως ο Πάτροκλος (Ψ 84-90). Ακόμη και η περίπτωση του πιστού συντρόφου του Έκτορα, Πόδη, ο οποίος ήταν καλός πολεμιστής και πλούσιος άντρας και τον οποίο ο Έκτορας τιμούσε περισσότερο από άλλους επειδή του ήταν αγαπητός σύντροφος στην *εἰλαπίνη* (*ἐπεὶ οἱ ἑταῖρος ἔην φίλος εἰλαπιναστής*: P 575-7), δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ο Πόδης ήταν υπόχρεος στον Έκτορα επειδή τρεφόταν συχνά από αυτόν. Πιθανότερο είναι ότι οι δύο άντρες ανήκαν σε ένα φιλικό κύκλο και τακτικά απολάμβαναν ο ένας τη φιλοξενία του άλλου.

³⁷ Van Wees, *ό.π.*, 171-2.

³⁸ Murray 1983b, 196-7.

σκέψη του και συμπεραίνει ότι μια βασική λειτουργία των συνεσιτάσεων των ηρώων ήταν η δημιουργία μιας ισχυρής ομάδας πολεμιστών («*Männerbund*»)³⁹. Θεωρεί άλλωστε ότι αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο οι υποτελείς ανέχονταν το σφετερισμό του κόπου τους από την ελίτ: τα μέλη αυτής ήταν τα μόνα που μπορούσαν να εξασφαλίσουν την ασφάλεια της κοινότητας μέσω των στρατιωτικών υπηρεσιών που προσέφεραν⁴⁰. Ο Van Wees⁴¹ διαφωνεί και υποστηρίζει ότι πέρα από το στενό πυρήνα φίλων και συμμάχων (οι οποίοι αποτελούν ομάδα στο τραπέζι και στη μάχη), η συμμετοχή στις συνεσιτάσεις είναι πολύ ανοικτή για να καθορίσει τη σύσταση μιας πολεμικής ομάδας: οι διοργανωτές, αν και αλληλοπροσκαλούνται, οδηγούν διαφορετικές ομάδες ακολούθων, ενώ οι λιγότερο ισχυροί θα μπορούσαν να αναπτύξουν δεσμούς συντροφικότητας με περισσότερους από έναν πιθανούς αρχηγούς. Ο Rundin⁴² επίσης τάσσεται υπέρ της ισότιμης σχέσης των συμμετεχόντων και της διαμόρφωσης μιας ομάδας πολιτικά ισχυρών αντρών που ελέγχουν τους μηχανισμούς της οικονομίας. Ανεξάρτητα πάντως της φύσης των σχέσεων που τελικά αναπτύσσονται, το ουσιαστικό είναι πως η συμμετοχή στα κοινά δείπνα συντελούσε αποφασιστικά στη σύμπνοια της ομάδας και στη διαφοροποίησή της από όσους δεν ανήκουν σε αυτήν.

Τέλος, σύμφωνα με τον Rundin⁴³, τα ηρωικά δείπνα αποτελούν το καταλληλότερο σκηνικό για τον προπαγανδισμό της κυρίαρχης στον ομηρικό κόσμο ιδεολογίας, η οποία περιστρέφεται γύρω από δύο βασικές αξίες απαραίτητες για τη διαιώνιση της ανώτερης τάξης: την επιτυχία στον πόλεμο και την ηθική υποχρέωση της φιλοξενίας (στην οποία εμπεριέχεται η έννοια της ανταλλαγής). Τα άσματα με συνοδεία λύρας ή φόρμιγγας, τα οποία τραγουδούν αοιδοί όπως ο Δημόδοκος και ο Φήμιος-παρόμοια με τα έπη ως προς το περιεχόμενό τους-δίνουν έμφαση στις δύο αυτές κυρίαρχες αξίες⁴⁴.

³⁹ Murray 1983c, 50-1. Ο όρος «*Männerbund*» μπορεί να αποδοθεί ως «αδερφότητα». Ο Murray συνδέει την ομηρική *δαίτα* με τις «λειτουργικές ομάδες» («functional groups») σε αντιδιαστολή προς τις «συγγενικές ομάδες» («kinship groups»). Τον ίδιο συσχετισμό έχουν κάνει και άλλοι μελετητές. Για παραπομπές βλ. Van Wees 1995, 166-7 (και υποσ. 42), 173 (και υποσ.57).

⁴⁰ Murray 1983a, 260-1.

⁴¹ Van Wees, ό.π., 173-4.

⁴² Rundin 1996, 205.

⁴³ Στο ίδιο, 204-5.

⁴⁴ Αγαπητά θέματα των ασμάτων αυτών ήταν οι ένδοξες πράξεις (*κλέα ἀνδρῶν*), η πολιορκία της Τροίας, η φιλονικία μεταξύ Αχιλλέα και Οδυσσέα, η επιστροφή των Αχαιών από την Τροία κ.λ.π. (α 325, θ 73, 499, ι 189).

2. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΕΠΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΠΡΩΙΜΟΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΣΥΝΔΕΙΠΝΙΚΩΝ-ΣΥΜΠΟΤΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΩΝ

Το ερώτημα κατά πόσο ο κόσμος που περιγράφουν τα έπη αντιστοιχεί σε οποιαδήποτε πραγματική κοινωνία, προγενέστερη ή σύγχρονη των επών, απασχολεί για χρόνια την ιστορική και αρχαιολογική επιστήμη. Η «ομηρική αρχαιολογία» δηλαδή η αντιπαραβολή των αρχαιολογικών δεδομένων με το περιεχόμενο των επών και η προσπάθεια εξακρίβωσης της πραγματικότητας των ομηρικών αναφορών και ένταξής τους σε ένα σαφές χρονολογικό πλαίσιο, είναι ένα πεδίο της έρευνας που έχει ακόμη πολλά να προσφέρει. Η επιλεκτική και ταυτόχρονα συνθετική φύση των επών, τα οποία αποτελούν συσσώρευση ιδεών και πρακτικών αναγόμενων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και σε πολιτισμικές παραδόσεις διαφορετικών περιοχών (Αιγαίο, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή), καθιστά συχνά αδύνατη την εξακρίβωση της ακρίβειας των ομηρικών περιγραφών. Είναι ωστόσο σαφές πλέον ότι στα έπη συνυπάρχουν τρία τουλάχιστον πολιτισμικά επίπεδα ως την καταγραφή τους στις αρχές του 7^{ου} αι.: το μυκηναϊκό, αυτό του «ηρωικού» παρελθόντος (10^{ος}-9^{ος} αι.), και αυτό του 8^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵

Όπως οι περισσότερες κοινωνικές πρακτικές και θεσμοί που συναντούμε στα έπη, έτσι και οι συνήθειες που σχετίζονται με το φαγητό και το ποτό εμφανίζονται ασαφείς και συγκεχυμένες. Ωστόσο, το τυπικό των πρακτικών αυτών, το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται στην περιγραφή τους και ο σχετικός εξοπλισμός είναι στοιχεία που προσφέρουν ευκαιρίες σύγκρισης με τα εργαλεία που διαθέτει η αρχαιολογική επιστήμη: κυρίως τα ίδια τα αρχαιολογικά ευρήματα και δευτερευόντως τις αναπαραστάσεις στην τέχνη και τα γραπτά κείμενα. Πέραν τούτου, έχουμε επίσης τη δυνατότητα να αναγνωρίσουμε τη διαχρονικότητα αξιών χαρακτηριστικών του κόσμου των επών, όπως για παράδειγμα η ανταλλαγή δώρων μεταξύ ατόμων της ελίτ, ακόμη και διαφορετικών περιοχών. Τέλος, μπορούμε να μελετήσουμε το βαθμό στον οποίο τα έπη επέδρασαν σε σημαντικούς κοινωνικούς θεσμούς των ελληνικών πόλεων-κρατών, όπως για παράδειγμα τα *συσσίτια* και το *συμπόσιον*.

⁴⁵ Σταμπολίδης 2003a, 54.

2.1. Ο ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ

Η σύγκριση των επικών περιγραφών και των αρχαιολογικών ευρημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο υλικός εξοπλισμός που σχετίζεται με την κατανάλωση φαγητού και οίνου στα έπη είναι εμπνευσμένος κυρίως από την ΠΕΣ. Συγκεκριμένα σκεύη και η ονοματολογία τους φαίνεται ότι ανάγονται στην Εποχή του Χαλκού, λόγω όμως της χρονικής απόστασης ανάμεσα σε αυτά και στην καταγραφή των επών, η ακριβής ή αρχική λειτουργία τους έχει αλλοιωθεί ή χαθεί οριστικά.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι *ὄβελοι* που χρησιμοποιούνται στο ψήσιμο του κρέατος, χωρίς όμως να αναφέρεται το υλικό κατασκευής τους, ούτε να περιγράφεται ο ακριβής τρόπος χρήσης τους (I 209-214). Αυτά τα αντικείμενα, κατασκευασμένα από μέταλλο, ανήκαν-όπως θα φανεί στη συνέχεια-στο συνήθη εξοπλισμό της πολεμικής αριστοκρατίας της ΠΕΣ. Σύμφωνα με τη Sherratt, δεν θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι οι στερεοτυπικές αναφορές σε οβελούς στα έπη έλκουν την καταγωγή τους από περιστάσεις όπου η χρήση ξύλινων οβελών ήταν ο κανόνας, έχει μάλιστα υποτεθεί ότι οι οβελοί της ΠΕΣ αποτελούν μεταφορά σε μέταλλο των ξύλινων οβελών που είχαν ήδη μακρά ιστορία στο Αιγαίο⁴⁶. Οι *κρατευτές*, αντικείμενα που υποστήριζαν τους οβελούς και μεταλλικά δείγματα των οποίων απαντούν από τα τέλη του 8^{ου} αι., αναφέρονται μόνο μία φορά στα έπη (I 213-4), και μάλιστα σε χωρίο που αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη περιγραφή της χρήσης των οβελών. Πήλινοι κρατευτές που υποστήριζαν πιθανότατα ξύλινους οβελούς είναι γνωστοί από την ΥΜΙ Θήρα (16^{ος} αι.)⁴⁷.

Κι ενώ η χρήση οβελών και κρατευτών στα έπη αντιστοιχεί με την πραγματική τους χρήση κατά τη διάρκεια της ΠΕΣ, η περίπτωση των χάλκινων τριφτών που επίσης απαντούν ως κτερίσματα σε ταφές της εποχής, είναι τουλάχιστον περιέργη, καθώς είναι πολύ δύσκολο να φανταστούμε ότι τα μέλη της πολεμικής αριστοκρατίας, με την οποία σχετίζονται, τους χρησιμοποιούσαν απλώς για να τρίβουν τυρί μέσα στο κρασί τους. Αυτό σημαίνει ότι μέχρι την καταγραφή των επών ο συσχετισμός τους με τις ομάδες των πολεμιστών είχε χαθεί και ότι προφανώς είχε αλλάξει και η χρήση τους.

⁴⁶ Για τη θεωρία αυτή και τις αδυναμίες της βλ. Sherratt 2004, 312-3.

⁴⁷ Ζεύγος πήλινων κρατευτών έχει βρεθεί στο Δωμάτιο με την Τοιχογραφία της Άνοιξης. Βλ. Marinatos, S., *Excavations at Thera IV*, Athens 1971, 41, pl.101a. Για ένα ακόμα πήλινο δείγμα κρατευτή από τη Θήρα βλ. Marinatos, S., *Excavations at Thera II*, Athens 1969, 44, pl. 38.2.

Οι τριποδικοί λέβητες που αποδεδειγμένα ανήκουν στον υλικό πολιτισμό της Εποχής του Χαλκού⁴⁸ είχαν τελείως διαφορετική χρήση από αυτήν που παρουσιάζεται στα έπη. Στα έπη δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν στην προετοιμασία του φαγητού, αφού η χρήση τους περιορίζεται στο ζέσταμα νερού για το τελετουργικό πλύσιμο (Σ 344, Χ 443, Ψ 40, Θ 434, κ 359)⁴⁹. Ωστόσο, πρόσφατες αναλύσεις οργανικών καταλοίπων σε πήλινους τριποδικούς λέβητες της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού απέδειξαν ότι τα σκεύη αυτά χρησίμευαν στην παρασκευή διαφόρων ειδών φαγητού (και κρέατος) μέσω βρασίματος ή χρήσης ατμού. Πρόκειται για έναν τρόπο μαγειρέματος σαφώς οικονομικότερο από το ψήσιμο, αφενός γιατί το κρέας μπορεί να τεμαχιστεί σε μικρότερα κομμάτια και να συνοδευτεί από υγρά ή άλλα υλικά, και αφετέρου γιατί ακόμα και τα σκληρότερα μέρη του κρέατος μαλακώνουν και μπορούν να καταναλωθούν. Το βράσιμο σε λέβητες θα ήταν και ο ιδανικός τρόπος μαγειρέματος θηραμάτων κυνηγιού, δραστηριότητας προορισμένης μόνο για την αριστοκρατία στους μυκηναϊκούς χρόνους⁵⁰.

Τα μυστηριώδη *πεμπώβολα* εμφανίζονται χωρίς ξεκάθαρη λειτουργία σε δύο σκηνές των επών, στις οποίες τα βαστούν νέοι άντρες γύρω από τη φωτιά, στην οποία καίγονται τα μηριαία οστά του ζώου. Έχει υποτεθεί ότι τα αντικείμενα αυτά χρησιμοποιούνταν στο ψήσιμο των εσωτερικών οργάνων του ζώου, κάτι τέτοιο όμως δεν αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα. Ούτε η μορφή των αντικειμένων αυτών είναι σαφής: οι αρχαίοι σχολιαστές και λεξικογράφοι θεωρούν ότι είχαν μορφή πιρουνιού με 5 προεξοχές. Σύμφωνα με άλλη άποψη⁵¹ τα *πεμπώβολα* ήταν ουσιαστικά δέσμη 5 οβελών που χρησιμοποιούνταν για το ψήσιμο των εσωτερικών οργάνων, καθώς τα πιρούνια θα ήταν ακατάλληλα για τέτοια χρήση. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την εύρεση ομάδας πέντε οβελών του 9^{ου}-8^{ου} αι. στον Τάφο Α1/Κ1 της Ελεύθερνας. Η Sherratt θεωρεί πιθανό ότι τα *πεμπώβολα* αποτελούν ανάμνηση των προαναφερθέντων πρακτικών βρασίματος ή μαγειρέματος στον ατμό της ΕΧ, οπότε στην περίπτωση αυτή θα χρησίμευαν στην

⁴⁸ Βαθείς τριποδικοί λέβητες απαντούν στις πινακίδες της Γραμμικής Β (*ti-ri-po*, ιδεόγραμμα *201) και σε τοιχογραφίες που απεικονίζουν σκηνές ευωχίας πολεμιστών μετά το κυνήγι (ανάκτορο Πύλου, Αγία Ειρήνη Κέας). Σε αυτές δεν υπάρχει καμία ένδειξη για τη χρήση οβελών.

⁴⁹ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί χωρίο της Ιλιάδας (Φ 362-4), όπου περιγράφεται το βράσιμο χοίρου σε λέβητα.

⁵⁰ Wright 2004b, 160.

⁵¹ Kron, U., «Zum Hypogäum von Paestum», *JdI* 86 (1971), 117-148 (εδώ 131-144).

απομάκρυνση του κρέατος από το εσωτερικό του λέβητα⁵². Ωστόσο, το γεγονός ότι στη Γραμμική Β δεν υπάρχει καμία λέξη που να αντιστοιχεί στα *πεμπώβολα* καθιστά πιθανό ότι τα αντικείμενα αυτά δεν ανήκαν στον ανακτορικό εξοπλισμό αλλά στην προσωπική περιουσία συγκεκριμένων ατόμων⁵³.

Συγκεκριμένη είναι επίσης η κατάσταση όσον αφορά το *δέπας* των επών και τη σχέση του με ιδεογράμματα της Γραμμικής Β που συνοδεύουν το ουσιαστικό *di-pa*⁵⁴. Ίσως σε πολύ παλιές εποχές, πριν την ΥΕΧ, να επρόκειτο για κάποιο τελετουργικό αγγείο προορισμένο για σπονδές ή για άλλους τύπους προσφορών. Μέχρι την ΥΕΧ το αγγείο πρέπει να εξαφανίστηκε ή να άλλαξε σε τέτοιο σημείο που να μην ήταν πια αναγνωρίσιμο, ωστόσο η λέξη *di-pa* πρέπει να σχετίστηκε με τη τελετουργική χρήση του τον 13^ο αι. Στα έπη, στα οποία η λέξη *δέπας* δηλώνει ένα αγγείο που χρησιμοποιούνταν τόσο για πόση όσο και για σπονδή (με έμφαση στη δεύτερη), η αρχική ερμηνεία της λέξης και της λειτουργίας της, όπως επίσης και του συνοδευτικού *ἀμφικύπελλον*, φαίνεται να έχει καθεί για πάντα. Δεν είναι απίθανο ότι το *δέπας* του Νέστορα, που με εξαίρεση τις τέσσερις λαβές του δεν έχει καμία σχέση με το *di-pa* των πινακίδων, αποτελεί μακρινή ανάμνηση του παλιού τελετουργικού σκεύους⁵⁵. Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για το *κισσύβιον*, ένα άγνωστο σκεύος που πιθανότατα απηχεί κάποια πολύ παλιά, χαμένη πια την εποχή του Ομήρου παράδοση και ενδεχομένως άγνωστες πρακτικές οινοποιίας⁵⁶.

Από τα υπόλοιπα σκεύη που αναφέρονται στα έπη, με βεβαιότητα μπορούν να αναγνωριστούν στις πινακίδες της Γραμμικής Β (χωρίς όμως να συνοδεύονται από ιδεογράμματα) μόνο δύο: η *πρόχους* και το *κύπελλον* (*po-ro-ko-wo/ku-pe-ra*, πινακίδα Ue 611). Η *πρόχους* σύμφωνα με τις πινακίδες χρησιμοποιείται για νερό καθαρισμού και

⁵² Sherratt 2004, υποσ.16. Πράγματι, μεταλλικά πιρούνια ή άγκιστρα διαφόρων τύπων (συνήθως με δύο, τρεις ή περισσότερες προεξοχές) είναι κοινά στην Εγγύς Ανατολή κατά την Εποχή του Χαλκού και την ΠΕΣ, ενώ εμφανίζονται επίσης στην Κύπρο την ΥΕΧ. Για την Κύπρο βλ. Hamilakis-Sherratt 2012, 197.

⁵³ Sherratt, ό.π., υποσ.50.

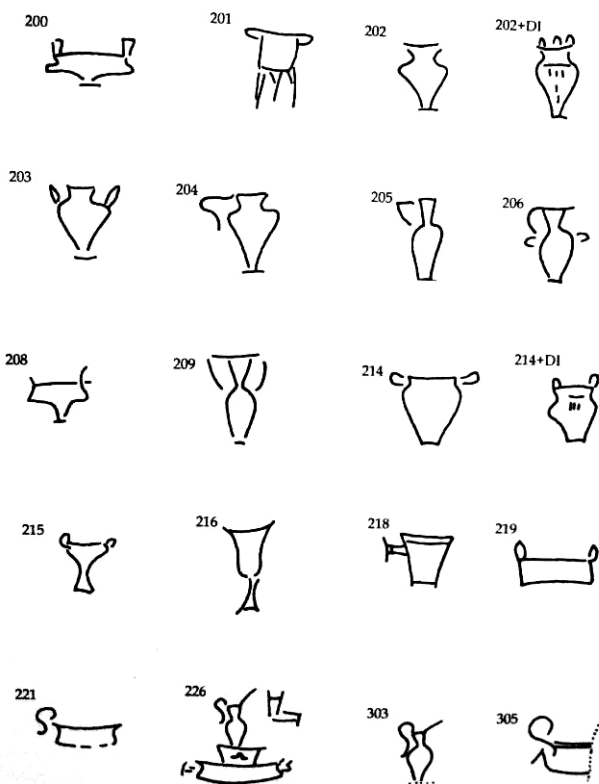
⁵⁴ Στο ίδιο, 319-320.

⁵⁵ Την καταγωγή του *δέπας* από την Εποχή του Χαλκού υποστηρίζει επίσης ο Bloedow. Βλ. Bloedow, E., «Homer and the *Depas Amphikypellon*» στο *EPOS. Reconsidering Greek Epic and the Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA-The J.Paul Getty Villa, 20-23 April 2006 (=Aegaeum 28)*, Belgium 2007, 87-95 (κυρίως 94).

⁵⁶ Για το *κισσύβιον*, τον συσχετισμό του με τον κισσό και την πιθανότητα ο τελευταίος να συμβόλιζε παλαιότερες, μη «πολιτισμένες» πρακτικές οινοποιίας, αντίθετες προς αυτές που έφτασε να συμβολίζει η καλλιέργεια της αμπέλου και η χρήση του κρασιού στον Όμηρο βλ. Sherratt, ό.π., 328-330.

το δεύτερο αποτελεί σπάνια λέξη για αγγείο πόσης. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις είναι σχεδόν αδύνατο να συνδέσουμε ιδεογράμματα με λέξεις: για παράδειγμα, υπάρχουν στις πινακίδες τουλάχιστον τέσσερα ονόματα για τις πρόχους και τουλάχιστον τέσσερα 4 διαφορετικά ιδεογράμματα, με τουλάχιστον 3 ταιριαστά μεταξύ τους. Στις πινακίδες υπάρχουν τέλος πολλά ιδεογράμματα που αντιστοιχούν σε αγγεία πόσης (διάφορες μορφές κυπέλλων και κυλικών από χρυσό ή χαλκό), τα οποία έχουν παράλληλα στο αρχαιολογικό αρχείο.

Το κατεξοχήν αγγείο πόσης της ΥΕΧ, η κύλικα, δεν αναφέρεται καθόλου στα έπη, προφανώς λόγω της εξαφάνισης του τύπου στις αρχές του 12^{ου} αι.⁵⁷.

Εικ.2. Ιδεογράμματα της Γραμμικής Β που αντιστοιχούν σε σκεύη:

*201: τριποδικός λέβητας

*200, *219: φιάλη

*203: πίθος

*209:άμφιφορέυς

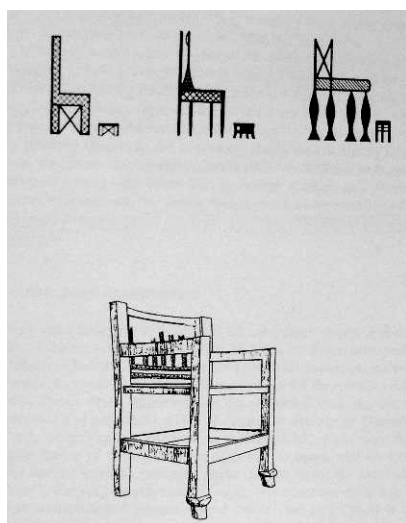
*202, *214: δέπας

⁵⁷ Οι κύλικες αποτέλεσαν το χαρακτηριστικότερο μυκηναϊκό αγγείο πόσης κατά τον 14^ο και 13^ο αι. Λόγω της στιλπνής διακόσμησης και του τελετουργικού χαρακτήρα τους, έγιναν αγαθά περιζήτητα στις τοπικές αριστοκρατικές ομάδες της Α.Μεσογείου και της Ν.Ιταλίας, όπου εξαγονταν καθ' όλη τη διάρκεια αυτών των δύο αιώνων. Η εμφάνισή τους σχετίζεται με κάποια σημαντική αλλαγή που συντελέστηκε την εποχή αυτή στα τελετουργικά έθιμα: έχει υποτεθεί ότι η κύλικα σηματοδοτεί τη μετάβαση από το νερό, το μέλι ή κάποιο άλλο ρόφημα στο κρασί, γεγονός που έχει μάλιστα αποδειχτεί από χημικές αναλύσεις που έχουν πραγματοποιηθεί. Είναι πιθανό ότι η αλλαγή αυτή έχει σχέση με τις μεγάλης κλίμακας εκδηλώσεις που οργάνωναν τα ανάκτορα. Βλ.παρακάτω, σ.52-4.

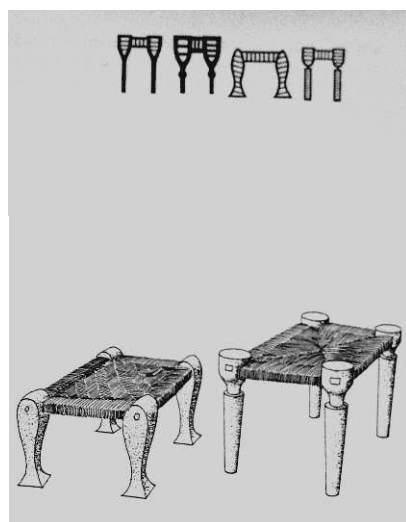
2.2. Ο ΧΩΡΟΣ

Η περιγραφή των μεγάρων των ομηρικών βασιλέων απέχει πολύ από τις μικρών διαστάσεων και τειράγωνες αίθουσες των μυκηναϊκών ανακτόρων. Αντίθετα, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με επιμήκη ορθογώνια ή αψιδωτά οικοδομήματα που έχουν εντοπιστεί σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου και τα οποία καλύπτουν μια μακρά περίοδο από τον 11^ο μέχρι τον πρώιμο 7^ο αι. Τα οικοδομήματα αυτά, λόγω του ιδιαίτερου μεγέθους και της εξέχουσας θέσης που έχουν σε σχέση με τα υπόλοιπα κτίσματα των οικισμών, έχουν ταυτιστεί με οικίες αρχόντων της ΠΕΣ, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως ευρήματα που αποδεικνύουν ότι οι οικίες αυτές λειτουργούσαν επίσης ως χώροι τέλεσης λατρευτικών και άλλων δειπνών, στα οποία συμμετείχαν τα σημαντικότερα πιθανότατα μέλη της κοινότητας.

Οι τύποι καθισμάτων (*κλισμοί, θρόνοι, δίφροι*) που αναφέρονται στα έπη ως τμήματα του εξοπλισμού της οικίας έχουν παράλληλα στη τέχνη των γεωμετρικών χρόνων (*εικ.3*). Όσον αφορά τις τράπεζες, ο εντοπισμός λίθινων τραπεζών *in situ* στο εσωτερικό του Μεγάρου Β στην Ακρόπολη του Σμαριού στην Κρήτη, οδηγεί-σύμφωνα με την ανασκαφέα-στο συμπέρασμα ότι στα μέγαρα της Γεωμετρικής εποχής οι τράπεζες μπορούσαν να είναι είτε ξύλινες είτε λίθινες⁵⁸. Στο Μέγαρο Β εντοπίστηκε μάλιστα και υποπόδιο, ενώ τα περιμετρικά λίθινα θρανία θα είχαν το ρόλο των *κλισμών*⁵⁹.

Εικ.3.
α: αναπαραστάσεις κλισμών και θρόνων σε γεωμετρικά αγγεία-σχεδιαστική αναπαράσταση θρόνου από τη Σαλαμίνα της Κύπρου
β: αναπαραστάσεις δίφρων σε γεωμετρικά αγγεία και σχεδιαστική αναπαράσταση.

⁵⁸ Χατζή-Βαλλιάνου 2004, 122.

⁵⁹ Στο ίδιο, 120.

2.3. Η ΚΛΙΜΑΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΣΤΙΑΣΕΩΝ

Η αρχαιολογική έρευνα και η μελέτη της Γραμμικής Β έχουν πλέον αποδείξει ότι τα μυκηναϊκά ανάκτορα είχαν τη δυνατότητα να οργανώνουν γιορτές μεγάλης κλίμακας, στις οποίες προσφερόταν φαγητό και κρασί, όπως για παράδειγμα η μεγάλη γιορτή που αποδεδειγμένα πραγματοποιήθηκε στο ανάκτορο της Πύλου λίγο πριν την καταστροφή του. Αν και ο ομηρικός τρόπος μαγειρέματος του κρέατος (ψήσιμο) δεν θα μπορούσε στην πραγματικότητα να εξυπηρετήσει τις ανάγκες μεγάλου πλήθους συμμετεχόντων, η μεγάλη γιορτή που οργάνωσε ο Νέστορας προς τιμή του Ποσειδώνα (Οδ. γ) μας βοηθά να φανταστούμε μια πραγματική, μεγαλοπρεπή ανακτορική γιορτή της Εποχής του Χαλκού, στην οποία οι ανώτεροι αξιωματούχοι δειπνούσαν στο εσωτερικό του μεγάρου, οι κατώτεροι στην αυλή και το πλήθος έξω από την περιοχή του ανακτόρου⁶⁰.

2.4. Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΟΙΝΟΥ

Στα έπη η καλλιέργεια της αμπέλου και η παραγωγή κρασιού πραγματοποιείται σε διάφορες περιοχές και σε διαφορετική κλίμακα. Έτσι, ο Λαέρτης έχει το δικό του μικρό αμπέλι (α 193, λ 193), ενώ και οι Κύκλωπες παράγουν το δικό τους κρασί από άγρια αμπέλια (ι 111, 358). Ο «*Νηῶν Κατάλογος*» μας πληροφορεί ότι κάποιες περιοχές ήταν ιδιαίτερος γνωστές για την παραγωγή κρασιού ή την ποιότητά του. Σε αυτές συγκαταλέγονται η Επίδαυρος, η Άρνη, η Ιστιαία, η Πήδασος καθώς και περιοχές του Β.Αιγαίου και της Θράκης⁶¹. Η φήμη που απέκτησαν οι περιοχές αυτές σχετικά με το κρασί είναι στοιχείο μεταγενέστερο της Εποχής του Χαλκού, πιθανότατα μάλιστα όχι πρωιμότερο του 10^{ου} αι., όταν έχουμε τις πρώτες ενδείξεις για μεταφορά αμφορέων με κρασί από το Βόρειο Αιγαίο σε μεγάλες αποστάσεις. Άλλωστε, δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι το κρασί μεταφερόταν σε μεγάλες ποσότητες στο Αιγαίο κατά την Εποχή του Χαλκού.

⁶⁰ Sherratt 2004, 315-6.

⁶¹ Περίφημο ήταν το κρασί του βασιλιά Μάρωνα, το οποίο προσέφερε ως δώρο στον Οδυσσέα (ι 196-215), ενώ το θρακικό κρασί έφτανε στους Αχαιούς στην Τροία σε καθημερινή βάση (Ι 71-2).

2.5. Η ΚΡΑΣΗ ΤΟΥ ΟΙΝΟΥ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο οίνος στα έπη καταναλώνεται πάντα αναμειγμένος με νερό, σε αναλογίες μάλιστα που μπορεί να διαφέρουν ανάλογα με την περίπτωση, ενώ άκρατος χρησιμοποιείται μόνο για σπονδές.

Η Sherratt⁶² παρατηρεί ότι η σπονδή με άκρατο οίνο είναι έθιμο φαινομενικά αταίριαστο με το τελετουργικό στο οποίο εμπλέκεται, αφού ο κρατήρας παίζει κυρίαρχο ρόλο στην οινοποίηση. Υποθέτει λοιπόν ότι η σπονδή (και ενδεχομένως και η πόση) άκρατου οίνου ήταν πρακτικές προερχόμενες από μια πολύ πρωιμότερη περίοδο, ίσως μάλιστα πριν ακόμη από την εμφάνιση των κρατηρόσχημων αγγείων στην ΥΕ ΙΙΙ εποχή.

Όσον αφορά τη συνήθεια της κράσης του οίνου, η κατάσταση είναι πιο συγκεχυμένη. Η χρήση της λέξης «κρατήρας» στην περιγραφή προϊστορικών σκευών βασίζεται κυρίως στην ομοιότητά τους (ως προς το μέγεθος και το σχήμα) με τους κρατήρες της κλασικής εποχής, και επομένως στην υπόθεση ότι εξυπηρετούσαν την ίδια λειτουργία. Ωστόσο, στην πρώιμη μυκηναϊκή εποχή δεν υπάρχουν σαφείς αποδείξεις για την ύπαρξη σκευών με τέτοια χρήση. Στους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών και σε άλλους πρώιμους μυκηναϊκούς τάφους έχουν βρεθεί χάλκινα σκεύη αξιόλογου μεγέθους που θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται ως κρατήρες και τα οποία πράγματι έχουν χαρακτηριστεί ως τέτοια, αν και η χρήση τους είναι αβέβαιη. Πέραν τούτου, στη διακοσμημένη κεραμική της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής δεν υπάρχουν μεγάλου μεγέθους, ευρύστομα κρατηρόσχημα σκεύη, ενώ στην Γραμμική Β η μοναδική λέξη που ίσως αντιστοιχεί στον κρατήρα (*ka-ra-te-ra*, ΜΥ ΥΕ 611) δεν συνοδεύεται από ιδεόγραμμα⁶³.

Πήλινα κρατηρόσχημα σκεύη πρωτοεμφανίζονται στην ΥΕ ΙΙΑ1 (α' μισό 14^{ου} αι.) και έχουν τη μορφή μεγεθυμένων κυλικών, ενώ την ίδια εποχή εμφανίζονται και κάποια αντίστοιχα τους σε τάφους, κατασκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα. Σύμφωνα με τη Sherratt⁶⁴, αυτό αποδεικνύει ότι ο κρατήρας δεν υπήρχε σαν ιδιαίτερος τύπος σκεύους πριν την εποχή αυτή, αλλά προέκυψε από τη μεγέθυνση ενός προϋπάρχοντος αγγείου πόσης στις αρχές του 14^{ου} αι. Η εμφάνισή τους βέβαια την εποχή αυτή δεν συνεπάγεται

⁶² Sherratt 2004, 332.

⁶³ Η απουσία της λέξης από τις πινακίδες ίσως δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς το ίδιο συμβαίνει και με τα πολύτιμα αγγεία πόσης, των οποίων όμως γνωρίζουμε την ύπαρξη. Ίσως και στην περίπτωση αυτή επρόκειτο για ατομικές κατοχές-ενδεχομένως λάφυρα ή αντικείμενα φιλοξενίας- και γι' αυτό δεν συμπεριλαμβάνονταν στον ανακτορικό εξοπλισμό.

⁶⁴ Sherratt, ό.π., 326.

ότι η χρήση του κρατήρα ως σκεύους ανάμειξης του οίνου ήταν επινόηση της εποχής αυτής (αφού η ανάμειξή του με οποιοδήποτε υλικό θα μπορούσε να πραγματοποιείται και παλαιότερα μέσα σε προσωπικά αγγεία πόσης), ούτε γνωρίζουμε αν ονομάζονταν *κρατήρες*. Το σημαντικότερο ωστόσο είναι ότι η εμφάνιση αυτών των μεγεθυμένων αγγείων πόσης σηματοδοτεί την επίσημη αναγνώριση μιας νέας πρακτικής, την ανάμειξης του οίνου με νερό, η οποία χρονικά συμπίπτει με την εμφάνιση των ανακτόρων στην ηπειρωτική Ελλάδα και πιθανώς υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού συμμετείχε στις επίσημες ανακτορικές ειορτές. Οι μυκηναϊκοί κρατήρες με εικονιστικές σκηνές έγιναν κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αι. ιδιαίτερα δημοφιλείς στην Κύπρο και την Ανατολή, από όπου προέρχονται πολυάριθμα δείγματά τους. Στην Κρήτη, η πρακτική της κράσης του οίνου πρέπει να υιοθετήθηκε κατά την ΥΜ ΙΙΙ, μαζί με τα πρώτα σκεύη που μπορούν να αναγνωριστούν ως κρατήρες⁶⁵.

Η χρήση των κρατήρων ως σκευών ανάμειξης του οίνου με νερό έχει αποδειχτεί με βεβαιότητα από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους και εξής (11^{ος}-10^{ος} αι.) Η κράση του οίνου παρέμεινε βασικό στοιχείο του «ελληνικού τρόπου οινοποσίας» σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας⁶⁶ και ο κρατήρας για πολλούς αιώνες αποτέλεσε σύμβολο κύρους για τον κάτοχό του και σύμβολο του συμποτικού τρόπου ζωής, όπως επιβεβαιώνεται από τη λογοτεχνία και η τέχνη. Στο συμπόσιο της αρχαϊκής και κλασικής εποχής, ο κρατήρας αποτελούσε το επίκεντρο της εκδήλωσης και ο πότος δεν ξεκινούσε παρά μόνο όταν τοποθετούνταν στο κέντρο του ανδρώνα, μετά το τέλος του δείπνου.

Ποιητές όπως ο Θέογνις⁶⁷ και ο Πίνδαρος⁶⁸ χρησιμοποίησαν τη λέξη «κρατήρας» ως συνώνυμη του συμποσίου, ενώ στην αγγειογραφία ο κρατήρας έφτασε να αποτελεί σύμβολο του ίδιου του θεσμού. Από τον Αθήναιο (*Δειπν.* 2.36) πληροφορούμαστε επίσης ότι η διάρκεια του συμποσίου υπολογιζόταν με βάση των αριθμό των κρατήρων, με τρεις να αποτελούν την καλύτερη αναλογία.

⁶⁵ Borgna 2004b, 265.

⁶⁶ Το ελληνικό κρασί ήταν γλυκό με περιεκτικότητα 16-17% σε αλκοόλ και αραιωνόταν με 2 ή 3 μέρη νερού, που μείωναν το ποσοστό αυτό σε 5-8%.

⁶⁷ *Frg.* 643-4:

*«πολλοὶ πὰρ κρητῆρι φίλοι γίνονται ἑταῖροι
ἐν δὲ σπουδαίῳ πρήγματι πανρότεροι»*

⁶⁸ *Νεμεονίκες*, 9.49-50:

«ἡσυχία δὲ φιλεῖ μὲν συμπόσιον: νεοθαλῆς δ' αὖξεται μαλθακᾶ νικαφορία σὺν ἀοιδᾶ: θαρσαλέα δὲ παρὰ κρητῆρα φωνὰ γίνεται»

2.6. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΔΩΡΩΝ

Η κατοχή υλικών αγαθών αποτελεί σύμβολο κύρους στην επική κοινωνία⁶⁹. Πολύτιμα αντικείμενα ανταλλάσσονται με πολλές ευκαιρίες, με πιο χαρακτηριστική την προσφορά δώρων (*δῶρον/ξεινήϊον*) στα πλαίσια της υποχρέωσης της φιλοξενίας (*ξενίη, ξεινοσύνη*), πράξη που στα έπη είναι ανταποδοτική⁷⁰. Καθ'όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, η κυκλοφορία του πλούτου μέσω της προσφοράς και ανταλλαγής αντικειμένων αξίας, πρέπει να αποτελούσε έναν από τους βασικότερους τρόπους ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων και συμμαχιών. Όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι πολύ σύνηθες στα έπη να προσφέρονται ως δώρα φιλοξενίας πολύτιμα αντικείμενα σχετικά με την οινοποισία, όπως κρατήρες με καταγωγή από την Εγγύς Ανατολή (π.χ. ο Μενέλαος προσφέρει στον Τηλέμαχο αργυρό κρατήρα που του είχε προηγουμένως χαρίσει ο βασιλιάς των Σιδωνίων, δ 615-9). Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, στην κατηγορία των αντικειμένων που κατά την ΠΕΣ ανταλλάσσονταν ως δώρα μεταξύ των αριστοκρατικών κύκλων της Μεσογείου (ή που έχουν ερμηνευθεί ως τέτοια), συμπεριλαμβάνονται –πέρα από το ίδιο το κρασί-αντικείμενα συμποτικής χρήσης, όπως κρατήρες, σκύφοι, οινοχόες κ.λ.π., γεγονός ενδεικτικό της κοινωνικής σημασίας των συμποτικών εκδηλώσεων στη ζωή των κύκλων αυτών.

⁶⁹ Osborne 2004, 213.

⁷⁰ Βλ. όμως Hooker 1996, όπου ελέγχεται η θεωρία του M.Finley σχετικά με τη σημασία της ανταλλαγής δώρων στα έπη, αμφισβητείται η άποψη του τελευταίου ότι η πρακτική αυτή ήταν ο βασικότερος μηχανισμός της ομηρικής οικονομίας και ότι επρόκειτο για πράξη ανταποδοτική.

3. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΕΠΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΩΝ ΣΥΜΠΟΤΙΚΩΝ-ΣΥΝΔΕΙΠΝΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΩΝ

3.1. Η «ΔΑΙΣ» ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΣΣΙΤΙΑ

Τα κοινά γεύματα, τα *συσσίτια*, αποτέλεσαν θεσμό κατοχυρωμένο νομοθετικά σε πολλές πόλεις-κράτη των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Οι πιο γνωστές περιπτώσεις κοινών γευμάτων είναι τα *συσσίτια* της Σπάρτης και της Κρήτης, οι πηγές όμως παρέχουν ενδείξεις ότι ο θεσμός ήταν γνωστός και σε άλλες περιοχές (Μέγαρα, Κόρινθο, Θήβα, Μίλητο, Θουρίους, Καρχηδόνα κ.λ.π.). Τα *συσσίτια* της Κρήτης και της Σπάρτης μας είναι γνωστά από πηγές του 4^{ου} αι. και ακόμα μεταγενέστερες, αλλά σαν έθιμα πρέπει να ήταν πολύ παλαιότερα. Όπως και στα ηρωικά δειπνα του Ομήρου, έτσι και στα *συσσίτια* των ελληνικών πόλεων, κυρίαρχος σκοπός ήταν η ενίσχυση του αισθήματος της ισότητας μεταξύ των πολιτών και η διαφοροποίησή τους από όσους δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα (δούλους, ξένους, γυναίκες). Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στην ιδανική μορφή που έγιναν γνωστά επηρέασαν την πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, στα έργα των οποίων υπογραμμίζεται η κοινωνική και πολιτική σημασία του κοινού γεύματος.

Στη Σπάρτη, όπου το πολίτευμα έδινε έμφαση στην ισότητα των πολιτών, των *ομοίων*, το κοινό γεύμα, το *συσσίτιον*⁷¹, ήταν ένας από τους θεσμούς που καλλιεργούσε την αλληλεγγύη, εξομάλυνε τις τάσεις ανάμεσα στους έχοντες και μη έχοντες και τελικά απέτρεπε τον κίνδυνο της τυραννίας. Όλοι οι ενήλικες Σπαρτιάτες συμμετείχαν στο κοινό γεύμα καθημερινά σε ομάδες των 15 ατόμων και ήταν υποχρεωμένοι να συνεισφέρουν ένα συγκεκριμένο ποσό για την πραγματοποίησή του ή να προσκομίσουν το δικό τους μερίδιο στο φαγητό και κρασί που τους αναλογούσε. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η συμμετοχή στο *συσσίτιο*, οι νέοι έπρεπε να εξασφαλίσουν την καθολική αποδοχή των υπόλοιπων μελών, μέσω ενός ιδιόμορφου τελετουργικού. Η συμμετοχή στα *συσσίτια* ήταν υποχρεωτική ακόμη και για τους βασιλείς, οι οποίοι μπορούσαν να απουσιάσουν μόνο για σοβαρό λόγο. Η αδυναμία συνεισφοράς συνεπαγόταν την απώλεια της θέσης στο κοινό

⁷¹ Τα κοινά γεύματα της Σπάρτης αναφέρονται επίσης στις πηγές ως *ἀνδρεία* ή *φειδίτια*. Πληροφορίες για αυτά αντλούμε από τον Ξενοφώντα (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 5.2-7), από τον Πλούταρχο (*Λυκούργος*, 10-12) και από τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, 1271a). Τις πληροφορίες αυτές συγκεντρώνει ο Αθήναιος (*Δειπν.*, 4.138ff).

γεύμα, γεγονός που ισοδυναμούσε με απώλεια των πολιτικών δικαιωμάτων. Παρόμοια μορφή είχαν και τα *συσσίτια* ή *ἀνδρεία* της Κρήτης. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει την ομοιότητα στους θεσμούς των δύο πόλεων και αναφέρει μια παράδοση σύμφωνα με την οποία ο θεσμός πρωτοεμφανίστηκε στην Κρήτη και χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για τις μεταρρυθμίσεις του Λυκούργου⁷². Ο Πυργίωνας⁷³ (*Κρητικά Νόμιμα*, 3) αναφέρει ότι στα *συσσίτια* της Κρήτης συμμετείχαν επίσης τα ορφανά αγόρια της πόλης και άλλοι νεαροί άνδρες, οι οποίοι παρέμεναν όρθιοι για να εξυπηρετήσουν τους πρεσβύτερους, ενώ τα μικρά παιδιά συνήθιζαν να κάθονται στα πόδια των πατέρων τους. Τα *συσσίτια* ήταν καθημερινά και οι πολίτες προσέφεραν το 1/10 της ετήσιας σοδειάς τους για την πραγματοποίησή τους, ενώ η πόλη αναλάμβανε τη μέριμνα των φτωχών πολιτών που συμμετείχαν στο κοινό γεύμα. Σε κάθε τραπέζι τοποθετούνταν ένα αγγείο κεκραμένου οίνου, το οποίο μοιράζονταν μεταξύ τους οι ομοιότροποι. Στα *συσσίτια* και των δύο πόλεων, σημαντικό ρόλο είχε η μουσική και το τραγούδι⁷⁴ καθώς και οι συζητήσεις σχετικά με θέματα της πόλης αλλά και η μνημόνευση ηρωικών πράξεων ή πράξεων σοφίας, που λειτουργούσαν ως παραδείγματα προς μίμηση για τους νέους. Στη Σπάρτη για παράδειγμα, τα ποιήματα του Τυρταίου που υμνούσαν τις πράξεις σπουδαιών προγόνων, ακούγονταν στα *συσσίτια* μέχρι και την εποχή του Αριστοτέλη, 350 χρόνια μετά το θάνατό τους.

Ο Rundin⁷⁵ υποστηρίζει ότι οι ομοιότητες μεταξύ του *συσσιτίου* και της *δαίτας* είναι εμφανείς: και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για δραστηριότητα της ανώτερης κοινωνικά τάξης που αποσκοπούσε στη διατήρηση της ισότητας, η μη συμμετοχή σε αυτήν συνεπαγόταν την απώλεια των πολιτικών δικαιωμάτων, ενώ ήταν δυνατόν κάποιοι

⁷² *Πολιτικά*, 1271b 22-32.

⁷³ Οι Κρήτες ιστορικοί Πυργίωνας και Δοσιάδας αναφέρονται από τον Αθήναιο, που τους χρησιμοποιεί ως πηγές του (*Δειπν.* 4.143 a-f).

⁷⁴ Από απόσπασμα του Αλκμάνος, πληροφορούμαστε ότι το τραγούδι ήταν σημαντικό στοιχείο των σπαρτιατικών *συσσιτίων* στα τέλη του 7^{ου} αι.:

«Θοίναις δε και ἐν θιάσοισιν

ἀνδρείων παρά δαιτυμόνεσσιν

πρέπει παιᾶνα κατάρχειν» (Fr. 98 Page)

Χάλκινα ειδώλια μουσικών με λύρα χρονολογούμενα στους υστερο-γεωμετρικούς χρόνους και κατασκευασμένα-σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις-στην Κρήτη, απεικονίζουν ενδεχομένως μουσικούς που συμμετείχαν στα *ἀνδρεία* της πόλης. Βλ. Carter 1997.

⁷⁵ Rundin 1996, 205-9.

να ελάμβαναν τιμητικές μερίδες⁷⁶. Κοινό στοιχείο επίσης είναι ότι και στις δύο εκδηλώσεις σημαντικό ρόλο έπαιξε ο έπαινος σημαντικών πράξεων, καθώς επίσης η μουσική και το τραγούδι. Σύμφωνα με τον Murray⁷⁷ τα *συσσίτια* της Σπάρτης αποτελούν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα επιβίωσης ενός καθαρά αριστοκρατικού θεσμού με ομηρική καταγωγή στα πλαίσια της ανερχόμενης πόλης-κράτους. Η Schmitt-Pantel συμφωνεί με τον Murray ως προς την προέλευση του κοινού γεύματος από το αριστοκρατικό *συμπόσιον* της αρχαϊκής εποχής, διαφωνεί όμως ως προς την καταγωγή αυτού από την ομηρική *δαίτα*⁷⁸. Θεωρεί ότι το *συσσίτιο* προήλθε από την προσπάθεια να ενσωματωθεί το προϋπάρχον αριστοκρατικό συμπόσιο στις νέες πολιτικές δομές της σπαρτιατικής κοινωνίας με τις μεταρρυθμίσεις του Λυκούργου⁷⁹. Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Węcowski⁸⁰, ο οποίος θεωρεί ότι τα *συσσίτια* εισήχθησαν σαν θεσμός στο α' μισό του 6^{ου} αι., εποχή βαθιάς μεταμόρφωσης της λακωνικής κοινωνίας, προκειμένου να αντικαταστήσει το αριστοκρατικό *συμπόσιον*. Με την καταγωγή των κοινών γευμάτων από τη *δαίτα* διαφωνεί επίσης και ο Van Wees, δεδομένου ότι-κατά τη γνώμη του-η επιβίωση ενός ομηρικού αριστοκρατικού εθίμου στην τάξη των οπλιτών θα σήμαινε την εμφάνιση ενός ολότελα νέου τρόπου δόμησης της στρατιωτικής οργάνωσης⁸¹. Η Carter⁸² επισημαίνει την ομοιότητα ανάμεσα στα *συσσίτια* και το *marzeah* της Εγγύς Ανατολής, έναν θεσμό γνωστό από την Εποχή του Χαλκού και ιδιαίτερα αγαπητό για πολλούς αιώνες, για τον οποίο θα γίνει αναλυτικά λόγος στη συνέχεια. Και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για κοινά γεύματα στα οποία συμμετείχαν άντρες της ανώτερης τάξης, ενώ κοινό σημείο ήταν η μνημόνευση των σημαντικών προγόνων. Ειδικά όσον αφορά τα κρητικά *συσσίτια* και το *marzeah*, θεωρεί ότι ίσως πρόκειται για δύο επιφανειακά όμοιες εκδοχές ενός θεσμού κοινού σε όλες τις κοινωνίες και όλες τις εποχές. Παρά το ότι

⁷⁶ Για παράδειγμα, οι βασιλείς της Σπάρτης ελάμβαναν διπλή μερίδα, έτσι ώστε να προσφέρουν τη μία σε άντρες που ξεχώρισαν λόγω ανδρείας.

⁷⁷ Murray 1991, 93-4·1983b, 198.

⁷⁸ Schmitt-Pantel 1990, 202.

⁷⁹ Θεωρεί ότι ο ίδιος μετασχηματισμός πραγματοποιήθηκε και σε άλλες πόλεις, στις οποίες εμφανίστηκε ο θεσμός των κοινών γευμάτων, όπως οι πόλεις της Κρήτης. Εξαιρεση στον κανόνα αυτό αποτέλεσε η πόλη της Αθήνας, όπου η ιδιότητα του πολίτη και η πολιτική ισότητα εξασφαλίστηκαν μέσω της συμμετοχής σε θεσμούς σχετικούς με την πολιτική οργάνωση (π.χ. τη συνέλευση των πολιτών) και όχι μέσω του θεσμού του κοινού γεύματος. Βλ. Schmitt-Pantel, *ό.π.*, 203, 210.

⁸⁰ Węcowski 2002b, 353 (υποσ.40).

⁸¹ Van Wees 1995, 178 και υποσ.66.

⁸² Carter 1997, 77-8, 95.

το *marzeah* επιβίωσε στην Εγγύς Ανατολή και κατά την ΠΕΣ και ότι η παρουσία των Φοινίκων στην Κρήτη έχει βεβαιωθεί την εποχή αυτή (Κομμός), δεν υποστηρίζει ότι ο κρητικός θεσμός εισήχθη υπό φοινικική επιρροή, θεωρεί όμως πιθανό ότι οι Κρήτες της Γεωμετρικής και Ανατολίζουσας περιόδου αναγνώριζαν την ομοιότητα ανάμεσα στο δικό τους θεσμό και στον αντίστοιχο φοινικικό. Την ίδια ομοιότητα είχε παρατηρήσει και ο Αριστοτέλης (1272b 26-29, 33-34), ο οποίος αφού συγκρίνει την ομοιότητα μεταξύ των *συσσιτίων* της Σπάρτης και της Κρήτης, στη συνέχεια περιγράφει την ομοιότητα μεταξύ των *συσσιτίων* των ελληνικών πόλεων και του αντίστοιχου θεσμού της αποικίας των Φοινίκων, Καρχηδόνας⁸³.

3.2. Η «ΔΑΙΣ» ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Η σύγκριση μεταξύ των συνεσιτιάσεων των ηρώων και του *συμποσίου* της αρχαϊκής και κλασικής εποχής, οδηγεί εκ πρώτης άποψης στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για εκδηλώσεις τελείως διαφορετικές μεταξύ τους, όσον αφορά τουλάχιστον συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (π.χ. ο χώρος στον οποίο πραγματοποιείται η εκδήλωση, η διαφορά στον αριθμό των συμμετεχόντων, η χρονική διάρκεια κ.λ.π.). Υπάρχουν ωστόσο και αρκετά κοινά χαρακτηριστικά, όπως η εξέχουσα κοινωνική θέση των συμμετεχόντων, η ύπαρξη συγκεκριμένων κανόνων συμπεριφοράς, η συνετή κατανάλωση του κρασιού, η παρουσία του ποιητή, ο αποκλεισμός των γυναικών κ.λ.π. Τι σχέση μπορεί λοιπόν να υπάρχει ανάμεσα στις δύο αυτές εκδηλώσεις;

Ο Murray έχει επανειλημμένα υποστηρίξει την καταγωγή του *συμποσίου* από την ομηρική *δαίτα*: θεωρεί ο θεσμός κατάγεται από τα ηρωικά δείπνα, με τη διαφορά ότι ο πολεμικός χαρακτήρας τους μεταβλήθηκε στο πέρασμα του χρόνου υπό την επίδραση ανατολικών εθίμων πολυτέλειας και τρυφής⁸⁴. Ο Van Wees, αν και διαφωνεί με την

⁸³ Βλ. και παρακάτω, σ.199-200, όπου γίνεται λόγος για το ανδρείο του Πριλιά.

⁸⁴ Murray1983a,263·1983b,196-8·1983c,51·1994,54.

άποψη του Murray σχετικά με την πολεμική φύση των ηρωικών δείπνων⁸⁵, θεωρεί επίσης ότι το πλησιέστερο παράλληλο τους είναι το *συμπόσιο* και επισημαίνει ότι μεταξύ των δύο υπάρχουν περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές⁸⁶. Υποστηρίζει ότι οι εξωτερικές διαφορές που προέκυψαν στο πέρασμα των χρόνων μεταξύ των δύο θεσμών είναι επουσιώδεις (π.χ. η αντικατάσταση των καθισμάτων από κλίνες, η αλλαγή στην αρχιτεκτονική μορφή του χώρου και η εξάλειψη της πολεμικής διακόσμησής του), αφού και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για θεσμούς που εξυπηρετούσαν τις ίδιες βασικές λειτουργίες, αν και σε διαφορετικές συνθήκες και εποχές: συνέβαλλαν αφενός στη διαμόρφωση και διατήρηση των ταξικών διαχωρισμών, αφού η συμμετοχή στους σωστούς κύκλους φαγητού και οινοποσίας αποτελούσε και στις δύο περιπτώσεις μέσο ανάρρησης στις ανώτερες κοινωνικά τάξεις και αφετέρου στον διαχωρισμό μεταξύ του δημόσιου κόσμου των αντρών και του ιδιωτικού κόσμου των γυναικών.

Ο Węcowski διαφωνεί με την υπόθεση ότι το *συμπόσιον* σχετίζεται με την ομηρική *δαίτα*, καθώς-σε αντίθεση με τους προηγούμενους-θεωρεί ότι αυτή δεν αντιστοιχεί σε καμιά ιστορική πραγματικότητα⁸⁷. Αντιτίθεται στην άποψη του Murray, υποστηρίζοντας ότι ανάμεσα στην καταγραφή των επών (την οποία χρονολογεί στο β' μισό του 8^{ου} αι.) και στο «κύπελλο του Νέστορα», που αποτελεί την πρώτη σαφή απόδειξη του θεσμού, δεν υπάρχει αρκετός χρόνος για μια τέτοια εξέλιξη⁸⁸. Επιπλέον, διαφωνεί με την άποψή του Murray πως το *συμπόσιον* αναπτύχθηκε ως δραστηριότητα πολυτελείας της αριστοκρατίας όταν αυτή άρχισε να χάνει τη στρατιωτική της δύναμη, καθώς σύμφωνα με τον μελετητή, σαν θεσμός πρέπει να υπήρχε στην ολοκληρωμένη του μορφή στο β' μισό του 8^{ου} αι., ίσως μάλιστα και κάποιες δεκαετίες νωρίτερα⁸⁹.

⁸⁵ Van Wees, 1995, 178. Βλ. και παραπάνω, σ.24.

⁸⁶ Στο ίδιο, 177-8.

⁸⁷ Węcowski, 2002a, 627 (υποσ.4).

⁸⁸ Στο ίδιο, 635-6.

⁸⁹ Στο ίδιο, 636.

3.3. ΓΝΩΡΙΖΕ Ο ΟΜΗΡΟΣ ΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ;

Αρκετοί μελετητές του *συμποσίου* της αρχαϊκής και κλασικής εποχής, έχουν κατά καιρούς εντοπίσει κοινά στοιχεία ανάμεσα στο θεσμό και τις περιγραφές των επών⁹⁰. Ο Burkert μάλιστα θεωρεί ότι τα λόγια του Οδυσσέα (ι 3-11, βλ.σ.12), με την αναφορά στον αοιδό και στον οينوχόο, στις έννοιες *χάρις* και *εὐφροσύνη*, στην τάξη με την οποία κάθονται οι συμμετέχοντες, στους κρατήρες και στα αγγεία πόσης, αποτελεί την πρωιμότερη του περιγραφή του *συμποσίου*⁹¹, ενώ ο Ford⁹² υποστηρίζει ότι οι αρχικοί στίχοι του αποσπάσματος αυτού ανήκουν στην παράδοση των συμποτικών λόγων. Αυτό όμως σημαίνει απαραίτητα ότι ο Όμηρος ήταν εξοικειωμένος με το θεσμό;

Η άποψη ότι ο Όμηρος δεν γνώριζε το *συμπόσιον* είναι βαθιά ριζωμένη στη μελέτη και στηρίζεται σε δύο βασικές διαπιστώσεις: αφενός στο γεγονός ότι στα έπη αναφέρεται ελάχιστα ο Διόνυσος, θεός της οινοποιίας και αφετέρου στο ότι ο διαχωρισμός μεταξύ της ώρας του φαγητού και της ώρας της οινοποιίας δεν απαντά στις περιγραφές των ηρωικών δείπνων. Επιπλέον επιχειρήματα υπέρ της άποψης αυτής είναι ότι οι ομηρικοί ήρωες γιορτάζουν καθιστοί και ότι στις εκδηλώσεις τους παρευρίσκονται γυναίκες⁹³. Ο Ford⁹⁴ θεωρεί πολύ πιθανό ότι ο Όμηρος γνώριζε τον θεσμό και απλώς τον απέκρυψε, ενδεχόμενο που έχουν αναφέρει και άλλοι μελετητές πριν από αυτόν⁹⁵. Η άποψη αυτή έχει πλέον ανατραπεί σε μεγάλο βαθμό.

Ο πρώτος που υποστήριξε ότι ο Όμηρος γνώριζε μια μορφή συμποσίου πολύ κοντινή σε αυτή του *συμποσίου* της αρχαϊκής-κλασικής εποχής είναι ο Vetta⁹⁶, ο οποίος κατέληξε στο συμπέρασμα αυτό βασιζόμενος στο παρακάτω απόσπασμα της Οδύσσειας (η

⁹⁰ Για παράδειγμα, ο Fehr θεωρεί ότι ο Οδυσσέας είναι ο πρώτος *ἀκλιτος στην* ελληνική λογοτεχνία. Βλ. Fehr, B., «Entertainers at the *Symposion*: The *Akletoi* in the Archaic period», στο Murray 1990, 185-195.

⁹¹ Burkert 1991, 19.

⁹² Ford 1999, 109-112.

⁹³ Για τις απόψεις αυτές, όπως διατυπώθηκαν στο παρελθόν, βλ. Colesanti 1999, 41-44.

⁹⁴ Ford, ό.π., 112.

⁹⁵ Slater 1990, 213: «*An archaizing Homer could have known the habits of the Classical symposion and deliberately concealed them; I should think that a likely but unprovable hypothesis*».

⁹⁶ Vetta 1983, XLI. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Colesanti, ό.π., 72-73.

182-5) και κυρίως στον τυπικό στίχο 184⁹⁷, όπου υπάρχει σαφής αναφορά σε μια στιγμή αφιερωμένη αποκλειστικά στην κοινή οινοποσία, της οποίας προηγείται σπονδή:

*«ὥς φάτο, Ποντόνοος δὲ μελίφρονα οἶνον ἐκίρνα,
νώμησεν δ' ἄρα πᾶσιν ἐπαρξάμενος δεπάεσσιν.
αὐτὰρ ἐπεὶ σπεῖσάν τ' ἐπιόν θ', ὅσον ἤθελε θυμός,
τοῖσιν δ' Ἀλκίνοος ἀγορήσατο καὶ μετέειπε»*

*=Αυτὰ εἶπε, καὶ κρασί μελόγλυκο συγκέρασε ο διαλάλης
καὶ σε ὅλα τα ποτήρια εμοίραζεν, ἀπ' τὴς σπονδῆς ὕ' ἀρχίσουν
Καὶ σα στάλαξαν κι ἤπιαν ὅλοι τους, ὅσο ἡ καρδιά ποθούσε,
πρῶτος τὸ λόγο ὁ Ἀλκίνοος κίνησε κι ἀναμεσὸ τους εἶπε*

Ο Murray επίσης έχει υποστηρίξει ότι η αναφορά στο γλυκό τραγούδι του Απόλλωνα και των Μουσών που συνοδεύει το συμπόσιο των θεών στην Ιλιάδα (A 595-604), αποτελεί έμμεση απόδειξη ότι ο ποιητής του έπους γνώριζε το τελετουργικό του *συμποσίου*⁹⁸. Όσον αφορά την Οδύσσεια, έχει υποστηρίξει-βασιζόμενος τόσο στη δομή και στο περιεχόμενο του έπους, όπου κεντρική θέση κατέχουν τα συμπόσια των ηρώων και η θέση του αοιδού σε αυτά-ότι αντικατοπτρίζει τη μετάβαση από την επική ποιητική παράδοση σε νέες ποιητικές μορφές, που εμπνέονται βέβαια από αυτήν αλλά έχουν σκοπό να ικανοποιήσουν έναν νέο κόσμο, αυτόν του *συμποσίου*⁹⁹. Θεωρεί ότι η σημασία του ποιητή της Οδύσσειας έγκειται στο ότι κατάφερε να δημιουργήσει μια μορφή συμποτικής επικής ποίησης (τον χαρακτηρίζει μάλιστα ως τον πρώτο και σημαντικότερο συμποτικό καλλιτέχνη), η οποία όμως δεν βρήκε συνεχιστές¹⁰⁰.

Ο Węcowski καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα ξεκινώντας από άλλη αφετηρία: θεωρεί ότι στα έπη υπάρχουν υπαινιγμοί σε συνήθειες σχετιζόμενες με τον κόσμο του *συμποσίου*, οι οποίες φαίνονται εντελώς ασύμβατες με τις συνήθειες των ηρώων αλλά με κάποιο τρόπο πρέπει να γίνονταν αντιληπτές από το κοινό του ποιητή¹⁰¹: στην κατηγορία αυτή ανήκει η αναφορά του Αγαμέμνονα σε ομάδα δέκα αντρών που υπηρετεί ένας οινοχόος (B 123-130), η γιορτή των αρχηγών των Φαιάκων που λαμβάνει χώρα νυχτερινή ώρα (η 98-102) καθώς και η δυνατότητα των μνηστήρων να διασκεδάζουν μέχρι την αυγή

⁹⁷ Ο ίδιος ακριβώς στίχος απαντά πέντε ακόμη φορές-μία στην Ιλιάδα (I 177) και τέσσερις στην Οδύσσεια (γ 342 και 395, η 228, σ 427)-και μία φορά ελαφρώς τροποποιημένος (φ 272).

⁹⁸ Murray 2008, 165.

⁹⁹ Στο ίδιο, 165-168,170.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, 172-3.

¹⁰¹ Węcowski 2002a, 627-632.

(σ 313-9), και κυρίως αυτό που ο Węcowski θεωρεί ως το κατεξοχήν χαρακτηριστικό του *συμποσίου* (αν και ποτέ δεν περιγράφεται ακριβώς από τον ποιητή), δηλαδή την πρακτική του να πραγματοποιούνται όλες οι δραστηριότητες (π.χ. η κυκλοφορία του κρασιού) και οι διαγωνισμοί των συμποσιαστών με φορά προς τα δεξιά (*έν κύκλω και ἐπιδέξια*)¹⁰². Η συνήθεια απαντά στο συμπόσιο των θεών στον Όλυμπο, τους οποίους σερβίρει ο Ήφαιστος με κατεύθυνση από αριστερά προς τα δεξιά (I 595-604) και στη σκηνή της μνηστηροφονίας, όπου ο Αντίνοος προτρέπει τους μνηστήρες να ξεκινήσουν τον αγώνα τοξοβολίας με την ίδια φορά (φ 140). Θεωρεί επίσης ότι η εικόνα των μνηστήρων που διασκεδάζουν στο παλάτι του Οδυσσέα είναι η πλησιέστερη στην εικόνα του *συμποσίου*, που κυριαρχούσε η ισότητα και το ανταγωνιστικό πνεύμα των συμμετεχόντων αριστοκρατών¹⁰³. Υποστηρίζει μάλιστα ότι το *συμπόσιον* μπορούσε να διεισδύσει ευκολότερα σε ένα άναρχο περιβάλλον όπως αυτό της Ιθάκης, το οποίο-λόγω της παρουσίας των μνηστήρων και της συμπεριφοράς τους-βρισκόταν μακριά από τα ηρωικά πρότυπα. Η επιλογή αυτή του ποιητή ίσως σχετίζεται με το γεγονός ότι το πρωτοεμφανιζόμενο *συμπόσιον*-που παρέβαινε τον αυτοέλεγχο και άλλα κοινωνικά στερεότυπα-προκαλούσε ακόμα αρνητική εικόνα στους συγχρόνους του Ομήρου. Στην επιφυλακτική αυτή στάση αποδίδει επίσης την διακριτική παρουσία του Διονύσου στα έπη, καθώς θεωρεί ότι η εμφάνιση του θεσμού στην Ελλάδα και του προστάτη θεού του πρέπει να συνέβη την ίδια εποχή¹⁰⁴.

Ο Matthäus τέλος, δεν θεωρεί αφύσικο το γεγονός ότι ο Όμηρος περιγράφει παλαιότερες μορφές συνεστιάσεων (παρόλο που στα τέλη του 8^{ου} αι. το *συμπόσιον* ήταν ήδη ευρέως διαδεδομένο στον ελλαδικό χώρο και στις αποικίες της Δύσης), δεδομένης της γενικά αρχαιΐζουσας φύσης των επών και της ανάπτυξης τους στις δυτικές ακτές της Μ.Ασίας, περιοχής απομακρυσμένης από τις θέσεις εκείνες που από πολύ πρώιμο στάδιο ήρθαν σε άμεση επαφή με τους Φοίνικες, όπως π.χ. η Κρήτη¹⁰⁵.

¹⁰² Węcowski 2002a, 629-632·2002b, 354-5.

¹⁰³ Στο ίδιο, 632-3.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, 633.

¹⁰⁵ Matthäus 1999a, 259.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:
ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελετουργικά δρώμενα με κύριο χαρακτηριστικό τους την από κοινού την κατανάλωση τροφής και την πόση, αποτελούν μια πολύ σημαντική πτυχή του πολιτισμού της ΥΕΧ, καθώς τα αρχαιολογικά δεδομένα στο σύνολό τους (κτερίσματα και ευρήματα τάφων, εικονογραφία, κείμενα της Γραμμικής Β κ.ά.) φανερώνουν πόσο στενά ήταν συνδεδεμένα με όλες σχεδόν τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης ζωής. Οι πρακτικές αυτές κατάγονται σε μεγάλο βαθμό από τους προηγμένους πολιτισμούς της Κρήτης και του Αιγαίου, με τους οποίους οι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας ήρθαν σε επαφή από τις αρχές της Ύστερης Χαλκοκρατίας, πολύ γρήγορα όμως μετουσιώθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις νέες ανάγκες (ιδεολογικές, κοινωνικές, πολιτικές) του αναδυόμενου μυκηναϊκού πολιτισμού. Η διάδοση των πρακτικών αυτών (ή τουλάχιστον κάποιων χαρακτηριστικών τους) στους πολιτισμούς με τους οποίους ανέπτυξε σχέσεις ο μυκηναϊκός κόσμος κατά την περίοδο της ακμής του (14^{ος}-13^{ος} αι.), αποτελεί μία ακόμα έκφραση της κοινής πολιτισμικής γλώσσας που διαμορφώθηκε την εποχή αυτή και η οποία είναι γνωστή ως «Μυκηναϊκή κοινή».

Οι πρακτικές που εξετάζουμε σχετίζονται πρωτίστως με τη ζωή της αριστοκρατίας που αναδύθηκε την εποχή αυτή και η οποία σε όλες τις περιοχές χρησιμοποίησε κοινούς τρόπους για να εκφράσει την ξεχωριστή κοινωνική της θέση και να διαφοροποιηθεί από τα υπόλοιπα στρώματα του πληθυσμού. Ο πόλεμος, το κυνήγι, η ταφική χλιδή ήταν κάποιοι από τους τρόπους αυτούς, ενώ μεγάλο τμήμα της κοινωνικής ζωής και του κοινωνικού ανταγωνισμού επικεντρωνόταν σε συγκεντρώσεις ευωχίας και ιδιαίτερα στην οίνοποσία. Η διοργάνωση τέτοιων εκδηλώσεων-οι οποίες θα περιορίζονταν σε άτομα συγγενικά και σημαντικούς ακολούθους παρόμοιας κοινωνικής θέσης-εξυπηρετούσε την ανάγκη των μελών της ελίτ για προβολή (ατομική, της οικογένειας, της ομάδας), ενίσχυε το κύρος και τη δύναμή τους, εξασφάλιζε τον προσεταιρισμό και την υπακοή συμμάχων και ακολούθων¹⁰⁶. Η ανάγκη των αριστοκρατικών κύκλων της Μεσογείου για απόκτηση του απαραίτητου-για τις εκδηλώσεις αυτές-εξοπλισμού πυροδότησε την άνθιση των τεχνών σε τοπικό επίπεδο και την εντατικοποίηση των εμπορικών επαφών, ενώ ταυτόχρονα υποβοηθήθηκε από τις προσωπικές σχέσεις που ανέπτυξαν οι κύκλοι αυτοί μεταξύ τους, ανταλλάσσοντας τα είδη αυτά ως δώρα. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, το οποίο δεν απολάμβανε τα προνόμια της αριστοκρατικής ζωής, είχε τη δυνατότητα να συμμετέχει

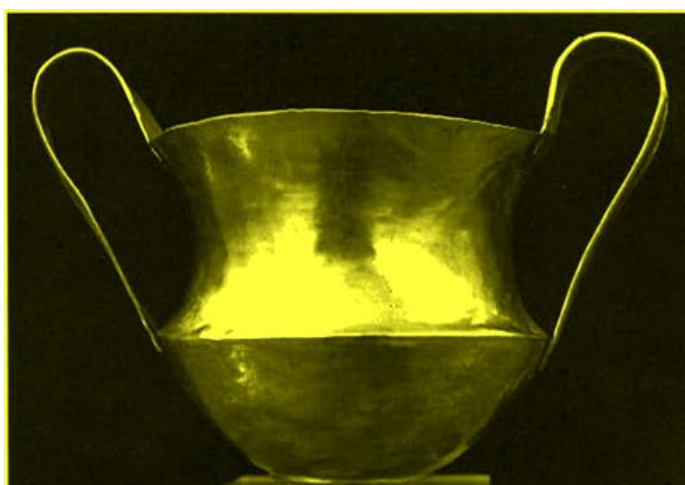
¹⁰⁶ Wright 2004b, 140, 170-171.

σε τελετουργικά δρώμενα θρησκευτικού όμως χαρακτήρα, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις μεγάλης κλίμακας εκδηλώσεις των μυκηναϊκών ανακτόρων.

Οι συνδειπνικές και συμποτικές εκδηλώσεις της ΥΕΧ αποτελούν ένα τεράστιο κεφάλαιο της αρχαιολογικής μελέτης και-καθώς η εποχή αυτή βρίσκεται εκτός των χρονικών πλαισίων της παρούσας εργασίας-μόνο εν συντομία μπορούν να παρουσιαστούν εδώ.

2. ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ήδη από τους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους άρχισε να διαφαίνεται η σημασία που είχε για συγκεκριμένους κύκλους ανθρώπων η κατοχή πολυτελών σκευών πόσης, και άρα η συμμετοχή τους σε δρώμενα που σχετιζόνταν με αυτά. Η συσσώρευση εισηγμένων κεραμικών σκευών (από την Κρήτη και τις Κυκλάδες) και πολυτελών μεταλλικών αγγείων διαφόρων μορφών στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών (εικ.4) αποτελεί απόδειξη της ανταγωνιστικής ατμόσφαιρας που επικρατούσε την πρώιμη αυτή εποχή μεταξύ φιλόδοξων ανερχόμενων αρχηγών στα κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας: η πρόσβαση σε εξεζητημένα σκεύη οινοποσίας-άρα και στο εθιμοτυπικό που σχετίζεται με αυτά-αποτελούσε για τους κατόχους των αντικειμένων και της γνώσης αυτής ένδειξη πλούτου, δύναμης και κύρους και διαφοροποιητικό στοιχείο από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας (και από άλλους εξίσου φιλόδοξους αρχηγούς)¹⁰⁷. Διάφορες ερμηνείες υπάρχουν σχετικά με το λόγο του

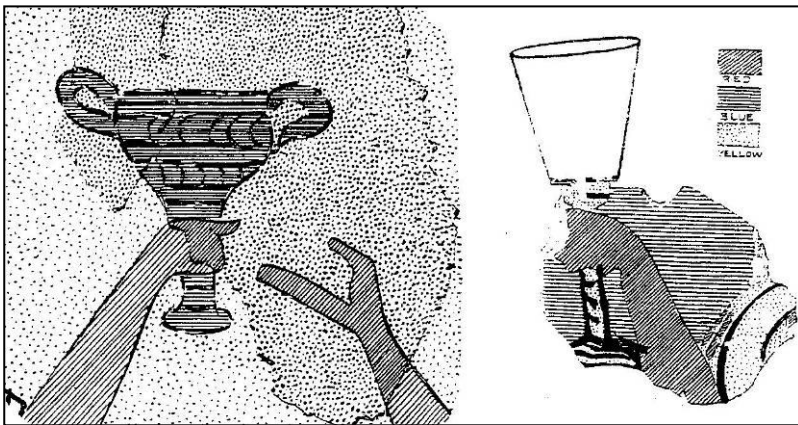

Εικ.4. Χρυσός κάνθαρος, λακκοειδής τάφος IV, Ταφικός Κύκλος Α. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε και το «κύπελλο του Νέστορα».

¹⁰⁷ Wright 1995, 295-2004c, 95-97.

αιφνίδιου αυτού πλουτισμού¹⁰⁸, όπως και να έχει πάντως είναι πιθανό ότι οι Μυκηναίοι εξοικειώθηκαν με την εξευγενισμένη οινοποίηση και τον εξοπλισμό που σχετιζόταν με αυτήν χάρη στις σχέσεις που ανέπτυξαν με τους Μινωίτες (εικ.5).

Εικ.5. Λεπτομέρειες τοιχογραφίας από την Κνωσό («Campstool Fresco»), στην οποία απεικονίζονται ζεύγη καθιστών μορφών που υψώνουν αγγεία σε χειρονομία πρόποσης. Πιθανώς απεικονίζεται κάποιο τελετουργικό οινοποίησης στο οποίο συμμετέχουν Μινωίτες και Μυκηναίοι, δεδομένης της συνύπαρξης των χαρακτηριστικότερων αγγείων πόσης των δύο πολιτισμών (κάλυκες και κύλικες). Σύμφωνα με τον Wright (1995, 291-3) οι

Μυκηναίοι είχαν ήδη εξοικειωθεί με τα μινωικά τελετουργικά οινοποίησης ως το 1450 π.Χ. που κατέλαβαν το ανάκτορο, γνωρίζοντάς τα αρχικά ως μισθοφόροι και στη συνέχεια συμμετέχοντας στις ανακτορικές εκδηλώσεις. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την παρουσία καλύκων στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών, αντίστοιχων με αυτές που έχουν βρεθεί στο Θησαυροφυλάκιο του ανακτόρου της Ζάκρου και στα Ιερά Θησαυροφυλάκια του ανακτόρου της Κνωσού. Η ίδια χειρονομία, που απαντά επίσης στην «Τοιχογραφία του Λυρωδού» από την Πύλο (εικ.12), ήταν πιθανώς χαρακτηριστική του αριστοκρατικού ήθους στους αιγαιακούς πολιτισμούς (Yasur-Landau 2008, 357).

Η τάση για κτέριση των νεκρών με παντοειδή, πολυτελή σκεύη οινοποίησης απαντά επίσης στους σχεδόν σύγχρονους θολωτούς τάφους διαφόρων περιοχών (Μεσσηνία, Αργολίδα, θολωτός τάφος Βαφειού Λακωνίας) και θα συνεχιστεί αδιάκοπα και στους επόμενους αιώνες στους θαλαμοειδείς τάφους τόσο της ηπειρωτικής Ελλάδας, όσο και της Κρήτης, οι οποίοι ενδεχομένως πρέπει να σχετιστούν με τους ανώτερους αξιωματούχους των νεοϊδρυμένων ανακτορικών κέντρων (εικ.6). Σύνηθες εύρημα στους τάφους των αριστοκρατών ήταν οι χάλκινοι τρίποδες, αντικείμενα άμεσα συνυφασμένα με μια άλλη χαρακτηριστική δραστηριότητά τους, το κυνήγι και την επακόλουθη τελετουργική

¹⁰⁸ Ο συσσωρευμένος πλούτος των μελών της ηγετικής τάξης ίσως οφείλεται σε επιτυχημένες εμπορικές δραστηριότητες που ανέπτυξαν με την Κρήτη και την Ανατολή. Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία οφείλεται σε πολεμικά λάφυρα και ανταμειβές που έλαβαν οι Μυκηναίοι παρέχοντας στρατιωτικές υπηρεσίες σε άλλους λαούς (Κρήτη, Αίγυπτος). Δεν μπορεί πάντως να αποκλειστεί η πιθανότητα κάποια από τα πολύτιμα σκεύη των Ταφικών Κύκλων να είχαν ανταλλαγεί ως δώρα μεταξύ των ελίτ της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης και ενδεχομένως να είχαν μακρά ιστορία προηγούμενης κατοχής. Άλλωστε, η ιδιοκτησία και χρήση πολυτίμων αγγείων πόσης πρέπει να ήταν προνόμιο της ανώτερης κοινωνικής τάξης για αιώνες, κάτι που αποδεικνύεται έμμεσα από την απουσία τέτοιων σκευών στις πινακίδες της Γραμμικής Β (εξαιρέση αποτελούν χρυσά αγγεία πόσης που αναφέρονται ως δωρεές του ανακτόρου της Πύλου σε διάφορες θεότητες).

κατανάλωση του μαγειρεμένου κρέατος, η οποία απεικονίζεται και σε τοιχογραφίες¹⁰⁹ (εικ. 7). Στους λεγόμενους «τάφους πολεμιστών» της Κρήτης τα χάλκινα σκεύη (αγγεία πόσης, σκεύη που σχετίζονται με την προετοιμασία και κατανάλωση τροφής) κυριαρχούν. Από το 1300 π.Χ. περίπου και εξής, η συνήθεια κτέρισης των τάφων με μεταλλικά σκεύη αρχίζει σταδιακά να φθίνει τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στην Κρήτη.

Εικ. 6. Αργυρό σύνολο οينوποσίας, θαλαμωτός Τάφος 10 Δενδρών. Στους τάφους του νεκροταφείου (15^{ος}-14^{ος} αι.), εντοπίστηκαν πολυάριθμα σκεύη από πολύτιμα μέταλλα, χαλκό και πηλό. Παρόμοια σύνολα έχουν

βρεθεί και σε άλλους τάφους της εποχής (π.χ. Μαραθώνας, Πύλος, Περιστεριά κ.λ.π.), ενώ απαντούν και κεραμικά παράλληλά τους με επικασσιτερωμένη επιφάνεια που μιμούνται τα αργυρά δείγματα (Δενδρά, Ασίνη, Πρόσυμνα, Μυκήνες κ.λ.π.). Σύμφωνα με τον Wright (2004c, 99-101), η τυποποίηση που παρατηρείται στη μορφή και στη σύνθεση των συνόλων οينوποσίας από το 1400 π.Χ. και εξής, οφείλεται στην επικράτηση ενός κοινού αισθητικού κριτηρίου και στην αυξανόμενη ζήτηση σε αγαθά που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε εκδηλώσεις επίδειξης κύρους.

Εικ. 7. Τοιχογραφία από το ανάκτορο της Πύλου με αντρικές μορφές συνοδευόμενες από σκυλιά και άλλες που κουβαλούν τρίποδες. Αποτελεί τμήμα σκηνης κυνηγιού, της οποίας έπεται το μαγείρεμα και η κατανάλωση του θηράματος. Πρόδρομοι των μυκηναϊκών αυτών σκηνών θεωρούνται τοιχογραφίες από επαύλεις των νεοανακτορικών χρόνων στην Κρήτη (π.χ. Τύλισσο, Αγία Τριάδα) και από πλούσιες κατοικίες των Κυκλάδων (π.χ. Αγία Ειρήνη Κέας, Ακρωτήρι Θήρας).

¹⁰⁹ Οι χάλκινοι τριποδικοί λέβητες ήταν αντικείμενα που έφεραν έντονο συμβολισμό ήδη από την ΥΕΧ και καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Σιδήρου, όπως αποδεικνύει η ανάθεσή τους σε ιερά ως αντικείμενα πλούτου και κύρους.

Οι πλούσιοι τάφοι της ΥΕΧ, όλων των τύπων και όλων των περιόδων, παρέχουν ενδείξεις ότι ταφικά τελετουργικά, κατά τη διάρκεια των οποίων οι συμμετέχοντες κατανάλωναν τροφή και ποτό, συνόδευαν τους αριστοκράτες και στο θάνατο. Σε πολλές περιπτώσεις έχουν εντοπιστεί υπολείμματα τροφών, όπως οστά ζώων και πτηνών (π.χ. λακκοειδείς τάφοι Μυκηνών, θολωτός και θαλαμωτοί τάφοι Δενδρών, ΥΕ θαλαμοειδείς τάφοι Περατής, ΥΕ θολωτοί τάφοι Μυρσινοχωρίου, Βοϊδοκοιλιάς, Μενιδίου κ.λ.π.) αλλά και δημητριακά και όσπρια (π.χ. νεκροταφείο Λέρνας). Πέραν τούτου, στα δάπεδα των θολωτών και θαλαμοειδών τάφων έχουν εντοπιστεί διάσπαρτες πυρές καθώς και σκεύη διαφόρων τύπων που αποτελούσαν μέρος του απαραίτητου εξοπλισμού (π.χ. κρατευτές στο δάπεδο του θολωτού Τάφου 2 στη Τραγάνα της Μεσσηνίας). Ενδεικτική είναι επίσης η ανεύρεση μεγάλων ποσοτήτων (στα *στόμια* και στους *δρόμους* των τάφων) τελετουργικά θραυσμένων κυλικών και άλλων σκευών πόσης και έκχυσης οίνου (π.χ. θαλαμοειδείς τάφοι Πρόσυμνας, θαλαμοειδείς τάφοι του ΥΜ νεκροταφείου των Αρμένων Ρεθύμνου). Τα ταφικά αυτά τελετουργικά, φαίνεται ότι είχαν χαρακτήρα αποκλειστικότητας, περιορίζονταν δηλαδή σε μικρές ομάδες ατόμων (τους συγγενείς του νεκρού και κάποια κοντινά στην οικογένεια άτομα) και αποσκοπούσαν στη ενδυνάμωση των σχέσεων μεταξύ τους. Εκτός από την πόση και την κατανάλωση τροφής, μπορούμε ίσως να φανταστούμε σαν συστατικά των δρώμενων αυτών κύκλιους χορούς, συζητήσεις και αναφορές στα κατορθώματα και τις αγαθοεργίες του νεκρού, μοιρολόγια και άσματα¹¹⁰, ακόμα ίσως και την κατανάλωση ψυχοδραστικών ουσιών αλλά και πρακτικές σχετικές με την τελετουργική «θανάτωση» της μνήμης, όπως η θραύση των σκευών, η απομάκρυνση των οστών κάθε προηγούμενου νεκρού κ.λ.π.¹¹¹. Πέρα από τα τελετουργικά εκείνα που πραγματοποιούνταν την ώρα της ταφής, είναι πιθανό ότι ανάλογα ελάμβαναν χώρα ανά διαστήματα, προκειμένου να τιμηθεί η μνήμη των νεκρών. Οι διακοσμημένες πήλινες λάρνακες που ενίοτε χρησιμοποιούνταν για την απόθεση των νεκρών στους θαλαμοειδείς τάφους¹¹² παρέχουν ακόμη περισσότερες ενδείξεις για τα τελετουργικά αυτά.

¹¹⁰ Παπαθανασόπουλος 2002, 89.

¹¹¹ Hamilakis 1998, 128.

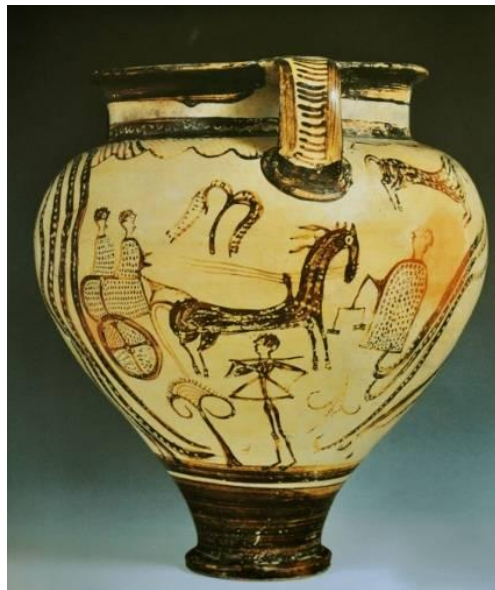
¹¹² Λάρνακες απαντούν στην περίοδο μεταξύ του 1300-1100 π.Χ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι ΥΕ ΙΙΒ-Γ λάρνακες από την Τανάγρα Βοιωτίας, οι λάρνακες του ΥΜ νεκροταφείου των Αρμένων και μια ΥΜ ΙΙΒ λάρνακα από την Επισκοπή Ιεράπετρας. Η χρήση των λαρνάκων και η εικονογραφία που σχετίζεται με αυτές ανάγονται στο μινωικό πολιτισμό, όπως γίνεται φανερό από τη σύγκριση των παραστάσεων στις λάρνακες της Τανάγρας με τις αντίστοιχες στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας. Ο εικονογραφικός τους διάκοσμος περιλαμβάνει-πέρα από σκηνές θρήνου, τελετουργικών χορών, πρόθεσης και εκφοράς-γυναικείες μορφές που υψώνουν στα χέρια τους κύλικες για πόση ή/και σπονδές.

Όσον αφορά την Κύπρο, η μετάβαση στην YEX σηματοδοτήθηκε επίσης από την ανάδυση μιας έντονα ιεραρχημένης κοινωνίας, τα ευνοημένα μέλη της οποίας ήταν όσοι κατάφεραν να πλουτίσουν εμπλεκόμενοι στο εμπόριο με τη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή, την Αίγυπτο και την Κρήτη. Στους τάφους της αναδυόμενης αυτής τάξης των δύο πρώτων αιώνων (1600-1400 π.Χ.) της Ύστερης Χαλκοκρατίας, έχει βρεθεί μεγάλη ποσότητα σκευών πόσης σε μεγάλη ποικιλία (αγγεία του Λευκόχριστου ρυθμού, του ρυθμού με Δακτυλιόσχημη Βάση, του Δίχρωμου Τροχήλατου ρυθμού), τα οποία σύμφωνα με την Steel υποδεικνύουν ότι η τάξη αυτή ήταν εξοικειωμένη με ένα τελετουργικό δρώμενο προερχόμενο από την Ανατολή, το *marzeah*, το οποίο στην Κύπρο θα σχετιζόταν τόσο με εκδηλώσεις της πραγματικής (κοσμικής) ζωής, όσο και με το ταφικό τελετουργικό¹¹³. Για το *marzeah* θα γίνει αναλυτικά λόγος στη συνέχεια. Κατά την ΥΚ II (1400-1200 π.Χ.) πλούσια σύνολα πόσης απαντούν σε πολυτελείς τάφους σημαντικών θέσεων του νησιού, όπως η Έγκωμη (Τάφοι 18 και 93), η Καλαβασσός-Άγιος Δημήτριος (Τάφος 11), το Κίτιον, το Χαλά Σουλτάν Τεκέ κ.λ.π. Εκτός από πολυτελή αντικείμενα ανατολικής προέλευσης που βρέθηκαν σε αυτούς, εξέχουσα θέση κατέχουν επίσης τα εισηγμένα μυκηναϊκά αγγεία (κρατήρες του εικονιστικού ρυθμού¹¹⁴ και κύπελλα πόσης), τα οποία εισρέουν σε μεγάλες ποσότητες στο νησί κατά τον 14^ο και 13^ο αι. (εικ.8,9). Οι μελετητές συνδέουν το φαινόμενο αυτό με την ανάδυση μιας εύπορης κοινωνικής τάξης-πιθανότατα έμποροι που πλούτισαν από το εμπόριο του χαλκού-για την οποία η απόκτηση αυτών των αγαθών θα αποτελούσε μέσο προβολής και διαφοροποίησής της από τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Η Steel υποθέτει ότι η προτίμηση της κυπριακής ελίτ σε προϊόντα της

¹¹³ Steel 1998, 290-1. Τα ευρήματα από τους οικισμούς αποδεικνύουν ότι στα τελετουργικά αυτά δρώμενα χρησιμοποιούνταν κυρίως μεταλλικά σκεύη, τα οποία όμως δεν αποσύρονταν από την κυκλοφορία με την χρήση τους σε ταφικό περιβάλλον. Τη θέση αυτών στους τάφους κατελάμβαναν τα αντίστοιχα κεραμικά σκεύη, κάτι που ισχύει προφανώς και για την επόμενη περίοδο (1400-1200 π.Χ.), όταν στους τάφους της ελίτ κυριάρχησε η εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμική. Το γεγονός ότι τα κεραμικά σκεύη στους τάφους έχουν βρεθεί σχεδόν ακέραια, υποδηλώνει ότι δεν χρησιμοποιούνταν σε κάποιο ταφικό τελετουργικό αλλά αποτελούσαν προσφορές στο νεκρό (Steel 2004, 295).

¹¹⁴ Το γεγονός ότι οι κρατήρες είναι γνωστοί σχεδόν αποκλειστικά από τάφους, αποδεικνύει ότι τα αντικείμενα αυτά ήταν άμεσα συνυφασμένα με τη ζωή των αριστοκρατών. Χημικές αναλύσεις έχουν αποδείξει ότι οι κρατήρες χρησιμοποιούνταν για μακρά διαστήματα πριν αποθεθούν στον τάφο μαζί με τον κάτοχό τους. Παρά το γεγονός ότι οινοχόες απαντούν συχνά στα σύνολα οινοποσίας, φαίνεται ότι η διαδεδομένη πρακτική στην Κύπρο ήταν το σερβίρισμα του οίνου (ή άλλου αλκοολούχου ποτού) απευθείας από τον κρατήρα. Δεν αποκλείεται το ρόφημα για το οποίο χρησιμοποιούνταν οι κρατήρες να ήταν ένα μείγμα οίνου με άλλα συστατικά (π.χ. μέλι, καρυκεύματα, μπύρα) ή ακόμα και με ψυχοδραστικές ουσίες (π.χ. εκχύλισμα παπαρούνας), εάν πράγματι ισχύει η υπόθεση ότι οι Κύπριοι υιοθέτησαν από την Ανατολή το *marzeah*, το οποίο οι γραπτές πηγές συσχετίζουν με τέτοια ροφήματα (Hamilakis-Sherratt 2012, 199 και υποσ.111).

μυκηναϊκής κεραμικής (και στις τοπικές απομιμήσεις τους) σχετίζεται όχι με την υιοθέτηση ενός κοινωνικού εθίμου αιγαιακής προέλευσης, αλλά με την ενσωμάτωση της μυκηναϊκής κεραμικής στο-γνωστό ήδη από την προηγούμενη εποχή-τελετουργικό οινοποιίας¹¹⁵. Σε κάποιους μάλιστα από τους κρατήρες απεικονίζονται σκεύη-σύμβολα που χρησιμοποιούνταν στις εκδηλώσεις αυτές, σύμφωνα βέβαια με τις συμβάσεις της τέχνης της εποχής (εικ.10)¹¹⁶. Με τις τελετουργικές αυτές οινοποισίες έχουν συνδεθεί, πλην της κεραμικής, και κάποιες χάλκινες φιάλες που απαντούν στην Κύπρο και στην υπόλοιπη Μεσόγειο από τον 13^ο ως τον 10^ο αι. (εικ.11), καθώς επίσης και οι χάλκινοι τετράπλευροι υποστάτες, άριστα δείγματα της κυπριακής μεταλλοτεχνίας του 12^{ου} αι. (εικ.14). Η πραγματοποίηση ταφικών τελετουργικών που περιελάμβαναν τη θυσία ζώων και την κατανάλωση του κρέατος από τους συμμετέχοντες έχει αποδειχτεί από τα ευρήματα διαφόρων ΥΚ τάφων (π.χ. Τάφοι I και II στη θέση Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου, τύμβοι στη θέση Κορόβια-Παλαιοσκούτελλα).

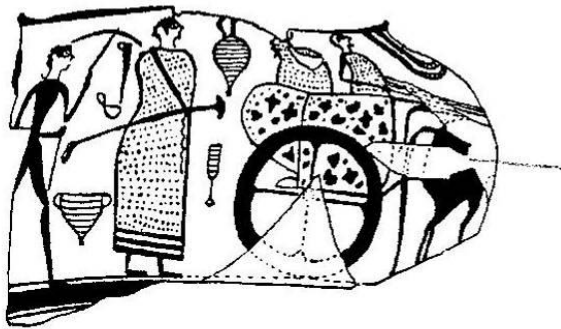
Εικ.8. Μυκηναϊκός κρατήρας του πρώιμου Εικονιστικού I ρυθμού από τον Τάφο 17 της Έγκωμης, γνωστός ως «κρατήρας του Διός» (περ.1410-1390 π.Χ.). Μορφή με μακρύ χιτώνα κρατάει ζυγαριά μπροστά από πολεμιστές πάνω σε άρμα, πριν την αναχώρησή τους για τη μάχη. Οι κρατήρες με σκηνές αρμάτων έγιναν ιδιαίτερα αγαπητοί στην εύπορη τάξη της Κύπρου, λόγω των συνειρμών που δημιουργούσαν. Το άρμα, σχετιζόμενο με τον πόλεμο, το κυνήγι ή την εντυπωσιακή πομπή προς τον τάφο, αποτελεί σαφή αναφορά στον πολυτελή τρόπο ζωής που μόνο η ελίτ μπορούσε να απολαμβάνει.

¹¹⁵ Steel 1998, 291-294·2004, 294.

¹¹⁶ Wright 1995, 304 ·Wright 2004b, 168-170.

Εικ.9. Σύνολο μυκηναϊκών αγγείων από τον Τάφο 11 στην Καλαβασσό-Άγιο Δημήτριο (περ. 1375 π.Χ.). Αποτελούσαν κτερίσματα τριών ενταφιασμένων νεαρών γυναικών. Η κύλικα και οι δύο κρατήρες, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκε από ένα κύπελλο ρυθμού με Δακτυλιόσχημη Βάση, πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν σε κάποιο τελετουργικό οиноποσίας.

Εικ.10. Σχεδιαστική αποτύπωση θραύσματος κρατήρα από την Έγκωμη, με αναπαράσταση συνόλου σκευών πόσης.

Εικ.11. Χάλκινη φιάλη τύπου «Kalottenschale», επαρχία Λάρνακας (12^{ος} αι. π.Χ.). Τα αντικείμενα αυτά απαντούν συχνά ως ταφικά κτερίσματα στο νησί μεταξύ του 1300-1150 π.Χ., εμφανίζονται όμως και σε άλλες περιοχές της Μεσογείου (Ουγκαρίτ, Κρήτη, Παλαιστίνη). Επιγραφή αποτελούμενη από τρία σύμβολα κυπρομινωικής γραφής κάτω από το χείλος, ίσως αποδίδει το όνομα του κατόχου της.

3.ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ

Ο εντοπισμός μεγάλων ποσοτήτων κεραμικής (κυρίως κύλικες, κύπελλα, πήλινα τριποδικά σκεύη) σε ιερούς χώρους της ΥΕΧ, πιστοποιεί ότι τα θρησκευτικά τελετουργικά της εποχής προϋπέθεταν την κατανάλωση τροφής και την πόση εκ μέρους των συμμετεχόντων. Τέτοιοι χώροι μπορεί να είναι υπαίθριοι (π.χ. Κυνόρτιο όρος, ιερό Σύμης Βιάννου¹¹⁷), ιερά σπήλαια κυρίως της Κρήτης (π.χ. Ιδαίον Άντρο, σπήλαια «Μαμελούκου», «Κουμαρόσπηλιος», «Λιλιανού», «Σκοτεινός») ή ιδιαίτερα κτίσματα που έχουν βρεθεί εντός των ανακτόρων ή των οργανωμένων μυκηναϊκών οικισμών (π.χ. «το Θρησκευτικό κέντρο» των Μυκηνών, τα «Δωμάτια 117, 110 και 110α» και το «Κτήριο Τ» στην Τίρυνθα, η «Οικία G» στην Ασίνη, η «Οικία Κ» στο Διμήνι, το «Δωμάτιο Α» στα Μέθανα, το αστικό ιερό της Φυλακωπής Μήλου, το ιερό στην Αγία Ειρήνη Κέας κ.λ.π.)¹¹⁸. Από τις πινακίδες της Γραμμικής Β πληροφορούμαστε ότι τα ανάκτορα προμήθευαν τα ιερά με διάφορα αγαθά, όπως σκεύη και εδώδιμα είδη (κρασί, μέλι, λάδι, κριθάρι, σύκα, πρόβατα)¹¹⁹. Δεν είναι ωστόσο σαφές αν τα αγαθά αυτά προορίζονταν για εκδηλώσεις μεγάλης κλίμακας (οπότε η εμπλοκή των ανακτόρων εξηγείται ως προσπάθεια ισχυροποίησής τους μέσω αγαθοεργιών και δημιουργίας αίσθησης συνοχής ανάμεσα στην ελίτ και στον υπόλοιπο πληθυσμό) ή για εκδηλώσεις μικρής κλίμακας, στις οποίες μπορούσαν να συμμετέχουν μόνο τα ανώτερα μέλη της κοινωνικής ιεραρχίας¹²⁰ (υπόθεση που ενισχύεται από το μικρό μέγεθος κάποιων ιερών χώρων). Κάποια ωστόσο από αυτά τα είδη, θα αποτελούσαν σίγουρα προσφορές προς τον ίδιο το θεό.

Οι σημαντικότερες αναμφίβολα θρησκευτικές εκδηλώσεις στους τελευταίους δύο αιώνες της Εποχής του Χαλκού ήταν αυτές που οργανώνονταν από τα ανάκτορα και αφορούσαν το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού της επικράτειάς τους. Σκοπός των εκδηλώσεων αυτών ήταν η προβολή της γενναιοδωρίας των ανακτόρων, η ισχυροποίηση

¹¹⁷ Lebessi, A.-Muhly, P., «Aspects of Minoan Cult. Sacred Enclosures: The Evidence from the Syme Sanctuary (Crete)», *AA* 1990, 315-336. Η ακμή του ιερού της Σύμης τοποθετείται στη Νεοανακτορική περίοδο. Η κατανάλωση τροφής και η πόση ήταν απαραίτητα συστατικά των τελετουργικών, που πιθανώς σχετίζονταν με την ενηλικίωση νεαρών αντρών. Στον χώρο βρέθηκαν εκατοντάδες θραύσματα κεραμικών και λίθινων καλύκων.

¹¹⁸ Για τους ιερούς χώρους της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Φυλακωπής και της Αγίας Ειρήνης Κέας κατά τους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους, βλ. Ρουσιώτη, Δ., *Ιερά και θρησκευτικές τελετουργίες στην ανακτορική και μετανακτορική μυκηναϊκή περίοδο*, Αδημ.διδ.διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2010 (στο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/27500#page/1/mode/2up>).

¹¹⁹ Για παράδειγμα στην πινακίδα Un 718 της Πύλου αναφέρεται η προσφορά στον Ποσειδώνα περισσότερων από 170 λίτρων κρασιού και άλλων ειδών, ενώ στην πινακίδα Tn 316 καταγράφονται 13 χρυσά αγγεία που αφιερώνονται σε διάφορα ιερά στην επικράτεια της Πύλου.

¹²⁰ Whittaker 2008, 91-2.

της εικόνας τους και ταυτόχρονα η δημιουργία της αίσθησης στα στρώματα της κοινωνίας, στα οποία βασιζόταν η δύναμή τους, ότι είχαν την ευκαιρία να συμμετέχουν σε εκδηλώσεις χαρακτηριστικές της ανώτερης τάξης¹²¹. Η πραγματοποίηση των εκδηλώσεων αυτών-που πιθανότατα πραγματοποιούνταν σε τακτά διαστήματα-γινόταν με συγκέντρωση των απαραίτητων ειδών από τις κοινότητες που ανήκαν στην επικράτεια του ανακτόρου. Πινακίδες της Γραμμικής Β από τα ανάκτορα της Θήβας, της Πύλου και της Κνωσού καταγράφουν εισφορές σε ζώα και τρόφιμα που προορίζονταν για τη σίτιση χιλιάδων ατόμων στα πλαίσια τέτοιων εκδηλώσεων, ενώ σε κάποιες από αυτές (π.χ. σειρά Τα της Πύλου) καταγράφονται λεπτομερώς τα σκεύη, τα έπιπλα και ο σχετικός εξοπλισμός (π.χ. χάλκινοι τρίποδες, αμφορείς, κρατήρες, φιάλες, οινοχόες, μαχαίρια για τη σφαγή των ζώων κ.λ.π.). Τα τελετουργικά αυτά έχουν αποδειχτεί και ανασκαφικά σε κάποιες περιπτώσεις, με χαρακτηριστικότερη αυτή του ανακτόρου της Πύλου, στο οποίο μια τέτοια πολυπληθής εκδήλωση φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε λίγο πριν την καταστροφή του. Εκτός από τα χιλιάδες διάσπαρτα θραύσματα κυλίκων που βρέθηκαν στις αυλές, ένας τεράστιος αριθμός ακρησιμοποιητών κυλίκων, μαζί με σκεύη αποθήκευσης, προετοιμασίας και σερβιρίσματος φαγητού βρέθηκε στις αποθήκες του ανακτόρου. Βασικά στοιχεία των εκδηλώσεων αυτών πρέπει να ήταν η θυσία ζώων, το μαγείρεμα και η τελετουργική κατανάλωση του κρέατος, η οινοποσία και η τελετουργική θραύση των κυλίκων που είχαν χρησιμοποιηθεί¹²². Ως προς την οργάνωση του χώρου, μπορούμε να φανταστούμε ότι οι υψηλού κύρους συμμετέχοντες γευμάτιζαν στο μέγαρο, ένας μεγαλύτερος αριθμός ατόμων στη ΝΔ αυλή και το πλήθος έξω από το ανάκτορο. Είναι μάλιστα πιθανό ότι οι ευγενείς δεν κατανάλωναν ό,τι και ο υπόλοιπος πληθυσμός, αλλά θηράματα κυνηγιού, τα οποία οι ίδιοι είχαν αιχμαλωτίσει και τα οποία-λόγω της σκληρότητας του κρέατος-βράζονταν σε χάλκινους τρίποδες αντί να ψήνονται¹²³.

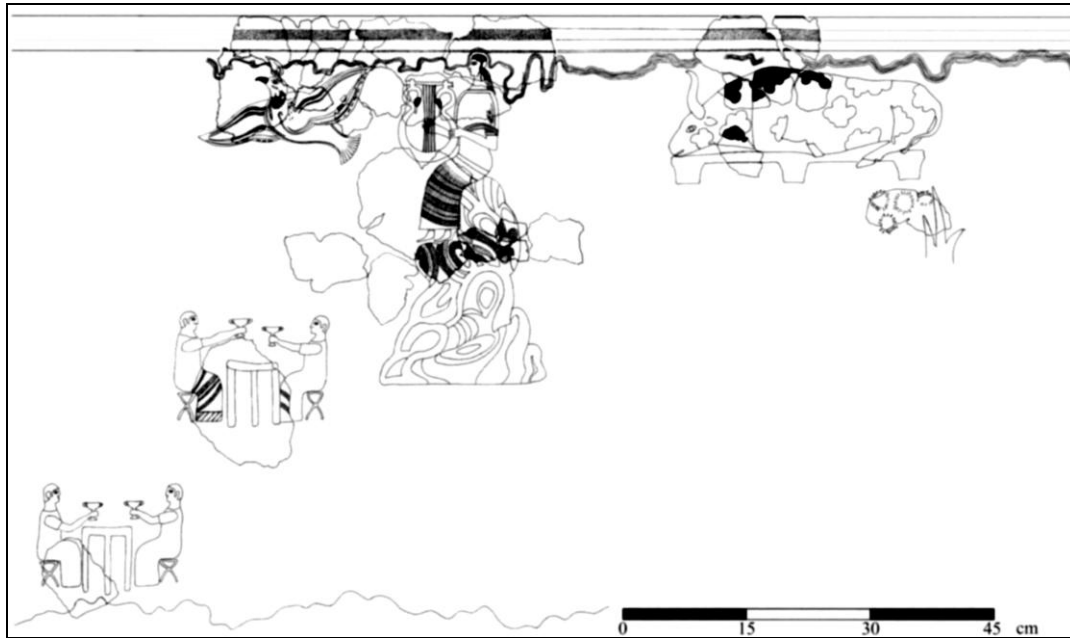
Παρόμοιες εκδηλώσεις φαίνεται ότι πραγματοποιούνταν όχι μόνο στα ίδια τα ανάκτορα, αλλά και σε διάφορες δευτερεύουσες θέσεις στην επικράτειά τους. Στην περίπτωση π.χ. της Τσουνγκιζας στη Νεμέα έχει υποτεθεί ότι τέτοιου τύπου εκδηλώσεις θα ήταν τοπικού χαρακτήρα, θα οργανώνονταν δηλαδή από τον τοπικό άρχοντα, ο οποίος

¹²¹ Sherratt 2004, 331.

¹²² Για την τελευταία εκδήλωση του ανακτόρου χρησιμοποιήθηκαν 10 περίπου βοοειδή, αρκετά μεγάλος αριθμός για να τραφούν πάνω από 1000 άνθρωποι ταυτόχρονα, ίσως ολόκληρος ο (αντρικός;) πληθυσμός της Πύλου ή ένας σημαντικός αριθμός αντιπροσώπων προερχόμενων από τα κύρια κέντρα της Πύλου. Βλ. σχετικά Stocker, S.R.-Davis, J.L., «Animal Sacrifice, Archives, and Feasting at the Palace of Nestor», *Hesperia* 73 (2004), 179-195.

¹²³ Wright 2004b, 161.

προσκαλώντας σε αυτές τα μέλη της ελίτ των γειτονικών περιοχών, εξασφάλιζε πολιτικές και οικονομικές συμμαχίες εντός της περιφέρειάς του¹²⁴.

Εικ. 12. Η «Τοιχογραφία του Λυρωδού» από το ΒΑ τοίχο της αίθουσας του θρόνου στο ανάκτορο της Πύλου. Διακρίνεται ταύρος πάνω σε τράπεζα προσφορών έτοιμος για θυσία, άγνωστος αριθμός συμποσιαστών καθισμένων σε τραπέζια ανά δύο με υψωμένα χέρια κρατώντας κύλικες και μουσικός με πεντάχορδη λύρα. Η τοιχογραφία αποτελούσε τμήμα εικονογραφικού συνόλου που κοσμούσε τους χώρους που οδηγούσαν στο μέγαρο, και πιθανώς απεικόνιζε μια μεγάλης κλίμακας εκδήλωση του ανακτόρου. Τμήμα του συνόλου αυτού είναι και η τοιχογραφία, στην οποία απεικονίζεται ταύρος που οδηγείται σε θυσία και μορφές που κομίζουν τον απαραίτητο εξοπλισμό. Η μουσική, με τη μορφή της μελωδικής απαγγελίας υπό τη συνοδεία ενός οργάνου, πρέπει να ήταν βασικό στοιχείο στις τελετουργικές εκδηλώσεις των ανακτόρων.

Η τελετουργική οίνοποσία και η κατανάλωση τροφής σε θρησκευτικό περιβάλλον φαίνεται ότι ήταν πρακτική συνήθης και στην Κύπρο. Οι σημαντικότερες ενδείξεις που πιστοποιούν τα δρώμενα αυτά είναι η παρουσία κεραμικών σκευών (κυρίως τοπικές παραγωγές και ιδιαίτερα κύπελλα του ρυθμού με Δακτυλιόσχημη Βάση) και οστών ζώων (βοοειδών κυρίως, αλλά και αιγοειδών, πτηνών, ψαριών και ενίοτε ελαφιών). Χαρακτηριστικό παράδειγμα ιερού της Ύστερης Χαλκοκρατίας, που συνδυάζει και τα δύο παραπάνω στοιχεία είναι αυτό στη θέση Μύρτου-Πηγάδες¹²⁵. Το γεγονός ότι η μυκηναϊκή κεραμική (κρατήρες, κύλικες) αντιπροσωπεύεται σε μικρούς αριθμούς στα ιερά, ίσως οφείλεται στο ότι τα πολυτελή αυτά σκεύη προοριζόνταν για χρήση μόνο από τα μέλη της θρησκευτικής ιεραρχίας και όχι από το σύνολο των συμμετεχόντων.

¹²⁴ Βλ. Dabney, M.K.-Halstead, P.-Thomas, P., «Mycenaean Feasting on Tsoungiza at Ancient Nemea», *Hesperia* 73 (2004), 197-215 (κυρίως 212-214).

¹²⁵ Βλ. Hitchcock, L., «Architectures of Feasting», στο Hitchcock-Laffineur-Crowley 2008, 317-326.

4. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ: ΤΟ «MARZEAH»

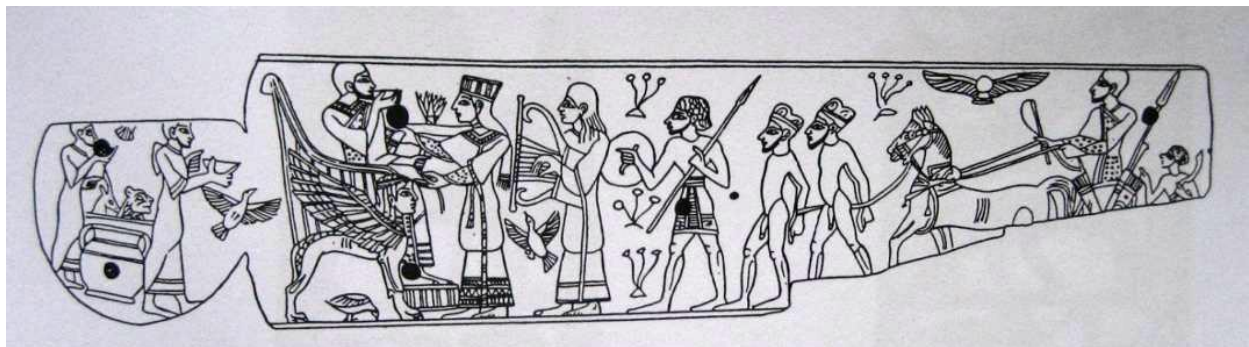
Επειδή η σχέση του *marzeah* με τις πρακτικές οινοποίησης των υπόλοιπων πολιτισμών της Α.Μεσογείου έχει απασχολήσει πολύ την αρχαιολογική έρευνα και επειδή θα ανακύψει και στη συνέχεια στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, είναι σκόπιμο στο σημείο αυτό να δοθούν κάποια παραπάνω στοιχεία για το θεσμό αυτό.

Το *marzeah* ήταν ένας θεσμός μεγάλης παλαιότητας, που έγινε ιδιαίτερα αγαπητός στην Εγγύς Ανατολή από τον 14 αι. ως τον 6^ο αι μ.Χ.¹²⁶. Αναφορές σε αυτόν υπάρχουν σε κείμενα της 3^{ης} (πινακίδες της Ebla), της 2^{ης} (πινακίδες της Ουγκαρίτ) και της 1^{ης} χιλιετίας (κείμενα φοινικικά, βιβλικά κ.λ.π.)¹²⁷. Στα κείμενα της Ουγκαρίτ του 14^{ου} αι. απαντούν οι πρώτες σαφείς περιγραφές του *marza'u* (*marzeah* στα εβραϊκά), που το συσχετίζουν με κάποιο τελετουργικό δρώμενο: ο όρος αναφέρεται σε μια *εταιρεία* (ομάδα) σημαντικών ανδρών που κατείχαν ή εκμίσθωναν έναν χώρο (*bêt marzeah*) για τις συγκεντρώσεις τους, όπου διασκεδάζαν με φαγητό και ποτό. Η ομάδα είχε στην κατοχή της (με εξουσιοδότηση και επικύρωση από το βασιλιά της Ουγκαρίτ) αμπελώνες, αγρούς και αποθήκες. Η συμμετοχή στην ομάδα ήταν κληρονομική, μεταφερόταν δηλαδή από πατέρα σε γιο, τα μέλη της όμως δεν συνδέονταν απαραίτητα με δεσμούς συγγένειας. Οι τελετουργίες που πραγματοποιούνταν από την ομάδα είχαν προεκτάσεις θρησκευτικές και νεκρικές ταυτόχρονα: από τις πηγές πληροφορούμαστε ότι κάθε ομάδα ήταν αφιερωμένη σε μια συγκεκριμένη θεότητα (π.χ. Shatrana, Ishtar, Anat), ενώ στις συγκεντρώσεις της προσκαλούνταν τα πνεύματα των σημαντικών προγόνων (νεκρών πολεμιστών, βασιλέων, πριγκίπων κ.λ.π.) προκειμένου να συμμετάσχουν στο φαγητό και στην πόση. Είναι πιθανό επίσης ότι οι συγκεντρώσεις είχαν τη μορφή αναμνηστικών γευμάτων (π.χ. μετά από μια κηδεία), τα οποία διαρκούσαν με εορταστικές εκδηλώσεις για πολλές μέρες. Η πόση φαίνεται ότι αποτελούσε το βασικότερο χαρακτηριστικό της εκδήλωσης, αλλά

¹²⁶ Το *marzeah* παρουσιάζει αναλογίες το *kispu*, ένα πολύ παλαιότερο τελετουργικό της Μεσοποταμίας, σχετιζόμενο με πολλές διαφορετικές περιστάσεις (π.χ. νέα σελήνη, στέψη του βασιλιά κ.λ.π.).

¹²⁷ Σε μεταγενέστερους αιώνες, αναφορές στο *marzeah* απαντούν σε διάφορες επιγραφές που έχουν βρεθεί στη Μεσόγειο (π.χ. φοινικική επιγραφή του 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ. από τη Μασσαλία, δίγλωσση επιγραφή-σε ελληνικά και φοινικικά-του 3^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ. από τον Πειραιά), γεγονός που αποδεικνύει τη διάδοση του θεσμού μέσω των Φοινίκων. Στη *Septuaginta*, την παλαιότερη μετάφραση της Βίβλου στα ελληνικά (3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.) ο όρος *marzeah* μεταφράζεται ως *θίασος*. Η μετάφραση αυτή διατηρήθηκε τουλάχιστον για τους επόμενους τέσσερις αιώνες, δεν αποκλείεται μάλιστα να χρησιμοποιούνταν για μεγάλο διάστημα και πριν την ελληνιστική εποχή.

σημαντική ήταν επίσης και η μουσική, όπως φαίνεται από τις αναφορές σε μουσικούς που διασκέδαζαν τους συμμετέχοντες παίζοντας λύρα. Το *marzeah* περιελάμβανε επίσης ορισμένες φορές-αν όχι συστηματικά-σεξουαλική δραστηριότητα, υπό τη μορφή ιερών σεξουαλικών οργίων και ενδεχομένως την κατανάλωση ψυχοδραστικών ουσιών. Περιγραφές του απαντούν τόσο σε μυθολογικά κείμενα, που σχετίζονται με θεούς όπως ο Ει/Πυ (ο οποίος κατά τη διάρκεια μιας συγκέντρωσης με το *marzeah* του μεθά σε τέτοιο βαθμό που πέφτει στα περιτώματά του) όσο και σε κείμενα που αναφέρονται σε περιστατικά της πραγματικότητας (π.χ. στη στέψη του τελευταίου βασιλιά της Ουγκαρίτ, Ammurapi, κατά τη διάρκεια της οποίας ο ιερέας συγκάλυψε τα πνεύματα όλων των νεκρών βασιλέων της πόλης, των νεκρών της προγονικής φυλής των Αμοριτών και νεκρών ηρώων-πολεμιστών). Ο θεσμός σχετίστηκε από πολύ νωρίς με συγκεκριμένα εικονογραφικά μοτίβα με αιγυπτιακές επιρροές, τα οποία περιστρέφονται γύρω από το θέμα της προστασίας, της ανατροφής, της αναγέννησης και της αιώνιας ζωής, όπως σφιγγες, γυναικείες φτερωτές μορφές, γυναίκα στο παράθυρο, γέννηση Ωρου από άνθος λωτού, η θεά Χαθώρ με μορφή αγελάδας που θηλάζει το μοσχαράκι της ή τον γονατισμένο Φαραώ, ελάφι που βόσκει κ.λ.π.¹²⁸.

Εικ.13. Σχεδιαστική αποτύπωση ελεφαντοστέινης πλάκας από τη Μεγιδδώ (Ισραήλ), πιθανώς ένθεμα σε ξύλινο έπιπλο (περ.1200 π.Χ.). Θεωρείται ότι απεικονίζει σκηνή *marzeah*: στη δεξιά πλευρά απεικονίζεται βασιλιάς με άρμα, που οδηγεί δύο γυμνούς αιχμαλώτους. Στην αριστερή πλευρά, ο ίδιος βασιλιάς καθισμένος στο θρόνο του πίνει από φιάλη. Απέναντί του στέκεται όρθια γυναικεία μορφή (βασιλίσα ή ιέρεια), ενώ πίσω της δεύτερη γυναικεία μορφή παίζει εννεάχορδη λύρα. Δύο υπηρέτες στο αριστερό άκρο της σύνθεσης αντλούν κρασί από μεγάλο σκεύος και κομίζουν γεμάτα κύπελλα στο βασιλιά. Στη σκηνή απεικονίζονται τέσσερα πουλιά, τα οποία ίσως συμβολίζουν τα πνεύματα των νεκρών προγόνων που κλήθηκαν να συμμετάσχουν στην πόση.

¹²⁸ Carter 1997, 80.

4.1. ΤΟ «MARZEAH» ΚΑΙ Η ΚΥΠΡΟΣ

Έγινε ήδη γίνει μια σύντομη αναφορά στην έμφαση που δίνουν κάποιοι ερευνητές (π.χ. Steel) στην επίδραση του *marzeah* στα έθιμα οινοποίησης των Κυπρίων κατά την YEX¹²⁹. Το πιθανότερο είναι ότι οι Κύπριοι εξοικειώθηκαν με το θεσμό αυτό στην Ουγκαρίτ της Συρίας, με την οποία είχαν αποκτήσει εμπορικές επαφές ήδη από τον 16^ο αι.¹³⁰, ενώ η υιοθέτησή του αντικατοπτρίζεται σε χαρακτηριστικά εικονογραφικά μοτίβα που εμφανίζονται στην κυπριακή τέχνη της YEX (εικ.14). Η Steel μάλιστα υποθέτει ότι-σε αντίθεση με την Εγγύς Ανατολή-στην Κύπρο τα τελετουργικά αυτά δρώμενα δεν περιορίζονταν μόνο σε άντρες¹³¹.

Εικ.14. Χάλκινο τετράπλευρο υποστατό από την Κύπρο, Βρετανικό Μουσείο, 1200 π.Χ. (άγνωστης προέλευσης). Υπάρχουν 16 συνολικά δείγματα των αντικειμένων αυτών, χρονολογούμενα όλα μέσα στον 12^ο αι. Η μορφή του ανακαλεί στο νου τους τροχήλατους τρίποδες που αναφέρονται στην Ιλιάδα και τους οποίους κατασκεύασε ο Ήφαιστος για τις συνάξεις των θεών (Σ 373-377). Στη μια όψη απεικονίζονται δύο όρθιες μορφές που κινούνται προς καθιστή μορφή στα δεξιά τους. Η αριστερή μορφή κρατά οινοχόη και κύπελλο, η δεύτερη όρθια μορφή κρατά λύρα ή άρπα. Η καθιστή μορφή παίζει επίσης ένα παρόμοιας μορφής μουσικό όργανο. Στις υπόλοιπες πλευρές του υποστατού απεικονίζονται: λιοντάρι που κρατά στο στόμα του υδρόβιο πτηνό, άρμα με δύο άλογα στο οποίο επιβαίνουν ο οδηγός και ένας πολεμιστής, σφιγγά. Ο κυκλικός δακτύλιος στην κορυφή κοσμεύεται με ζωφόρο λιονταριών και ένα ελάφι. Στο κατώτερο μέρος κάθε πλευράς υπάρχει στενό πλαίσιο με πτηνά και ψάρια. Η Carter (1995, 297-300) θεωρεί ότι οι μορφές συμβολίζουν περιστατικά της

βασιλικής ζωής: το λιοντάρι συμβολίζει το βασιλιά στη μάχη και προαναγγέλει την επόμενη σκηνή, όπου ο βασιλιάς βρίσκεται πάνω στο άρμα. Η σφιγγά συμβολίζει το βασιλιά στο παλάτι και προαναγγέλει την επόμενη σκηνή, όπου ο βασιλιάς κάθεται στο θρόνο του και απολαμβάνει τα κατορθώματά του με ποτό και μουσική. Με βάση την ομοιότητα των μοτίβων και των συμβολισμών τους με τα αντίστοιχα της ελεφαντοστέινης πλάκας από τη Μεγιδδώ, η Carter (1995, 304) θεωρεί ότι ο κυπριακός υποστάτης απεικονίζει σκηνή *marzeah* και επιπλέον ότι θα αποτελούσε ο ίδιος μέρος του απαραίτητου εξοπλισμού των τελετουργικών αυτών.

¹²⁹ Η θεωρία αυτή, που αναπτύχθηκε βασικά από την Steel βρίσκει σύμφωνους και άλλους ερευνητές, π.χ. τον Καραγιώργη και την Carter.

¹³⁰ Η Ουγκαρίτ αποτέλεσε σημαντικό εμπορικό κέντρο ήδη από τον 16^ο-15^ο αι. και πόλο έλξης για Κρήτες και Κύπριους εμπόρους. Η Κύπρος διατήρησε ζωηρές εμπορικές σχέσεις με την Ουγκαρίτ καθ'όλη τη διάρκεια της YEX, όπως είναι φανερό από τον τεράστιο αριθμό κυπριακών αγγείων που έχουν εντοπιστεί εκεί. Κατά τον 13^ο αι., την εποχή της μυκηναϊκής κυριαρχίας στο διεθνές εμπόριο, η Κύπρος πρέπει να υπήρξε ο μεσολαβητής του Αιγαίου με τη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή. Την εποχή αυτή υπάρχουν ενδείξεις ότι οικογένειες από την Ουγκαρίτ διέμεναν στην Κύπρο και το αντίθετο. Στην Ουγκαρίτ φαίνεται ότι ιδρύθηκε και μια μυκηναϊκή παροικία γύρω στο 1300 π.Χ.

¹³¹ Steel 1998, 290. Η υπόθεση βασίζεται στον εντοπισμό συνόλων οινοποίησης και σε ταφές γυναικών, όπως για παράδειγμα στον Τάφο 11 στην Καλαβασσό-Άγιο Δημήτριο (βλ. εικ.9).

Όσον αφορά τους χώρους που προορίζονταν για τέτοια χρήση, ο εντοπισμός τους δεν είναι εύκολος. Είναι πιθανό ότι μια τέτοια εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στο μεγαλοπρεπές Κτήριο X στην Καλαβασσό-Άγιο Δημήτριο, το οποίο πιθανότα αποτελούσε διοικητικό κέντρο και χώρο αποθήκευσης αγαθών, ακριβώς πριν την αιφνίδια εγκατάλειψή του στα τέλη του 13^{ου} αι.¹³². Τα υπολείμματα της συγκέντρωσης αυτής εντοπίστηκαν εντός φρέατος του κτηρίου, το οποίο ήταν γεμάτο από οστά ζώων (αιγών ή προβάτων, πτηνών, ψαριών), καλοδιατηρημένους σπόρους και καρπούς (φακή, σύκα, σταφύλια, ελιά), καθώς και 90-σχεδόν ακέραια-κεραμικά σκεύη (πίατα, αγγεία πόσης, κύπελλα, πρόχοι), τα περισσότερα εκ των οποίων μυκηναϊκά (εικ.15). Η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική μορφή και λειτουργία του κτηρίου, ο αριθμός εισηγμένων σκευών και η ποσότητα υπολειμμάτων τροφών συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης ότι εδώ πραγματοποιούνταν οι συγκεντρώσεις της άρχουσας τάξης, η οποία απολάμβανε ένα υψηλό επίπεδο διαβίωσης¹³³.

Η θεωρία περί αυτούσιας υιοθέτησης ενός ανατολικού εθίμου στην Κύπρο δεν βρίσκει σύμφωνους όλους τους μελετητές. Άλλοι για παράδειγμα, θεωρούν ότι οι συνδειπνικές-συμποτικές πρακτικές της Κύπρου κατά την ΥΕΧ αποτελούν συνδυασμό της ντόπιας παράδοσης με έθιμα διαφορετικών πολιτισμών, με τα οποία είχε αναπτύξει σχέσεις το νησί (Μινωίτες, Αιγυπτίους, Χετταίους, Μυκηναίους και φυσικά με την Ουγκαρίτ)¹³⁴.

Εικ.15. Μυκηναϊκά κύπελλα από το φρέαρ (χώρος A173) του Κτηρίου X.

¹³² Για το Κτήριο X βλ. South, A., «Feasting in Cyprus: a view from Kalavassos», στο Hitchcock-Laffineur-Crowley 2008, 309-316.

¹³³ Παρόλο που ο εντοπισμός κτισμάτων παρόμοιας χρήσης δεν είναι πάντοτε εφικτός, αποθέτες εντός οικισμών αποδεικνύουν ότι παρόμοιες συγκεντρώσεις πραγματοποιούνταν σε διάφορες θέσεις του νησιού. Σε αυτές έχουν βρεθεί είτε μεγάλες συγκεντρώσεις ιδιαίτερων (όχι καθημερινής χρήσης) κεραμικών τύπων (π.χ. τοπικές απομιμήσεις φιαλών, πιάτων και κυπέλλων και σπάνια δείγματα σκύφων στη θέση Κουκλιά-Μάντισσα), είτε συγκεντρώσεις κεραμικών σκευών και οστών ζώων που δεν χαρακτηρίζουν την καθημερινή διαίτα, όπως ελάφια και βοοειδή (π.χ. στη θέση Κουκλιά-Ευρετή). Η καλή κατάσταση διατήρησης των οστών σε συνδυασμό με το ότι τα κεραμικά σκεύη εντοπίζονται σχεδόν πάντα ακέραια, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα υπολείμματα των συγκεντρώσεων αυτών απομακρύνονταν μετά το πέρας τους με ιδιαίτερη φροντίδα.

¹³⁴ Βλ. Eriksson, K., «Feasting as Part of the Multiculturalism of Late Bronze Age Cyprus», στο Hitchcock-Laffineur-Crowley 2008, 297-307.

4.2. ΤΟ «MARZEAH» ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

Η σχέση του *marzeah* με τις αντίστοιχες πρακτικές του Αιγαίου είναι ακόμη πιο περίπλοκη. Η Carter ανιχνεύει τα βασικά χαρακτηριστικά του θεσμού και στα τελετουργικά της μυκηναϊκής ελίτ, βασιζόμενη κυρίως σε εικονογραφικά μοτίβα και στα κείμενα των πινακίδων¹³⁵. Θεωρεί για παράδειγμα ότι η «Τοιχογραφία του Λυρωδού» (εικ.12) αποτελεί το εικονογραφικό παράλληλο της πλάκας από τη Μεγιδδώ και του κυπριακού υποστάτη (κοινά μοτίβα είναι ο μουσικός που παίζει λύρα, οι συμποσιαστές, η επιφάνεια του θεού με τη μορφή πουλιού) και υποστηρίζει ότι ίσως θα έπρεπε να φανταστούμε το ανάκτορο της Πύλου ως το μυκηναϊκό παράλληλο του *bêt marzeah*: το τελετουργικό, το οποίο αποσκοπούσε στην ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των ζώντων και των νεκρών, θα πραγματοποιούνταν στην αίθουσα του θρόνου υπό την προστασία του θεού, τον οποίο είχε προσκαλέσει ο μουσικός. Οι συμμετέχοντες θα ήταν τα μέλη της αριστοκρατίας και επικεφαλής θα ήταν ο διοργανωτής της εκδήλωσης, ο οποίος καθόταν στην αίθουσα του θρόνου περιστοιχισμένος από τους αντικριστούς γρύπες και λέοντες. Η ίδια θεωρεί επίσης ότι υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στην ομάδα του *marzeah* και στην τάξη που στις πινακίδες της Πύλου αναφέρεται ως «*wo-ro-ki-jo-ne-jo*» (*ὄργεῶνες*), η οποία είχε στην κατοχή της εκτάσεις γης και εμπλεκόταν σε τελετουργικά δρώμενα. Χωρίς να υποστηρίζει ότι ο θεσμός υιοθετήθηκε αυτούσιος από την Ανατολή (αφού κάποιο παρόμοιο τελετουργικό είναι πιθανό ότι προϋπήρχε στο Αιγαίο-όπως και σε όλους τους πολιτισμούς-ήδη από την ΠΕΧ), θεωρεί η πολιτισμική αλληλεπίδραση των λαών την εποχή αυτή είχε ως φυσικό επακόλουθο παρόμοιοι θεσμοί να εκφράζονται παντού με τους ίδιους περίπου τρόπους, και επομένως ότι θεσμοί της Εγγύς Ανατολής που μας είναι αρκετά γνωστοί, μπορούν να φωτίσουν άγνωστες πτυχές της μυκηναϊκής εικονογραφίας¹³⁶. Ο Yasur-Landau επίσης, αντλώντας από τις ίδιες πηγές πληροφοριών, εντοπίζει κάποιες ομοιότητες ανάμεσα στις πρακτικές των πολιτισμών του Αιγαίου και της Εγγύς Ανατολής (π.χ. από τα κείμενα γίνεται φανερή η σημασία που είχαν τα αντικείμενα εξαιρετικής πολυτέλειας, όπως χάλκινα σκευή, έπιπλα διακοσμημένα με πολύτιμα υλικά κ.λ.π.), αναγνωρίζει όμως και σημαντικές διαφορές μεταξύ τους (π.χ. η ζωγραφική απόδοση των βασιλέων της Ανατολής σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις άλλες μορφές δεν

¹³⁵ Carter 1995, 303-5.

¹³⁶ Στο ίδιο, 304.

έχει αντιστοιχία στις αιγαιακές τοιχογραφίες) και επομένως καταλήγει ότι οι πρακτικές του Αιγαίου μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο στο δικό τους πλαίσιο¹³⁷.

Ανεξαρτήτως πάντως του βαθμού επηρεασμού κάθε πολιτισμού στον άλλο, είναι βέβαιο ότι οι επαφές που ανέπτυξαν οι λαοί της Α.Μεσογείου καθ'όλη τη διάρκεια της ΕΧ ευνόησαν τις ανταλλαγές και σε ιδεολογικό επίπεδο, άρα και στις πρακτικές που σχετίζονται με την τελετουργική κατανάλωση τροφής και την πόση. Οι αριστοκρατικές τάξεις σε όλη τη Μεσόγειο υιοθέτησαν πανομοιότυπους τρόπους για να εκφράσουν την ταυτότητά τους και τα τελετουργικά αυτά δρώμενα ήταν ένας από τους τρόπους που χρησιμοποίησαν για να το πετύχουν. Η αλληλεπίδραση αυτή ξεκίνησε στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας, όταν η οινοποσία-και οι αριστοκρατικοί συσχετισμοί της-έγιναν γνωστά στο Αιγαίο μέσω της Ανατολίας και της Κύπρου και συνεχίστηκε αδιάκοπα ως τα τέλη της ΥΕΧ. Η απόκτηση σκευών και αντικειμένων που θεωρούνταν πολύτιμα και απαραίτητα για την πραγματοποίηση των τελετουργικών αυτών δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί βασική μέριμνα των αριστοκρατικών κύκλων της Μεσογείου, και είναι πιθανό ότι πολλά από αυτά ανταλλάσσονταν στα πλαίσια της *ξενίας*, της καλλιέργειας δηλαδή προσωπικών επαφών. Η αλληλεπίδραση αυτή δεν συνεπάγεται απαραίτητα την ολοκληρωτική υιοθέτηση ξένων εθίμων· είναι πιθανότερο ότι κάθε πολιτισμός ενσωμάτωσε τα ξένα πολιτισμικά στοιχεία και τα αξιοποίησε ώστε να εκφράσουν τις δικές του ανάγκες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ευρύτατη διάδοση που γνώρισε ο μυκηναϊκός κρατήρας και τα μυκηναϊκά αγγεία πόσης στις αριστοκρατικές ομάδες της Κρήτης, της Κύπρου και της Ανατολής στην τελευταία φάση της ΥΕΧ, για τις οποίες η κατοχή των σκευών αυτών εξυπηρετούσε τον κοινωνικό ανταγωνισμό και νομιμοποιούσε τις αξιώσεις τους για πολιτική δύναμη. Η ομοιογένεια πάντως που παρατηρείται σε αυτή την πτυχή του πολιτισμού της Εποχής του Χαλκού και η οποία δικαιολογεί τον όρο «*feasting koine*» θα πάψει να υφίσταται με το τέλος της ΥΕΧ, λόγω της αναταραχής που προκλήθηκε στη Μεσόγειο και έγινε αισθητή σε όλους τους πολιτισμούς που κατοικούν γύρω από αυτήν.

¹³⁷ Yasur-Landau 2008, 354-7.

5. Ο 12^{ος} ΑΙΩΝΑΣ

Η κατάρρευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού στα τέλη του 13^{ου} αι. είχε ως αποτέλεσμα την έναρξη μιας περιόδου γενικευμένης πολιτικής-κοινωνικής παρακμής και οικονομικής ύφεσης για τις κοινωνίες του Αιγαίου. Οι ανακατατάξεις που επέφερε η καταστροφή των ανακτόρων-μετακινήσεις φύλων προς τη Δύση και την Ανατολή, ερημώσεις θέσεων, μείωση του πληθυσμού-και η συνεπαγόμενη έλλειψη πληθώρας ανασκαφικών ευρημάτων, καθιστούν δύσκολη την αναγνώριση εκδηλώσεων της κοινωνικής ζωής στο διάστημα 1200-1100 π.Χ., τουλάχιστον όσον αφορά τον ελλαδικό χώρο.

Στην Κρήτη την ίδια εποχή, οι συνδειπνικές και συμποτικές πρακτικές παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς τον τόπο διεξαγωγής τους, τον χαρακτήρα, τον αριθμό των συμμετεχόντων και την κοινωνική τους λειτουργία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Φαιστού, στην οποία η Borgna¹³⁸ υποθέτει (μελετώντας τα σύνολα κεραμικής-κυρίως διακοσμημένους κρατήρες και βαθείς σκύφους-από δύο κοντινές και σχεδόν σύγχρονες θέσεις) ότι στην ίδια περιοχή θα μπορούσαν να εξασκούνται παράλληλα εκδηλώσεις που εξυπηρετούσαν διαφορετικούς κοινωνικούς και πολιτικούς σκοπούς: στην κορυφή του λόφου, γνωστού ως «Acropoli Mediana», θεωρεί ότι πραγματοποιούνταν συγκεντρώσεις με ευρεία συμμετοχή από ετερογενή στοιχεία της κοινωνίας (από τους πληθυσμούς που κατοικούσαν στα περίχωρα της Φαιστού), τις οποίες ονομάζει «πρωτο-συμπόσια»¹³⁹. Αυτές αποσκοπούσαν στην κοινωνική συνοχή, ταυτόχρονα όμως χαρακτηρίζονταν από έντονο κλίμα κοινωνικού ανταγωνισμού που συνέβαλλε στη διαμόρφωση ιεραρχημένων σχέσεων. Η χρήση διακοσμημένης κεραμικής και η κατανάλωση φαγητού και ποτού από το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής λειτουργούσαν ως μέσα καθορισμού πολιτικής δύναμης, δημιουργίας συμμαχιών και αμοιβαίων υποχρεώσεων και άρα ως μέσα κοινωνικού ελέγχου. Είναι πιθανό ότι δεσμοί μεταξύ ανδρών, που βασιζόνταν στη συγγένεια ή στην αμοιβαία αδερφοσύνη και φιλία, επικυρώνονταν μέσω των εκδηλώσεων αυτών. Στα «πρωτο-συμπόσια» αυτά της Φαιστού θεωρεί ότι συνδυάστηκε η μακραίωνη μινωική παράδοση (που χαρακτηριζόταν από τη συλλογική συμμετοχή σε δρώμενα-κυρίως λατρευτικού χαρακτήρα-στα οποία η κατανάλωση τροφής και η πόση ήταν βασικά χαρακτηριστικά), με τη μυκηναϊκή

¹³⁸ Borgna 2004a, 2004b.

¹³⁹ Borgna 2004a, 183.

παράδοση (οινοποισία στα πλαίσια ενός κοινωνικού θεσμού με στοιχεία αποκλειστικότητας), η οποία εκφράστηκε με τη χρήση και διάδοση χαρακτηριστικών μυκηναϊκών σκευών την εποχή αυτή, όπως οι κρατήρες και οι βαθείς σκύφοι που χρησιμοποιούνταν στη θέση. Στη δεύτερη θέση, στο συγκρότημα γνωστό ως «Casa a ovest di Piazzale I» (πιθανώς κατοικία μιας αριστοκρατικής οικογένειας, μια μορφή *οίκου*), οι αντίστοιχες εκδηλώσεις περιορίζονταν σε μικρότερο αριθμό συμμετεχόντων. Σκοπός τους ήταν η ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των συμμετεχόντων, που αποτελούσαν μέλη της ελίτ και η επιβεβαίωση της οικονομικής και (ίσως) πολιτικής υπεροχής τους.

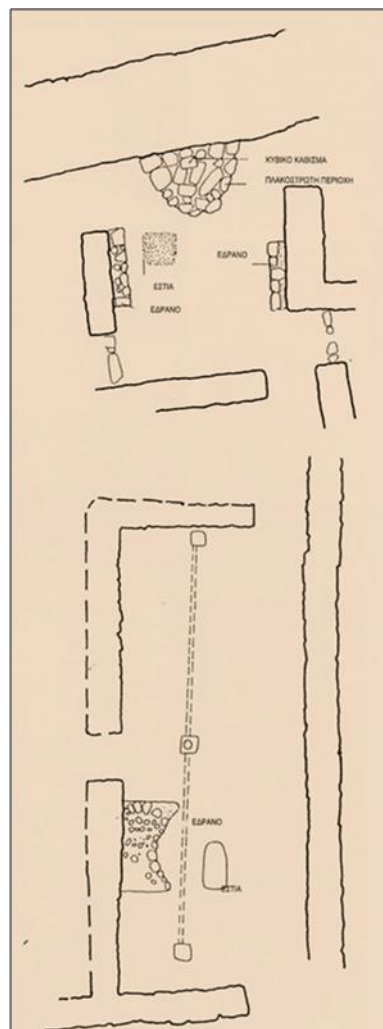

Εικ.16. Ο «Κρατήρας των Πολεμιστών», από οικία νότια της Ακρόπολης των Μυκηνών, 12^{ος} αι. Αποτελεί δείγμα της «αναγέννησης» που εκφράζεται στην κεραμική του Αιγαίου κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ, όταν εμφανίζονται εικονιστικές σκηνές (π.χ. κυνήγι, μάχη κ.λ.π.) που σχετίζονται με αξίες των αναδυόμενων την εποχή αυτή τάξεων της ελίτ. Ανάλογες σκηνές απαντούν και στα σκεύη (κρατήρες, σκύφοι) από την «Acropolis Mediana» της Φαιστού. Εδώ απεικονίζονται έξι πολεμιστές με πλήρη στρατιωτική εξάρτηση (χιτωνίσκο, θώρακα, κράνος, ασπίδα, δόρυ) και πίσω από αυτούς γυναικεία μορφή με μακρύ ένδυμα

σε στάση αποχαιρετισμού ή ευλογίας. Οι μικροί σάκοι που είναι δεμένοι στα δόρατα των πολεμιστών ίσως περιέχουν προμήθειες, συμβολίζοντας έτσι την αναχώρηση για εκστρατεία. Η σκηνή ίσως παραπέμπει σε συγκεκριμένα μυθικά ή ιστορικά γεγονότα του πρόσφατου ή απώτερου παρελθόντος. Δεν είναι πιθανώς τυχαίο ότι η σκηνή απεικονίστηκε πάνω σε κρατήρα, αφού για τους «χαλκοχίτωνες Αχαιούς»-όπως τουλάχιστον τους περιγράφει ο Όμηρος-το κρασί ήταν απαραίτητη συντροφιά όταν έφευγαν για τη μάχη, κατά τη διάρκεια της ή στην επιστροφή τους, καθώς το πολύτιμο υγρό που αντλούσαν από κρατήρες έσβηνε τη δίψα τους και αναπλήρωνε τις δυνάμεις τους.

Στην Κύπρο, το 1200 π.Χ. περίπου κατέφτασαν οι πρώτοι μετανάστες από το Αιγαίο και την Κρήτη. Η διασπορά της προϋπάρχουσας κοινωνικής ελίτ των μυκηναϊκών χρόνων οδήγησε στην εμφάνιση μιας νέας πολεμικής αριστοκρατίας, η οποία προσπάθησε να ισχυροποιήσει τη θέση της στον ξένο τόπο. Οι μετανάστες βασιλείς ή *wanaktes* εγκαταστάθηκαν σε απομακρυσμένα μέρη του νησιού, όπως η Μάα-Παλαιόκαστρο ή η Πύλα-Κοκκινόκρεμος, ή σε προϋπάρχοντα αστικά κέντρα όπως η Έγκωμη και το Κίτιον. Αν και τα ταφικά έθιμά τους δεν είναι ευρέως γνωστά, καθώς δεν

έχουν μέχρι σήμερα ανασκαφεί μεγάλα νεκροταφεία του πρώιμου 12^{ου} αι., μπορούμε να ανιχνεύσουμε τις συνήθειές τους που σχετίζονται με την κατανάλωση φαγητού και ποτού από την αρχιτεκτονική της εποχής, καθώς στην άφιξή τους οφείλεται η εμφάνιση της εστίας στην αρχιτεκτονική του νησιού. Εστίες απαντούν τόσο σε ανακτορικά συγκροτήματα (π.χ. στη νότια πτέρυγα του συγκροτήματος στην Άλασσα-Παλιοταβέρνα), όσο και στην κοινή οικιστική αρχιτεκτονική. Είναι πιθανόν ότι στις αίθουσες αυτές που διέθεταν κεντρική εστία πραγματοποιούνταν συγκεντρώσεις κατανάλωσης φαγητού και ποτού, σε ανάμνηση των εκδηλώσεων των μυκηναϊκών ανακτόρων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων αιθουσών έχουν εντοπιστεί στη Μάα-Παλιόκαστρο (Οικοδομικό Συγκρότημα II), αλλά και στην Έγκωμη, όπου οι εστίες συνδυάζονται με έδρανα που χρησίμευαν ως καθίσματα των παρευρισκομένων (εικ.17). Μάλιστα έξω από το Οικοδομικό Συγκρότημα II εντοπίστηκε μεγάλη συγκέντρωση οστών ζώων (προβάτων, αιγοειδών, βοοειδών αλλά και ελαφιών) μαζί με πολυάριθμα θραυσμένα αγγεία πόσης αιγαιακού τύπου (σκύφοι, κύλικες). Οι συνήθειες αυτές των πρώτων αυτών μεταναστών μας είναι περισσότερο γνωστές από τους τάφους των απογόνων τους, τον 11^ο αι.

Εικ.17: Κατόψεις δωματίων με κεντρική εστία και έδρανα στην Περιοχή III της Έγκωμης.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:
ΥΠΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ-
ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

1.ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Οι ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών έχουν ανατρέψει σε πολύ μεγάλο βαθμό την εικόνα της ένδειας και απομόνωσης που παραδοσιακά θεωρούνταν χαρακτηριστικά των χρόνων μεταξύ του 1100-900 π.Χ. για τον ελλαδικό χώρο και έχει γίνει πλέον σαφές ότι η αναδιάρθρωση της κοινωνίας και του πολιτισμού σε κάποιες θέσεις ξεκίνησε νωρίτερα από ό,τι υποθέταμε. Η Πρωτογεωμετρική είναι μια μεταβατική περίοδος κατά την οποία εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια μιας νέας κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, η οποία θα ολοκληρωθεί μέσα στους επόμενους αιώνες.

Στον ελλαδικό χώρο, τοπικοί αρχηγοί, οι «βασιλείς» τέθηκαν επικεφαλής των μικρών οικισμών που προέκυψαν μετά την κατάρρευση των ανακτόρων, μαζί με μια ισχυρή αριστοκρατία που βασιζόταν στην κατοχή μεγάλων κοπαδιών και στην υποτυπώδη καλλιέργεια της γης. Η πηγή από την οποία αντλούσαν οι τοπικοί αυτοί ηγεμόνες το δικαίωμα στη εξουσία αποτελεί ένα αρκετά περίπλοκο πρόβλημα της έρευνας¹⁴⁰, είναι ωστόσο βέβαιο ότι στο πρόσωπο του τοπικού άρχοντα συγκεντρώνονταν όλες οι εξουσίες, που τα προηγούμενα χρόνια συγκεντρώνονταν στο πρόσωπο του άνακτα. Τον τρόπο ζωής που υιοθέτησε η αναδυόμενη αυτή ελίτ στον ελλαδικό χώρο μπορούμε να κατανοήσουμε μέσω της μελέτης ιδιαίτερων κτισμάτων μέσα στα όρια των νέων οικισμών, τα οποία με σαφήνεια διακρίνονται από τα υπόλοιπα (ως προς τη μορφή και την ποιότητα κατασκευής) και που σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη πρέπει να ήταν οι κατοικίες των αρχόντων.

Για την Κύπρο, η εποχή από το 1100 ως το 900 π.Χ. υπήρξε περίοδος σημαντικών μεταβολών τόσο στην πολιτική οργάνωση (ίδρυση των 10 ανεξάρτητων βασιλείων από τους Μυκηναίους ηγεμόνες), όσο και σε όλες τις εκφάνσεις του πολιτισμού (εισαγωγή της

¹⁴⁰ Οι «βασιλείς» ίσως ήταν αρχικά αρχηγοί ημιαυτόνομων οικισμών που μετά την κατάρρευση του άνακτα παγίωσαν την εξουσία τους σε αυτόνομες κοινότητες (ίσως σε αυτούς τους ανώτερους αξιωματούχους αναφέρεται η λέξη *qa-si-re-u*, δηλ. βασιλεύς που απαντά σε πινακίδες της Γραμμικής Β). Δεν είναι γνωστό αν η βασιλεία κατά τους ΠΓ χρόνους ήταν κληρονομική, αποτέλεσμα δηλαδή της ευγενούς καταγωγής, ή αν άλλοι ιδιαίτεροι λόγοι, όπως η συγκέντρωση πλούτου, η πολεμική ικανότητα, οι προσωπικές αρετές, οι ευεργεσίες ή η δημιουργία συμμαχιών άνοιγαν το δρόμο προς την εξουσία (μοντέλο των «ισχυρών ανδρών»-«*big men*»). Ενδέχεται επίσης η βασιλεία να κληροδοτούνταν πράγματι λόγω καταγωγής, αλλά ο βασιλεύς να βρισκόταν συνεχώς υπό αμφισβήτηση από τους ομοίους του (μοντέλο του αποκαλούμενου «αρχηγού»-«*chief*»). Βλ. Μαζαράκης Αιτιών 2009, 2-22. Σε μεγάλο βαθμό αβέβαιη παραμένει η πολιτική οργάνωση που προέκυψε στην Κρήτη μετά την κατάρρευση των ανακτόρων και το ενδεχόμενο ανάδυσης τοπικών «βασιλέων». Η πιθανότητα ο δρόμος προς την εξουσία να ήταν ανοιχτός σε όποιον κατάφερε να συγκεντρώνει πλούτο και να τον επιδεικνύει, μάλλον δεν μπορεί να ισχύσει στην περίπτωση της Κρήτης, όπου η κοινωνία οργανώθηκε γύρω από άλλους θεσμούς (π.χ.σχέσεις συγγένειας, άσκηση δημόσιας λατρείας, ισχυρό αίσθημα τοπικής ταυτότητας). Βλ. Wallace 2004, 3-4.

ελληνικής γλώσσας, αλλαγές στην ταφική αρχιτεκτονική με την εμφάνιση του θαλαμοειδούς τάφου, καινοτομίες στον υλικό πολιτισμό), οι οποίες συνδέονται με το νέο κύμα μετανάστευσης από το Αιγαίο το 1100-1000 π.Χ.¹⁴¹. Με την εμφάνιση των νέων μεταναστών έκαναν την εμφάνισή τους και νέες συνήθειες κατανάλωσης φαγητού και οινοποσίας, ξένες προς τον ντόπιο πληθυσμό αλλά χαρακτηριστικές μιας ελληνικής, εύπορης πολεμικής αριστοκρατίας που κατέλαβε την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας και ίσως μιας κυπριακής ελίτ που επηρεαζόταν έντονα από αυτήν. Όσον αφορά την Κύπρο πάντως, ο 11^{ος} αιώνας φαίνεται ότι εξακολουθεί να αποτελεί περίοδο ευημερίας. Το γεγονός ότι κατά τον 11^ο και 10^ο αι. τα αντικείμενα που κυκλοφορούν στη Μεσόγειο είναι κυρίως τα κυπριακά, αποδεικνύει ότι η Κύπρος ήταν η μόνη περιοχή που εξακολουθούσε να ασκεί εμπορική δραστηριότητα στη Μεσόγειο. Την εποχή αυτή μάλιστα, οι σχέσεις του νησιού με την Κρήτη ήταν ενιατικές, όπως έχει αποδειχτεί αρχαιολογικά και θα φανεί και στη συνέχεια.

Η περίοδος αυτή είναι κυρίως γνωστή από θέσεις κατοίκησης (τουλάχιστον όσον αφορά την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά, όχι όμως και την Κύπρο όπου οι θέσεις κατοίκησης δεν είναι ιδιαίτερα γνωστές) και από νεκροταφεία. Σε αυτά τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού μπορούμε να αναζητήσουμε ενδείξεις για τις συμποτικές και συνδειπνικές πρακτικές της εποχής.

¹⁴¹ Το δεύτερο κύμα μετανάστευσης κινήθηκε προς τις παρυφές του μυκηναϊκού κόσμου (κυρίως προς την Κρήτη και την Κύπρο), αμέσως μετά την καταστροφή όσων μυκηναϊκών εγκαταστάσεων είχαν απομείνει στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο. Διαφωνία υπάρχει ως προς το αν οι νέοι μετανάστες προς την Κύπρο κινήθηκαν με εχθρική ή ειρηνική διάθεση, είναι ωστόσο βέβαιο ότι η διαδικασία αυτή δεν θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την εμπλοκή μελών της άρχουσας τάξης, οι οποίοι ανέλαβαν την οργάνωση του ταξιδιού σε αυτή τη δύσκολη εποχή και την ασφαλή μετακίνηση των ομάδων που οδηγούσαν. Ο λόγος μετακίνησης προς την Κύπρο οφείλεται προφανώς στο ότι το νησί εξακολουθούσε να ευημερεί οικονομικά.

2. ΟΙ «ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΑΡΧΟΝΤΩΝ»

Οι μικροί οικιστικοί πυρήνες (κώμες) που προέκυψαν μετά την κατάρρευση των ανακτόρων, κατά την Υπομυκηναϊκή και Πρωτογεωμετρική φάση, συχνά σε θέσεις ήδη κατοικημένες από την Εποχή του Χαλκού, εμφανίζονται σχετικά φτωχοί και εσωστρεφείς. Η κοινωνία βασίζεται στην οικογενειακή οργάνωση και την οικιακή οικονομία, ενώ κύριες ασχολίες των κατοίκων είναι βασικά η κτηνοτροφία και λιγότερο η καλλιέργεια της γης. Κάποιοι από τους οικισμούς αυτούς φαίνονται σημαντικότεροι από άλλους, ενώ υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι κάποια μεγαλύτερα οικοδομήματα εντός των οικισμών αποτελούσαν κατοικίες των τοπικών αρχόντων, ενίοτε σε χρήση ήδη από τον 12^ο αι. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η κατοικία του ηγεμόνα είναι αρκετά εύκολο να διακριθεί από αυτές των υπολοίπων κατοίκων. Διαφοροποιητικά στοιχεία αποτελούν συνήθως η εξέχουσα θέση σε σχέση με τα υπόλοιπα κτίσματα, το σαφώς μεγαλύτερο μέγεθος (συχνά υπερβαίνουν τα 15μ. σε μήκος) καθώς και η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική μορφή (απλός, ενιαίος τύπος οικίας με δωμάτια σε παράταξη). Παρόλο που λόγω της μορφής τους όλες οι καθημερινές εργασίες και δραστηριότητες των ενοίκων περιορίζονταν αναγκαστικά σε έναν ή δύο πολυ-λειτουργικούς χώρους, τα κοινωνικά, οικονομικά και θρησκευτικά καθήκοντα του άρχοντα ήταν αυτά που υπαγόρευαν τις βασικές προδιαγραφές τους¹⁴². Την εποχή αυτή-που ακόμη δεν έχουν κάνει την εμφάνισή τους ναοί εντός των ορίων των οικισμών αλλά ούτε και άλλοι δημόσιοι χώροι που θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν δραστηριότητες με πολλούς συμμετέχοντες-οι κατοικίες των αρχόντων ήταν προορισμένες, μεταξύ άλλων, να στεγάζουν συγκεντρώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα. Ο άρχοντας, όντας επιφορτισμένος και με ιερατικά καθήκοντα, ανελάμβανε τη διεκπεραίωση του θρησκευτικού τελετουργικού, το οποίο θυμίζει πολύ έντονα σκηνές που συναντούμε στα έπη και περιελάμβανε: την αιματηρή θυσία που πραγματοποιούνταν στον υπαίθριο χώρο μπροστά από την οικία, το κάψιμο μερών του θυσιασμένου ζώου στον υπαίθριο βωμό ή στην εστία της οικίας, το ψήσιμο του κρέατος που προοριζόταν για τους συνεστιαζόμενους στην εστία, το επακόλουθο λατρευτικό δείπνο στο εσωτερικό της οικίας, στο οποίο μετείχαν πιθανότατα μόνο τα εξέχοντα μέλη της κοινότητας (πρεσβύτεροι, αριστοκρατία). Τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας, δειπνούσαν πιθανότατα στον υπαίθριο χώρο ή ακόμα και στο σπίτι τους. Οι συναθροίσεις ωστόσο που πραγματοποιούνταν στις κατοικίες αυτές ίσως να μην ήταν αποκλειστικά θρησκευτικές, αλλά να εξυπηρετούσαν διάφορες ανάγκες

¹⁴² Μαζαράκης Αινιάν 2009, 24.

(πολιτικές, οικονομικές) της κοινότητας. Όπως παρατηρεί ο Μαζαράκης Αινιάν: «Κατά τη διάρκεια του γεύματος, που σημειωτέον δεν έχει έντονο λατρευτικό χαρακτήρα, δίνεται η δυνατότητα στους παρακαθήμενους να συζητήσουν πάσης φύσεως θέματα...στην ΠΓ ή Γ Ελλάδα, η θρησκεία ήταν αναπόσπαστο τμήμα της ζωής του ατόμου και ήταν αξιοθαύμαστα περιπλεγμένη με τις καθημερινές ασχολίες του κοινωνικού συνόλου»¹⁴³. Ο Whitley¹⁴⁴ δέχεται την πιθανότητα κάποια από τα κτήρια αυτά να λειτουργούσαν ως χώροι δεξιώσεων (π.χ. το Κτήριο Α στο Βροντά, τα αφιδωτά κτήρια στο Λευκαντί και στα Νιχώρια), δίνει όμως έμφαση στην προσπάθεια του τοπικού ηγεμόνα να προσελκύσει συμμάχους και να τους διασκεδάσει μέσω εκδηλώσεων γενναιοδωρίας.

Ως κατοικίες αρχόντων της εποχής έχουν αναγνωριστεί (εικ. 18):

- το ορθογώνιο Κτήριο Τ του 12^{ου} αι. (ΥΕ III Γ) στην Τίρυνθα, χτισμένο εν μέρει πάνω στα θεμέλια του μυκηναϊκού μεγάρου
- ορθογώνια οικοδομήματα στους λεγόμενους «οικισμούς φυγάδων» της Κρήτης¹⁴⁵, όπως το Κτήριο Α στον Βροντά (12^{ος}-11^{ος} αι.) και το ονομαζόμενο «Great House» στο Καρφι
- πιθανώς το τριμερές οικοδόμημα (γνωστό ως «Ναός Β») στον Πρινιά (αρχές 1^{ης} χιλιετίας)¹⁴⁶
- το ορθογώνιο, τριμερές οικοδόμημα (Μέγαρο Β) στο Θέρμο της Αιτωλίας (περ.1000 π.Χ.·)
- η αφιδωτή οικία (Κτίριο IV-1) στα Νιχώρια της Μεσσηνίας (10^{ος}-9^{ος} αι.)
- η αφιδωτή οικία C του 10^{ου} αι. στην Ασίνη της Αργολίδας
- το αφιδωτό, περίστυλο οικοδόμημα στο λόφο της Τούμπας στο Λευκαντί, το μεγαλύτερο σε μέγεθος οικοδόμημα των Σκοτεινών Χρόνων (αρχές 10^{ου} αι.)¹⁴⁷

¹⁴³ Μαζαράκης Αινιάν 1990,197.

¹⁴⁴ Whitley 1991, 185.

¹⁴⁵ Ως «οικισμοί φυγάδων» χαρακτηρίζονται βραχύβιοι αλλά καλά οργανωμένοι οικισμοί σε δυσπρόσιτες θέσεις της ανατολικής Κρήτης, όπως ο οικισμός του Κάστρου, ο κοντινός οικισμός του Καρφιού και ο οικισμός του Βροντά στο Καβούσι. Τα αίτια της δημιουργίας τους έχουν ερμηνευθεί με διάφορους τρόπους: ορισμένοι πιστεύουν ότι οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε αυτούς για να προστατευτούν από εχθρούς που εμφανίστηκαν στη θάλασσα, άλλοι ωστόσο θεωρούν ότι λόγοι κοινωνικο-οικονομικοί οδήγησαν στην εξέλιξη αυτή.

¹⁴⁶ Ο «Ναός Β» της Υπομινωικής-Πρωτογεωμετρικής εποχής δεν έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα με κατοικία τοπικού άρχοντα. Ενδεχομένως να αποτελούσε κτίσμα δημόσιου χαρακτήρα, πρώτο πρυτανείο ή ανδρείο, δεδομένου ότι τόσο η μορφή όσο και τα ανασκαφικά ευρήματα πιστοποιούν την τέλεση δειπνών στο εσωτερικό του. Βλ. Μαζαράκης Αινιάν 1990, 194-5· 2000, 73 και Carter 1997, 91. Βλ. επίσης σ.199-200.

¹⁴⁷ Η επικρατέστερη πλέον άποψη σχετικά με τη χρήση του μνημειακού κτηρίου της Τούμπας είναι ότι αποτελούσε αρχικά κατοικία του άρχοντα της Ξερόπολης στις αρχές του 10^{ου} αι., η οποία μετά το θάνατο του ζεύγους καλύφθηκε με τύμβο και μετατράπηκε σε ηρώο. Στο εσωτερικό του, εντός δύο ορυγμάτων είχαν ταφεί ένας πολεμιστής (καύση σε χάλκινο κρατήρα κυπριακής

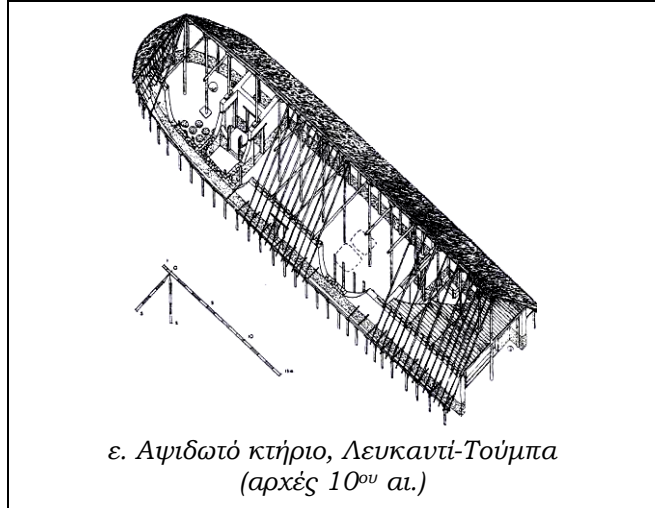
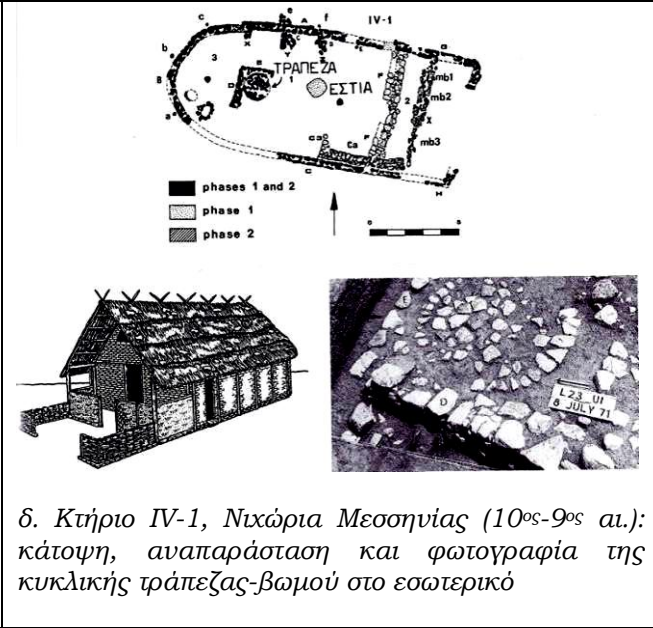
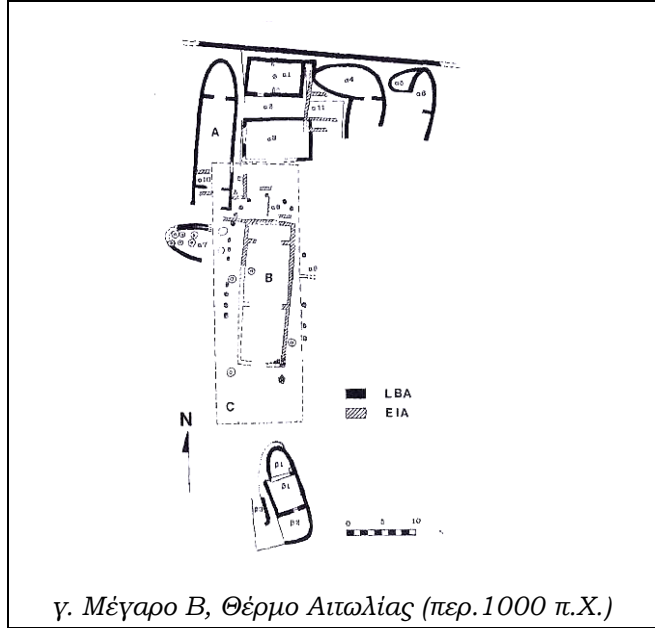
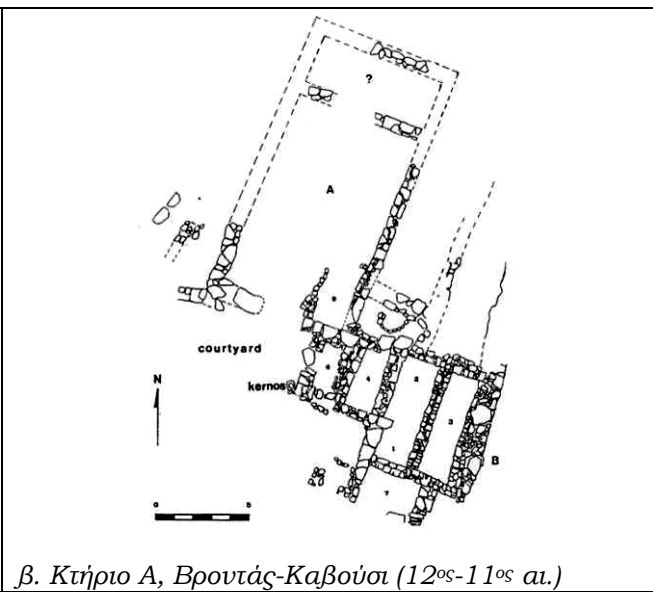
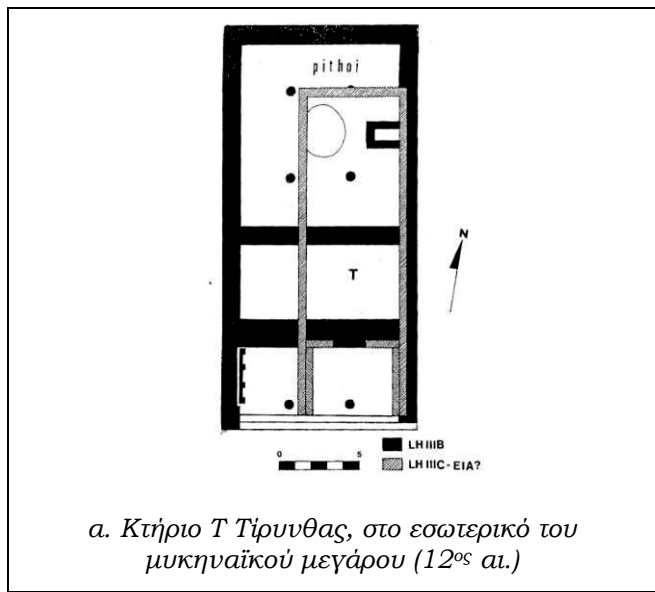
-το αφιδωτό Κτήριο Α της Πρωτογεωμετρικής φάσης του οικισμού των Κουκουναριών στην Πάρο,

καθώς επίσης και άλλα αφιδωτά κτίρια της εποχής (π.χ. στη νησίδα Μήτρου της Λοκρίδας, στην Άλο της Θεσσαλίας και στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης).

Ο Μαζαράκης Αινιάν¹⁴⁸, έχει αποδείξει με πειστικό τρόπο την χρήση των κατοικιών των αρχόντων ως τόπων τέλεσης λατρευτικών δειπνών. Αν και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποδειχτεί με βεβαιότητα για το σύνολο των κατοικιών αυτών, σε πολλές περιπτώσεις τα ανασκαφικά ευρήματα αποδεικνύουν την ορθότητα της θεωρίας αυτής: η γειννίαση της κατοικίας με τον υπαίθριο βωμό για τις θυσίες (Κτήριο Τ στην Τίρυνθα) ή η ύπαρξη βωμού-τράπεζας εσωτερικά (Κτήριο IV-1 στα Νιχώρια, οικία C στην Ασίνη), η ύπαρξη θρανίων στα δωμάτια (Κτήριο IV-1 στα Νιχώρια, οικία C στην Ασίνη), η ανεύρεση μεγάλων ποσοτήτων στάχτης και οστών ζώων (Κτήριο Α στον Βροντά, Κτήριο IV-1 στα Νιχώρια, Μέγαρο Β στο Θέρμο) καθώς και κεραμικής (αγγεία πόσης, πινάκια) (Κτήριο Α στον Βροντά) στο εσωτερικό των οικιών. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, ότι κάποια από τα κτίσματα αυτά σε μεταγενέστερους χρόνους μετατράπηκαν σε ναούς (το Κτήριο Τ της Τίρυνθας μετατράπηκε το 750 π.Χ. σε ναό της Ήρας, το Μέγαρο Β στο Θέρμο μετατράπηκε το 700 π.Χ. περίπου σε ναό του Απόλλωνα) ή σε ηρώα (αφιδωτό οικοδόμημα της Τούμπας στο Λευκαντί, αφιδωτή οικία της Ασίνης).

προέλευσης) και η σύζυγός του (ενταφιασμός). Η πλούσια κτέριση (οπλιsmός, μεταλλικά κοσμήματα, εισηγμένα πολυτελή αντικείμενα) και ο ομηρικός χαρακτήρας της ταφής (σκελετοί τεσσάρων αλόγων βρέθηκαν σε χωριστό όρυγμα) καθιστούν πιθανό ότι ο νεκρός πολεμιστής ήταν ο βασιλέας του Λευκαντιού στις αρχές του 10^{ου} αι. Το γεγονός ότι το κτήριο της Τούμπας χρησιμοποιήθηκε μόνο για μια γενιά και στο εξής (από το 950 π.Χ. περίπου ως το 825 π.Χ. περίπου) η περιοχή χρησιμοποιήθηκε ως νεκρόπολη για την τοπική αριστοκρατία, αποδεικνύει ότι κατοικήθηκε μόνο για όσο διάστημα οι ένοικοί του κατείχαν την εξουσία. Σύμφωνα πάντως με πρόσφατη άποψη, το κτήριο λειτούργησε κυρίως ως χώρος τέλεσης συλλογικών γευμάτων της κοινότητας του Λευκαντιού μετά το θάνατο των ενοίκων του, όταν απέκτησε συμβολικό νόημα για την κοινότητα. Βλ. Pakkanen, J.-Pakkanen, P., «The Toumba building at Lefkandi: some methodological reflections on its plan and function», *BSA* 95 (2000), 239-252 και κυρίως 249-252, όπου αναφέρεται ότι: «αυτές οι συγκεντρώσεις ενισχύουν την κοινωνική συνοχή, κυρίως σε μικρές κοινότητες, και όταν οργανώνονται προς τιμή των νεκρών, μπορεί να οδηγήσουν στην πίστη σε θεοποιημένους ήρωες και ανώτερα όντα που επίσης λειτουργούν ως συμβολικές αναπαραστάσεις αυτής της κοινωνικής συνοχής, ή να παρέχουν κάποιο αντιστάθμισμα για την εκμετάλλευση μέρους της κοινότητας από την “ελίτ”». Η Κουκουζέλη (Coucouzeli 2004, 461-472) θεωρεί ότι το κτήριο της Τούμπας ανήκει στη μετάβαση από τη φυλετική κοινωνία στη φυλετική βασιλεία (δηλ. στο μεταίχμιο μεταξύ φυλής και κράτους): έχει υποστηρίξει ότι ήταν μια κοινοτική κατοικία («longhouse») που ανεγέρθηκε από έναν χαρισματικό ηγέτη και στην οποία κατοικούσαν-σε δώδεκα ανεξάρτητους, ισομεγέθεις χώρους-διαφορετικές οικογένειες (οίκοι).

¹⁴⁸ Μαζαράκης Αινιάν 1988·1990·1997·2001·2009.

Εκ. 18. Κατοικίες αρχόντων των ΙΙΓ χρόνων

3. ΟΙ «ΗΡΩΙΚΕΣ ΤΑΦΕΣ»

Ενώ οι ταφές των πρωτογεωμετρικών χρόνων είναι στην πλειονότητά τους λιτές ως προς τον κτερισματικό πλούτο και τη μορφή τους, μια ιδιαίτερη κατηγορία τάφων με κοινά χαρακτηριστικά στο Αιγαίο και στην Κύπρο υποδεικνύει διαφοροποίηση ως προς την κοινωνική-οικονομική κατάσταση των νεκρών. Πρόκειται για τις ταφές πολεμιστών-αριστοκρατών ή «ηρωικές ταφές», οι οποίες αποτελούν τρόπο έκφρασης της πολεμικής υπόστασης του νεκρού, του πλούτου και της υψηλής κοινωνικής του θέσης. «Ηρωικές ταφές» που ξεχωρίζουν ως προς τον κτερισματικό τους πλούτο έχουν βρεθεί:

-στην Κρήτη (Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού: Τ.186, 200-202¹⁴⁹, Θολωτός τάφος στην Παντάνασσα Αμαρίου, Τ.ΧΙ και VI Φορτέτσας)

-στην Εύβοια (ταφές εντός του αψιδωτού κτηρίου της Τούμπας στο Λευκαντί)

-στην Κύπρο (τάφοι μυκηναϊκού τύπου στην Παλαίπαφο: Τάφοι 49, 58, 76, 89 στη θέση Παλαίπαφος-*Σκάλες*, Τ.132 στη θέση Παλαίπαφος-*Ξύλινος*, Τ.144 στην Παλαίπαφο-*Πλάκες*, στο Κούριο-*Καλορίζικη*: Τ.39-40, στη Λάπιθο: Τ.422)

-στην Τίρυνθα (Τ. 28)

Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για ατομικές ταφές «ομηρικού» χαρακτήρα, που παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, όπως:

-η αποτέφρωση των αντρών (Κνωσός, Παντάνασσα Αμαρίου, Παλαίπαφος, Κούριον-*Καλορίζικη*, Λευκαντί)¹⁵⁰

-η ανθρωποθυσία δούλων (Λάπιθος) και γυναικών που ενταφιάζονται (Τίρυνθα, Λευκαντί) ή αποτεφρώνονται (Τ.200-202, Τ.40 στο Κούριο-*Καλορίζικη*) συνοδεύοντας το νεκρό¹⁵¹

-η ταφή αλόγων (Λευκαντί, Παλαίπαφος-*Πλάκες*), ως συμβόλων της ζωής των αριστοκρατών¹⁵²

-η τοποθέτηση μαζί με το νεκρό του πολεμικού εξοπλισμού του (σιδερένια όπλα, χάλκινες αιχμές δοράτων, *φάλαρα*), έθιμο αναγόμενο στους μυκηναϊκούς χρόνους

¹⁴⁹ Πρόκειται για έναν τάφο αποτελούμενο από τρεις διαφορετικούς χώρους: ο ένας από αυτούς (202) βρέθηκε άδειος, ο χώρος 200 περιείχε την καύση μιας γυναίκας πλούσια κτερισμένης με κοσμήματα από πολύτιμα υλικά, ο χώρος 201 περιείχε τα καμένα οστά 2 ατόμων, ενός άντρα και μιας γυναίκας μαζί με πολυάριθμα κτερίσματα.

¹⁵⁰ Εξαιρεση αποτελεί ο τάφος της Τίρυνθας, όπου ο νεκρός ενταφιάστηκε. Η πρακτική της αποτέφρωσης έφτασε πιθανότατα στην Κύπρο μέσω της Κρήτης.

¹⁵¹ Το έθιμο της ανθρωποθυσίας πρέπει να έγινε γνωστό στην Κύπρο από το Αιγαίο την εποχή αυτή και επανεμφανίστηκε στην ΚΑ Ι περίοδο. Βλ. Karageorghis 2003, 341.

¹⁵² Η ταφή αλόγων ήταν ήδη γνωστή από την YEX στην Ανατολία, την Εγγύς Ανατολή και το Αιγαίο (Πριλιάς, Χαλά Σουλτάν Τεκέ). Το έθιμο επίσης επανεμφανίστηκε στην Κύπρο τον 8^ο αι. Βλ. Karageorghis, ό.π., 341.

-η προσφορά μεγάλων χάλκινων σκευών και εξωτικών αντικειμένων ανατολικής προέλευσης, σε μια εποχή μάλιστα που στις ταφές τα μεταλλικά κτερίσματα περιορίζονται σε λιτά αντικείμενα κατασκευασμένα από σίδηρο.

Ιδιαίτερη θέση μεταξύ των ευρημάτων των τάφων αυτών κατέχουν τα σκεύη που σχετίζονται με την προετοιμασία γευμάτων (π.χ. οβελοί) και με την κατανάλωση του οίνου, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι κάτοχοι των τάφων είχαν την ικανότητα να διοργανώνουν σχετικά τελετουργικά δρώμενα. Για τα αντικείμενα αυτά θα γίνει αναλυτικά λόγος στη συνέχεια.

Διάφορες ερμηνείες έχουν διατυπωθεί σχετικά με την ταυτόχρονη εμφάνιση των «ηρωικών ταφών» σε διάφορες θέσεις του Αιγαίου την εποχή αυτή, καθώς και για την πολεμική (ή όχι) ιδιότητα των ενοίκων τους. Οι ταφές της Κύπρου έχουν αποδοθεί σε απογόνους των πρώτων Αχαιών εποίκων του νησιού, οι οποίοι έχοντας πλέον εδραιωθεί στο νησί άκμασαν ανασυστήνοντας το εμπόριο με την Εγγύς Ανατολή και διαμόρφωσαν την άρχουσα αριστοκρατία του νησιού. Όσον αφορά όμως τους κατόχους των τάφων του Αιγαίου η κατάσταση είναι πιο συγκεχυμένη. Ο Catling¹⁵³ για παράδειγμα θεωρεί ότι οι T.200-201 από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, ο τάφος στο Λευκαντί και ο τάφος της Τίρυνθας πρέπει να σχετιστούν με τους ομηρικούς *Νόστους*, την επιστροφή δηλαδή ευγενών στην πατρίδα τους. Σύμφωνα με την υπόθεσή του, οι ευγενείς αυτοί ήταν είτε Κρήτες που έζησαν στην Κύπρο κατά το α' μισό του 11^{ου} αι. είτε απόγονοι Κρητών, γεννημένοι και αναθρεμμένοι στην Κύπρο, που επέστρεψαν στην Κρήτη ύστερα από μακρά απουσία στην Ανατολή και κυρίως στην Κύπρο μετά τα Τρωικά. Κατά την επιστροφή τους έφεραν μαζί τους έθιμα και αντικείμενα πολυτέλειας και κύρους από τους τόπους που επισκέφτηκαν, αρκετά από τα οποία αποτελούσαν *κειμήλια*. Ο Σταμπολίδης¹⁵⁴, συνεχίζοντας τη σκέψη του Catling, διατυπώνει εν συντομία την υπόθεση ότι οι άντρες αυτοί θα μπορούσαν να είχαν υπηρετήσει ως μισθοφόροι στην Ανατολή και να επέστρεψαν με τη λεία ή την αποζημίωσή τους για τις υπηρεσίες που προσέφεραν. Ο Muhly¹⁵⁵ θεωρεί ότι οι νεκροί των τάφων όλων των περιοχών ανήκουν σε «πολεμιστές-πρίγκιπες» («*warrior princes*»), οι οποίοι μετά την καθολική κατάρρευση του κόσμου της ΥΕΧ και των μεγάλων διοικητικών κέντρων της ανατολικής Μεσογείου άδραξαν την ευκαιρία να εξασφαλίσουν για τον εαυτό τους μια καλύτερη θέση στο νέο κόσμο, διεκδικώντας με τη δύναμη των όπλων τα καλύτερα εδάφη και πλούτη των περιοχών τους

¹⁵³ Catling 1995, 128.

¹⁵⁴ Σταμπολίδης 2003a, 77-78.

¹⁵⁵ Muhly 2003, 24, 31.

και δημιουργώντας τελικά μικρά βασίλεια, ανάλογα με αυτά των ομηρικών ηρώων. Συσχετίζει επίσης τις κατοικίες αρχόντων που περιγράφηκαν παραπάνω με τους «πολεμιστές-πριγκίπες» (με χαρακτηριστικό παράδειγμα το οικοδόμημα της Τούμπας) και θεωρεί ότι η απουσία ανάλογων κτισμάτων στην Κρήτη και στην Κύπρο οφείλεται στο ότι τα δύο νησιά είναι γνωστά την εποχή αυτή κυρίως από τα νεκροταφεία τους¹⁵⁶. Θεωρεί τέλος ότι η οργάνωση τελετουργικών με φαγητό και ποτό στις κατοικίες αυτές ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ζωής των «πολεμιστών-πριγκίπων» και ότι για την πραγματοποίησή τους εισήγαγαν ολόκληρα συμποτικά σύνολα¹⁵⁷. Ο Whitley¹⁵⁸ αμφισβητεί ακόμη και την πολεμική υπόσταση των νεκρών, υποστηρίζοντας ότι η παρουσία όπλων δεν αποτελεί απόδειξη της ιδιότητας του νεκρού ή του τρόπου που πέθανε, αλλά ενδέχεται να συμβολίζει-όπως άλλωστε και το ομηρικό έθιμο της καύσης-ένα νέο αριστοκρατικό ιδανικό, ένα πρότυπο ανδρισμού που διαμορφώνεται αυτή την εποχή, αυτό του πολεμιστή-ήρωα, όπως μας είναι γνωστό από τα έπη. Επίσης θεωρεί ότι η παρουσία κτερισμάτων με μακρά ιστορία (π.χ. υποστάτες, χάλκινοι αμφοροειδείς κρατήρες, χάλκινες πρόχοι με λωτόσχημη διακόσμηση), εξηγείται στα πλαίσια ανταλλαγής προσωπικών δώρων και όχι στα πλαίσια εμπορικών συνδιαλλαγών.

Όπως και να έχει, το σημαντικό στην περίπτωση των ταφών αυτών είναι ότι αποδεικνύουν πως συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων με κοινό status στο Αιγαίο, την Κρήτη και την Κύπρο, ανέπτυξαν την εποχή αυτή προσωπικές σχέσεις, οι οποίες κατέληξαν στη διαμόρφωση κοινής ιδεολογίας και στην υιοθέτηση κοινών τρόπων (ταφικά, συμποτικά έθιμα), όπως έχουν επισημάνει πολλοί μελετητές¹⁵⁹. Εξίσου έχει επισημανθεί και ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι αυλές των αριστοκρατικών αυτών γενών στην ανάπτυξη της επικής ποίησης¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Muhly 2003, 25-26.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, 26.

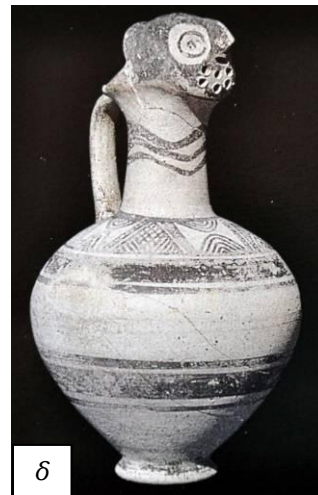
¹⁵⁸ Whitley 2002, 219-220, 223-227.

¹⁵⁹ Matthäus 1998, 140-1: «*In general there seems to have been a shift towards interrelations promoted by social élites...the tombs demonstrate interaction of an aristocratic warlike society. Identical or at least strongly related burial customs are an expression of comparable ideological and religious standards which can only be achieved by direct and personal contact*». Βλ. επίσης Σταμπολίδης 2003α, 54.

¹⁶⁰ Muhly, ό.π., 25· Κούρου 1992, 44-45· Σταμπολίδης 2003α, 54-55 (όπου επισημαίνεται η πιθανότητα οι επιμέρους πυρήνες του έπους να αναπτύχθηκαν από ραψωδούς και αοιδούς στις αυλές των αριστοκρατικών γενών ή ακόμη και στις ταφές των μελών της).

3.1. Ο ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ

Ο εξοπλισμός που χρησιμοποιούνταν στις συνεσιώσεις των μελών της πολεμικής αυτής αριστοκρατίας περιλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία αντικειμένων: εκτός από τα κεραμικά σκεύη (κρατήρες, κύπελλα, πρόχοι, φιάλες κ.λ.π.), απαντούν επίσης σε μεγάλο αριθμό χάλκινα σκεύη και αντικείμενα (κύπελλα, ηθμοί, φιάλες, λεκάνες, ραβδωτοί τρίποδες, χάλκινοι αμφοροειδείς κρατήρες κυπριακής προέλευσης) καθώς και σιδερένιοι και χάλκινοι οβελοί για το ψήσιμο του κρέατος (εικ.19-21). Η εύρεση ενός χάλκινου θυμιατηρίου στον Τάφο 132 της θέσης Παλαιόπαφος-Ξύλιος (εικ.22) αποδεικνύει ότι τα αντικείμενα αυτά-που χρησιμοποιούνταν για την καύση αρωματικών ελαίων-αποτελούσαν τμήματα της επίπλωσης του χώρου στον οποίο ελάμβαναν χώρα οι συνεσιώσεις της πολεμικής αριστοκρατίας.

Εικ.19. Ευρήματα του Τάφου 49 στη θέση Παλαιόπαφος-Σκάλες (ΚΓ Ι). Ίσως ανήκε σε Μυκηναίο αριστοκράτη που βρέθηκε κτερισμένος με εξαιρετικής σημασίας αντικείμενα: χάλκινες φιάλες, δύο χάλκινους ηθμούς, πλούσια κεραμική (κρατήρες, φιάλες, κύπελλα, πιάτα, κύλικες, πρόχους), τρεις χάλκινους οβελούς. Όλα τα αντικείμενα σχετίζονται με τα συμπόσια της πολεμικής αριστοκρατίας. α. Χάλκινος λέβητας με λαβές που έχουν τη μορφή γενειοφόρων αιγάγων, β. χάλκινος ηθμός, γ. κύλικες του Πρώιμου Λευκού Γραπτού Ρυθμού, δ. ανθρωπόμορφη πρόχους του Πρώιμου Λευκού Γραπτού Ρυθμού.

Εικ.20. Σχεδιαστική αποτύπωση του μνημειώδους κρατήρα που βρέθηκε δίπλα στην ανδρική ταφή στο Ηρώο της Τούμπας (10^{ος} αι.). Ο κρατήρας, ύψους 88 εκ., έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως: ως σήμα των ταφών, ως τμήμα του εξοπλισμού τελετουργικών ταφικών δείπνων ή συμποσίων, ακόμη και ως αγγείο για την προσφορά υγρών σπονδών στο νεκρό, είναι ωστόσο πιθανότερο ότι αρχικά αποτελούσε σκεύος οικιακής χρήσης (Crielaard-Driessen 1994, 260-1 και υποσ.51). Το φυτικό μοτίβο που τον διακοσμεί αποτελεί πρόδρομο του «δέντρου της ζωής», που στην ΥΓ θα γίνει σύμβολο γονιμότητας, συνυφασμένο με τα ενδιαφέροντα της αριστοκρατίας σχετικά με την εκμετάλλευση της γης.

Εικ.21. α.Χάλκινος αμφοροειδής κρατήρας του 11^{ου} αι. με ζώνη σπονδικών πρόκων σε έκτυπο ανάγλυφο στο λαιμό. Χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος ενός από τους δύο άντρες που ετάφησαν στο Θολωτό τάφο της Παντάνασσας Αμαρίου. Στο εσωτερικό του κρατήρα, πλην της τέφρας του νεκρού, βρέθηκαν σιδερένια όπλα και πήλινα αγγεία, εκ των οποίων και ο κρατηρίσκος της εικόνας β. Ο ίδιος τύπος αγγείου χρησιμοποιήθηκε επίσης ως τεφροδόχο για την αντρική ταφή στο ηρώο της Τούμπας και στον T.40 της θέσης Κούριον-Καλορίζικη. Οι αμφοροειδείς κρατήρες, πριν την χρήση τους ως τεφροδόχα, θα χρησιμοποιούνταν ως σκεύη κρασιού.

Εικ.22. Χάλκινο θυμιατήριο, διακοσμημένο με γερμένα πέταλα άνθους, Τάφος 132, Παλαίπαφος-Ξύλιος (β' μισό 11^{ου} αι.). Η χρήση αρωματικών ελαίων είναι έθιμο ανατολικής προέλευσης, γνωστό ήδη από την ΥΕΧ, όπως συμπεραίνεται από την εύρεση μεταλλικών τετράπλευρων υποστατών στην Κύπρο και πήλινων παράλληλων τους στην Ανατολή. Αν και θυμιατήρια δεν έχουν βρεθεί σε άλλες ταφές του 11^{ου} αι. στο Αιγαίο, ο Καραγιώργης θεωρεί ότι η πιθανή εύρεσή τους δεν θα πρέπει να μας κάνει εντύπωση (Karageorghis 2003, 343). Το έθιμο αυτό ωστόσο είναι κυρίως γνωστό από συμπόσια και θρησκευτικά τελετουργικά μεταγενέστερων περιόδων στην Εγγύς Ανατολή, όπως μαρτυρεί η εικονογραφία των ασσυριακών αναγλύφων.

Ιδιαίτερες κατηγορίες αντικειμένων που απαντούν στις «ηρωικές ταφές», καθίστανται όλο και πιο κοινά από τον 9^ο αι. και επανεμφανίζονται δυναμικά στις «ηρωικές» ή «βασιλικές» ταφές διαφόρων περιοχών της Μεσογείου (Σαλαμίνα, Καβούσι, Ελεύθερνα, Άργος) μέσα στον 8^ο αι. είναι οι οβελοί και οι υποστάτες.

Οι οβελοί είναι σιδερένιες, επιμήκεις ράβδοι μήκους συνήθως ±1, 60μ., τετράγωνης ή κυλινδρικής διατομής που χρησιμοποιούνται σαν σούβλες για το ψήσιμο του κρέατος. Η μία απόληξή τους είναι αιχμηρή, ενώ στην άλλη φέρουν ακροπόριο (τριγωνικό ή σφαιρικό) ή κωνική εσοχή ώστε να προσαρτάται ξύλινη λαβή. Τα πρώτα χάλκινα δείγματα εμφανίζονται στην Κύπρο στα τέλη του 11^{ου} αι. (Κούριο-Καλορίζκη, Κίτιον, Παλαιάπαφος-Σκάλες, Αμαθούντα), ενώ πολύ κοντά χρονολογικά κάνουν την εμφάνισή τους και τα πρώτα σιδερένια παραδείγματα (τάφοι Λαπίθου, 1050-850 π.Χ.). Η Sherratt¹⁶¹ αναφέρει την πιθανότητα η χρήση των χάλκινων οβελών (μαζί με τα πρώτα εισηγμένα παραδείγματα) να έφτασε στην Κύπρο από την κεντρική ή δυτική Μεσόγειο στους τελευταίους αιώνες της 2^{ης} χιλιετίας, ενώ η Strøm συσχετίζει την εμφάνισή τους στην Κύπρο με την άφιξη των πρώτων Μυκηναίων στο νησί¹⁶². Οι σιδερένιοι οβελοί εμφανίζονται και εξαπλώνονται στο Αιγαίο από τον 10^ο αι. κ.ε., στα πλαίσια μιας «μόδας» προερχόμενης από την Κύπρο¹⁶³. Από την Κύπρο πρέπει να έφτασαν οι οβελοί και στην Κρήτη (μαζί με άλλα αντικείμενα κυπριακής προέλευσης όπως οι χάλκινοι τρίποδες, τα *φάλαρα*, σιδερένια εγχειρίδια, οι χάλκινοι αμφοροειδείς κρατήρες κ.λ.π.), όπου τα πρωιμότερα σιδερένια παραδείγματα χρονολογούνται τον 10^ο αι. π.Χ. (Τ. VI και XI Φορτέτσας), ενώ η διασπορά τους στο υπόλοιπο Αιγαίο πραγματοποιήθηκε μέσω της Κρήτης¹⁶⁴.

Η εξάπλωσή τους την εποχή αυτή και η παρουσία τους αποκλειστικά σε αντρικές ταφές πολεμιστών, ως τμήματα του προσωπικού τους εξοπλισμού, σχετίζεται σύμφωνα με την Sherratt με μια ιδιαίτερη ιδεολογική/κοινωνική σημασία που απέκτησε την εποχή αυτή η διαδικασία του ψησίματος του κρέατος στους κύκλους των πολεμιστών, διαδικασία που ίσως ελάμβανε χώρα σε εξωτερικό χώρο, σε μια νέου τύπου γιορτή που ακολουθούσε το κυνήγι. Φαίνεται δηλαδή ότι η ιδεολογία που αντικατοπτρίζουν οι οβελοί της εποχής αυτής βρίσκεται σε αρμονία με τον τυπικό ρόλο που έχουν στην προετοιμασία

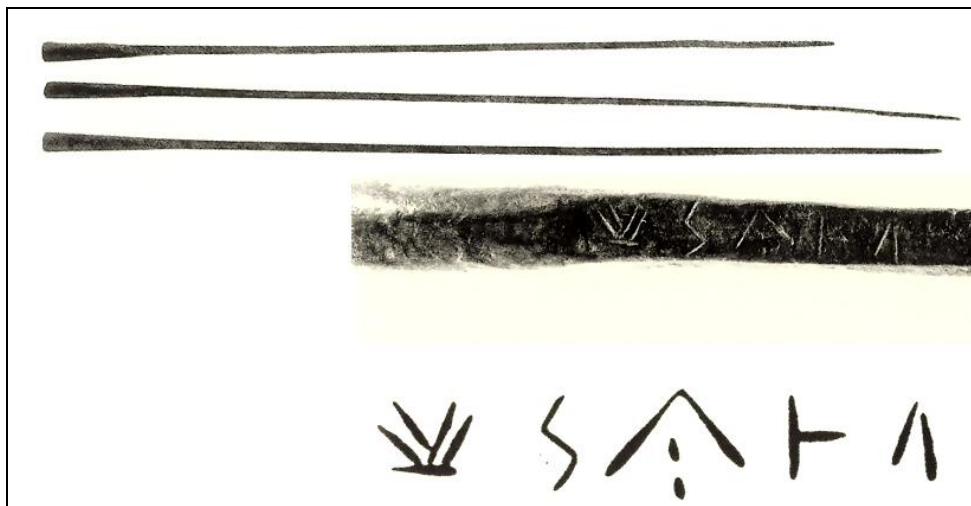
¹⁶¹ Sherratt 2004, 312 και υποσ.37· Hamilakis-Sherratt 2012, 196-7.

¹⁶² Strøm 2001, 369.

¹⁶³ Στο ίδιο, 368-9.

¹⁶⁴ Karageorghis 2003, 343.

του γεύματος στα έπη και με το γενικότερο ήθος που σχετίζεται με τη χρήση τους¹⁶⁵. Επιπλέον θεωρεί ότι το ψήσιμο σε οβελούς υιοθετήθηκε από τη στρατιωτική ελίτ γύρω στο 1000 π.Χ. ως τρόπος διαφοροποίησης από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, καθώς η κατανάλωση βραστού κρέατος πρέπει να ήταν βασικό στοιχείο της διαίτας μεγάλου μέρους του πληθυσμού από τον 13^ο αι. και εξής¹⁶⁶.

Εικ.23. Χάλκινοι οβελοί από τον Τάφο 49 στην Παλαίπαφο-Σκάλες. Ένας από αυτούς, γνωστός ως «οβελός του Οφέλητη» φέρει την επιγραφή «ΟΠΕΛΕΤΑΟΥ» (δηλαδή «ΟΦΕΛΤΟΥ») σε κυπριακό συλλαβάριο.

Όσον αφορά τους ραβδωτούς τρίποδες και τους τετράπλευρους υποστάτες, πρόκειται για αντικείμενα που σχετίζονται με τη μεταλλοτεχνία της Ανατολής και της Κύπρου. Ήδη από το 1300 π.Χ. απαντούν και στις δύο περιοχές ως κτερίσματα τάφων, ενώ εξαιρετικά δείγματα κατασκευάστηκαν από τα εργαστήρια της Κύπρου μέσα στον 12^ο αι. (βλ.εικ.14). Δείγματα και των δύο τύπων, κυπριακά ή αναγόμενα στην κυπριακή

¹⁶⁵ Sherratt 2004, 312-3. Για τη χρήση των οβελών στα έπη βλ. και σ.26.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, 314. Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται στον εντοπισμό υπολειμμάτων κρέατος σε ταπεινά πήλινα τριποδικά σκεύη από διάφορες θέσεις της YEX (Αρμένους, Θήβα, μετα-ανακτορική Τίρυνθα). Το βράσιμο του κρέατος ήταν συνυφασμένο με την ζωή της ελίτ κατά την YEX, όπως αποδεικνύεται από τα κείμενα των πινακίδων (βαθείς τριποδικοί λέβητες αναφέρονται στη σειρά Ta από την Πύλο, σχετιζόμενες με τις εκδηλώσεις των ανακτόρων), καθώς επίσης και από τοιχογραφίες, όπου τα σκεύη αυτά απαντούν σε κυνηγετικές σκηνές (π.χ. Μέγαρο 46 στην Πύλο, Αγία Ειρήνη Κέας). Βλ.και σ.27. Η ίδια πρακτική πρέπει να ήταν η κυρίαρχη και στην Κύπρο κατά την YEX. Βλ. Hamilakis-Sherratt 2012, 197. Βλ.και σ.27.

παράδοση, έχουν βρεθεί σε πολλές «ηρωικές ταφές» (Κούριο-Καλορίζκη: Τ.39, Τ.40, Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού: Τ.201¹⁶⁷, Παλαιάπαφος-Σκάλες: Τ.49, Τ.58).

Οι τριποδικοί υποστάτες (ή ραβδωτοί τρίποδες) αποτελούνταν από ένα τρίποδο με σύμφυτη στεφάνη στο άνω τμήμα του, πάνω στην οποία στηριζόταν κάποιο άλλο σκεύος. Τα πόδια ήταν χυτά και κατέληγαν σε οπλές ή πατούσαν σε πλακίδιο, ενώ στο σημείο ένωσης με τη στεφάνη σχημάτιζαν διπλή έλικα¹⁶⁸. Οι τετράπλευροι υποστάτες (ή υποκρητήρια) αποτελούνταν από ένα κύριο τμήμα τετράπλευρο, προσαρμοσμένο σε τέσσερα πόδια με ή χωρίς τροχούς. Στο άνω τμήμα σχηματιζόταν κυκλική στεφάνη, που επίσης αποτελούσε την υποδοχή άλλου σκεύους. Το τετράπλευρο τμήμα και η στεφάνη διακοσμούσαν με εικονιστικές παραστάσεις σε περίτμητη ή χυτή τεχνική.

Η χρήση των αντικειμένων αυτών δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρη. Το πιθανότερο είναι ότι οι υποστάτες και των δύο τύπων λειτουργούσαν ως φορείς άλλων αντικειμένων, ποικίλης μορφής και περιεχομένου: τα αντικείμενα αυτά θα μπορούσαν να είναι αγγεία χωρίς βάση με υγρό (νερό/κρασί) ή έμπυρο περιεχόμενο (θυμίαμα), λύχνοι, σκεύη με στερεό περιεχόμενο (τροφή), κινητοί λέβητες, μεταλλικές φιάλες¹⁶⁹ κ.λ.π. Οπωσδήποτε, το υλικό των υποστατών, η περίτεχνη διακόσμηση, η εξειδικευμένη τεχνική και η χρονοβόρα εργασία που απαιτούνταν για την κατασκευή τους αποδεικνύουν, ότι δεν επρόκειτο για απλά αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Ο Παπασάββας επισημαίνει σε πολλά σημεία της μελέτης του τη συμβολική τους σημασία, που τους καθιστούσε κατάλληλους για περιστάσεις που σχετιζόνταν με ιερά και με πράξεις λατρείας αλλά και με περιστάσεις που ελάμβαναν χώρα στο περιβάλλον των πλούσιων ιδιωτών που είχαν τα μέσα να τους αποκτήσουν (π.χ. συμπόσια). Τα αντικείμενα αυτά, όπως και άλλα χάλκινα αντικείμενα πολυτελείας (π.χ. φιάλες), δεν έχαναν την αξία τους στο πέρασμα των χρόνων, κι έτσι θα μπορούσαν να αποσυνδεθούν από τον τόπο και το χρόνο κατασκευής τους και να διατηρηθούν ως *κειμήλια* για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Το αν τα κτερίσματα των τάφων ήταν πράγματι κειμήλια από την Κύπρο ή αν ήταν σύγχρονες κυπριακές κατασκευές δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί, καθώς δεν

¹⁶⁷ Ο τετράπλευρος υποστάτης από τον Τάφο 201 σώζεται αποσπασματικά, ωστόσο είναι το πρωιμότερο δείγμα αυτού του τύπου αντικειμένων στην Κρήτη, και μάλιστα σε καλά χρονολογημένο context του 11^{ου} αι.

¹⁶⁸ Στα έπη, οι τρίποδες-όπως και οι αργυροί κρατήρες- κυκλοφορούν μόνο στους ανώτερους κοινωνικά κύκλους και χρησιμοποιούνται ως βραβεία ή δώρα (Θ 287-291, ν 13).

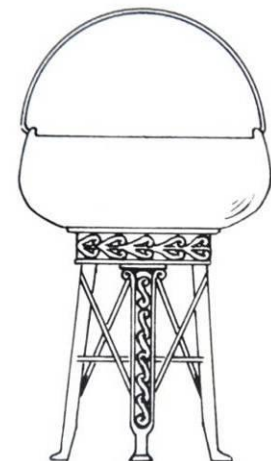
¹⁶⁹ Ο Παπασάββας (2001, 128) συσχετίζει την παραγωγή υποστατών στην Κύπρο με την προτίμηση της κυπριακής χαλκοτεχνίας στις φιάλες καθώς και της κυπριακής κεραμικής της YEX σε αγγεία χωρίς βάση. Παρατηρεί ότι: «η εξαιρετικά αναπτυγμένη παραγωγή χάλκινων φιαλών στην Κύπρο θα μπορούσε να έχει προωθήσει και ίσως επιβάλλει την ανάπτυξη των υποστατών».

γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η παραγωγή των αντικειμένων αυτών στο νησί συνεχιζόταν μέσα στον 11^ο αι. Τα κυπριακά αυτά αντικείμενα αντιγράφονταν στην Κρήτη σε πηλό ήδη από τον 12^ο-11^ο αι., με χαρακτηριστικό παράδειγμα έναν πήλινο τετράπλευρο υποστάτη που βρέθηκε σε μικρό ιερό στο Καρφί και ο οποίος αποδεικνύει ότι τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού ήταν εξοικειωμένα με τη συμβολική σημασία των αντικειμένων αυτών, που χρησιμοποιούσε μόνο η ανώτερη τάξη¹⁷⁰. Η παραγωγή χάλκινων υποστατών στην ίδια την Κρήτη, ως απομίμηση των κυπριακών προτύπων, δεν έχει ωστόσο αποδειχτεί με βεβαιότητα για τόσο πρώιμες εποχές, είναι όμως μια πιθανότητα που δεν μπορεί να αποκλειστεί¹⁷¹. Θεωρείται όμως βέβαιη για τον 10^ο αι., όταν έχει πια σταματήσει η παραγωγή τους στην ίδια την Κύπρο και δεν υπάρχει πλέον δυνατότητα απόκτησης πρωτότυπων κυπριακών έργων.

Εικ.24. Τριποδικός υποστάτης, T.58 στη θέση Παλαιίπαφος-Σκάλες. Τα αντικείμενα αυτά ήταν πολύ αγαπητά στην Παλαιίπαφο, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι πολυάριθμες πήλινες απομιμήσεις τους έχουν βρεθεί σε τάφους της περιοχής.

Εικ.25. Σχεδιαστική αποτύπωση τριποδικού υποστάτη με λέβητα από τον T.XI της Φοριτέτσας (10^{ος} αι.). Σε αυτό τον τύπο ανήκουν ραβδωτοί τρίποδες που βρέθηκαν σε τάφους της Κρήτης, με εξαίρεση τον τετράπλευρο υποστάτη του T.201 του Βόρειου Νεκροταφείου της Κνωσού. Το αντικείμενο πρέπει να είχε ήδη ιστορία 100 περίπου χρόνων πριν την απόθεσή του στον τάφο.

¹⁷⁰ Matthäus, 1998, 139-140.

¹⁷¹ Στο ίδιο, 130-1. Βλ. επίσης Σταμπολίδης 2003a, 49, όπου σημειώνεται η πιθανότητα να πρόκειται για περίπτωση αντιδανείου, για αντικείμενα δηλαδή που παράγονταν στην Κρήτη, αντιγράφηκαν από τους Κυπρίους και εν συνεχεία επέστρεψαν στην Κρήτη.

4. Ο ΟΨΙΜΟΣ 10^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

Από τα μέσα περίπου του 10^{ου} αι. υπάρχουν ενδείξεις, και πάλι από τάφους, ότι οι συμποτικές εκδηλώσεις παύουν να αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο της πολεμικής αριστοκρατίας των αμέσως προηγούμενων χρόνων. Συμποτικά σκεύη αρχίζουν να εμφανίζονται πιο συστηματικά σε τάφους διαφόρων περιοχών (εικ.26), ενίοτε προερχόμενα από μακρινές περιοχές. Από τα μέσα του 10^{ου} αι. η διακοσμημένη πρωτογεωμετρική κεραμική της Αθήνας εξαπλώνεται σε όλο το Αιγαίο (Εύβοια, Αργολίδα, Θεσσαλία, Σμύρνη, Μίλητο, Κνωσό κ.λ.π.) και κάποια αθηναϊκά σχήματα αγγείων όπως ο κρατήρας, η οινόχνη και ο υψίπους σκύφος αποκτούν ιδιαίτερη δημοτικότητα. Ευβοϊκά κεραμικά του όψιμου 10^{ου} αι. (κυρίως σκύφοι) βρίσκουν το δρόμο τους προς την Αμαθούντα της Κύπρου (εικ.27) και μέσω αυτής στην Τύρο της Φοινίκης και στην Κρήτη, ενώ κυπριακή κεραμική της περιόδου έχει βρεθεί και στο Λευκαντί. Η απαρχή της φοινικικής εμπορικής δραστηριότητας τοποθετείται την εποχή αυτή, όπως αποδεικνύουν εξωτικά αντικείμενα ανατολικής προέλευσης από το νεκροταφείο της Τούμπας στο Λευκαντί και το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού.

Εικ.26. Πρωτογεωμετρική κεραμική από τον Κεραμεικό. Για πρώτη φορά εμφανίζονται καύσεις στο νεκροταφείο στα μέσα του 10^{ου} αι. Τα τεφροδόχα αγγεία συνοδεύονταν από πολλά πρωτογεωμετρικά αγγεία, κάποια από τα οποία ανήκαν σε σύνολα οινόποσις. Το σύνολο της εικόνας περιλαμβάνει σκύφους, τριφυλλόστομες οινόχνες και πρόχους. Οι ταφές αυτές υποδεικνύουν την εξέχουσα κοινωνική-οικονομική θέση των

νεκρών, οι οποίοι αφενός είχαν τη δυνατότητα να υποστηρίξουν οικονομικά το νέο τρόπο ταφής (δεδομένου ότι η καύση απαιτούσε εξειδικευμένη εργασία και χρήση ξυλείας) και να απολαμβάνουν ένα συμποτικό τρόπο ζωής στην καθημερινότητά τους.

Εικ.27. Δύο από τα πρωιμότερα ευβοϊκά αντικείμενα κεραμικής που βρέθηκαν σε τάφο της Αμαθούντας: σκύφος και κούπα, χρονολογούμενα περίπου το 950-900 π.Χ.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ:
ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

1. ΣΚΕΥΗ ΟΙΝΟΠΟΣΙΑΣ ΣΕ ΤΑΦΕΣ ΤΟΥ 9^{ου} ΑΙΩΝΑ

Με το πέρασμα στον 9^ο αι., το δίκτυο των ανταλλαγών στη Μεσόγειο εντατικοποιείται και διάφορα αγαθά και αντικείμενα-μεταξύ των οποίων σκεύη οινοποσίας-διακινούνται σε μεγαλύτερη κλίμακα (ηπειρωτική Ελλάδα, Κρήτη, Κύπρο, Αίγυπτο, Ιταλία, Συρο-Παλαιστινιακή ακτή). Πρωτεύοντα ρόλο στην όλη διαδικασία διαδραμάτισαν οι Φοίνικες, αλλά και οι Ευβοείς, η εμπορική δραστηριότητα των οποίων αποσκοπούσε στην ικανοποίηση της επιθυμίας των αριστοκρατικών κύκλων της εποχής για απόκτηση πολύτιμων και εξωτικών αντικειμένων. Χαρακτηριστική έκφραση της δραστηριότητας των Ευβοέων είναι η καθολική κυριαρχία του σκύφου με κρεμάμενα ημικύκλια στις αγορές της ανατολικής Μεσογείου τον 9^ο και 8^ο αι.¹⁷², γεγονός που σχετίζεται-σύμφωνα με τον Murray-με τη διάδοση ενός κοινωνικού εθίμου¹⁷³.

Εικ.28. Ευβοϊκός σκύφος με κρεμάμενα ημικύκλια, Τ. 33, νεκροταφείο στη θέση Σκουμπρή, Λευκαντί (9^{ος} αι.).

Μέσα στον 9^ο αι. ο αριθμός των σκευών οινοποσίας αυξάνεται εντυπωσιακά σε πλούσιους τάφους διαφόρων περιοχών του Αιγαίου όπως το Λευκαντί, η Κνωσός, η Αθήνα, το Άργος. Η κτέριση των τάφων αποκαλύπτει εικόνα πλούτου και ευημερίας, την οποία αρχίζουν να απολαμβάνουν μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων σε σχέση με την προηγούμενη εποχή, όταν τα εξωτικά αντικείμενα ήταν αποκλειστικό προνόμιο των ηρώων-πολεμιστών. Χαρακτηριστική μάλιστα είναι η προτίμηση που επιδεικνύεται στην

¹⁷² Σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια απαντούν-εκτός από την Εύβοια-στη Θεσσαλία, τις Κυκλάδες, την Κρήτη (κυρίως στην Κνωσό), στις περισσότερες από τις παραθαλάσσιες θέσεις της Κύπρου και της Συρο-Παλαιστινιακής ακτής (Τύρο, Al Mina), στην ασιατική ενδοχώρα (Hama και Tell Halaf) και στην Ιβηρική χερσόνησο.

¹⁷³ Murray 1994, 54.

απόκτηση αντικειμένων από την Ανατολή, τουλάχιστον ως το 850 π.Χ.¹⁷⁴. Η παρουσία των σκευών αυτών αποδεικνύει την ολοένα αυξανόμενη σημασία των εκδηλώσεων αυτών στη ζωή μιας νέας αριστοκρατίας¹⁷⁵, για την οποία η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτά και η επίδειξή τους ήταν δείγμα κύρους, πλούτου και γενναιοδωρίας.

Οι νέες συνθήκες αποκαλύπτονται με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο στο νεκροταφείο της Τούμπας στο Λευκαντί, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από τα μέσα του 10^{ου} ως τα τέλη του 9^{ου} αι. (825 π.Χ.) από μέλη μιας τοπικής αριστοκρατίας, πιθανώς απογόνους του ενοίκου του αφιδωτού κτηρίου. Το νεκροταφείο της Τούμπας ήταν το σημαντικότερο από τα πέντε συνολικά μικρά νεκροταφεία που εντοπίστηκαν στα βόρεια του οικισμού. Αναπτύχθηκε νοτίως του αφιδωτού κτηρίου και αποτελούνταν συνολικά από 69 τάφους και 23 πυρές. Σε μεγάλο βαθμό ακολουθείται στις ανδρικές ταφές η παράδοση της «ηρωικής ταφής» του αφιδωτού κτηρίου, όπως φαίνεται από τη συνήθεια της αποτέφρωσης και την παρουσία συγκεκριμένων αντικείμενων (όπλων, σε μία περίπτωση οβελών, χάλκινων τριφτών). Ο κτερισματικός πλούτος των ταφών (ανδρικών και γυναικείων) του νεκροταφείου της Τούμπας δεν έχει προηγούμενο. Ανάμεσα στα άλλα πολυτελή κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς συγκαταλέγονται σκύφοι και πινάκια με κρεμάμενα ημικύκλια, δύο μνημειώδεις κρατήρες και άλλα ιδιαίτερα συμποτικά σκεύη (πολλά εισηγμένα από άλλες περιοχές, όπως αττικές, κυπριακές και φοινικικές οινοχόες), που χρησιμοποιούνταν πιθανότατα στις συνεσιώσεις των μελών της αναδυόμενης αυτής ελίτ¹⁷⁶ (εικ.29-33).

¹⁷⁴ Η επιθυμία για αντικείμενα εξωτικής προέλευσης δεν χαρακτηρίζει όλες τις κοινότητες της εποχής. Για παράδειγμα, η τάση αυτή παρατηρείται έντονα στα νεκροταφεία του Λευκαντιού, όχι όμως σε αυτά της γειτονικής Χαλκίδας. Παρομοίως, τα νεκροταφεία της Αθήνας και του Άργους φανερώνουν μειωμένο ενδιαφέρον για εξωτικά αντικείμενα σε αντίθεση με τα ευρήματα της Τίρυνθας. Μετά το 850 π.Χ. παρατηρείται γενικευμένη μείωση του ενδιαφέροντος για εξωτικά αντικείμενα ανατολικής προέλευσης, παρόλο που οι επαφές με τη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή είχαν συστηματοποιηθεί. Ο Morris (1999,75-78) θεωρεί ότι αυτό υπήρξε αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής.

¹⁷⁵ Ο Whitley (1991, 182) ξεκαθαρίζει ότι δεν πρόκειται για μια πραγματική αριστοκρατία, αλλά για συγκεκριμένες οικογένειες που απέκτησαν υπεροχή. Το πιθανότερο είναι ότι οι άρχουσες τάξεις των πόλεων των γεωμετρικών χρόνων αντλούσαν την υπεροχή αυτή από την κατοχή γης, την ευγενή καταγωγή και την οικονομική επιφάνεια.

¹⁷⁶ Ο κτερισματικός πλούτος του νεκροταφείου μπορεί να εξηγηθεί μόνο από μια δραστική αλλαγή στις δραστηριότητες των κατοίκων του Λευκαντιού: είτε λόγω μιας απότομης αύξησης του πληθυσμού, είτε γιατί τα κτήματα περιήλθαν στην κατοχή λίγων, οι κάτοικοι που προηγουμένως ασχολούνταν με τη γεωργία, αναγκάστηκαν τώρα να στραφούν προς τη θάλασσα και το εμπόριο.

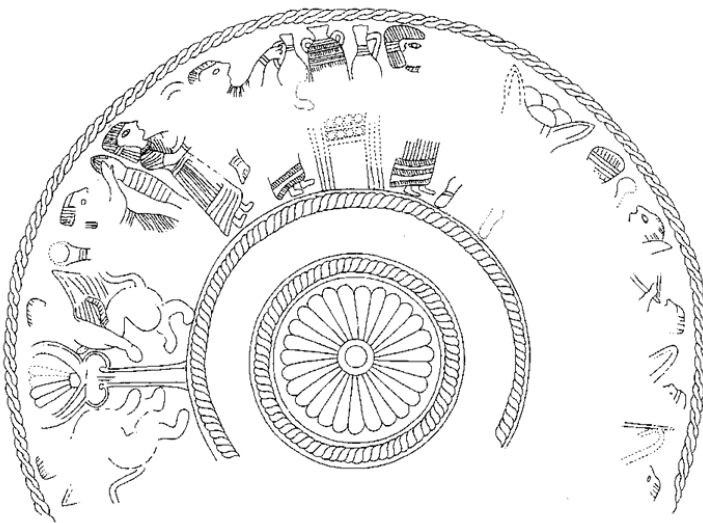
Εικ.29. Μόνωτο κύπελλο με λαβή σε σχήμα σκέλους, T.39, Νεκροταφείο Τούμπας, περ.900 π.Χ.

Εικ.30. Χάλκινη πρόχους με λωτόσχημη διακόσμηση, T.33, Νεκροταφείο Τούμπας, α' μισό 9^{ου} αι. Η διάδοση των αιγυπτιακής προέλευσης-αγγείων αυτού του τύπου στην Α.Μεσόγειο αποδίδεται στους Φοίνικες.

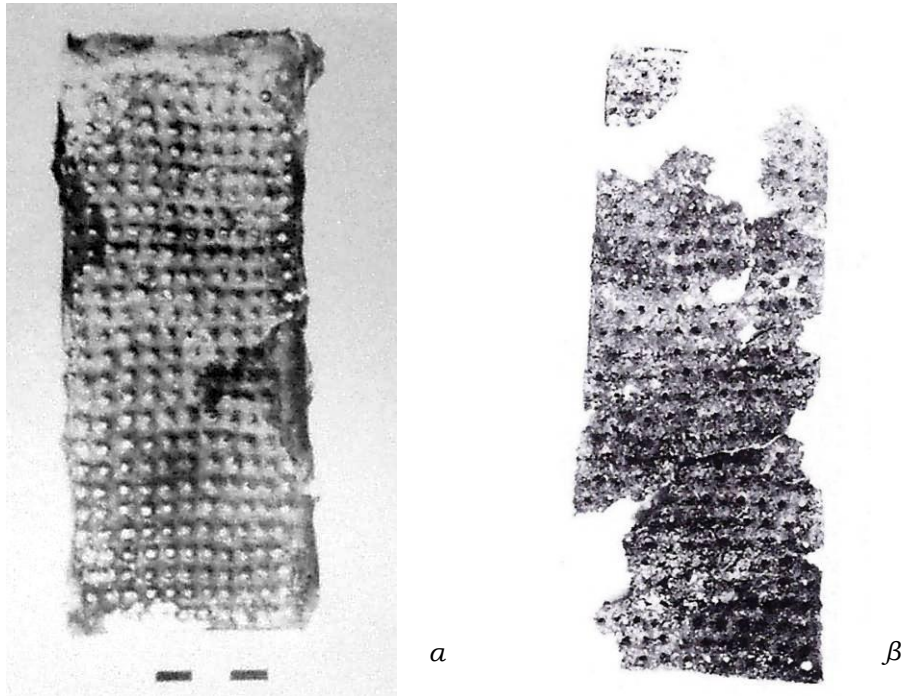

Εικ.31. Πινόκιο με κρεμάμενα ημικύκλια, T.55, Νεκροταφείο Τούμπας, 900-875 π.Χ.

Εικ.32. Σχεδιαστική αποτύπωση χάλκινης φιάλης από τον T.70, Νεκροταφείο Τούμπας. Στην εξωτερική ζώνη απεικονίζεται σκηνή πομπής προς ένθρονη θεότητα. Η φιάλη ανήκε σε κτερισματικό σύνολο του ύστερου 10^{ου} αι., το οποίο περιείχε πολλά ακόμα αντικείμενα εισηγμένα από την Εγγύς Ανατολή. Οι μεταλλικές φιάλες αυτού του τύπου («κυπρο-φοινικικές») αποτελούν μια πολυάριθμη ομάδα σκευών (100 περίπου έχουν καταγραφεί) σχετιζόμενων με τα συμπόσια, που καλύπτουν μια μακρά χρονική περίοδο από τον 10^ο ως τον 6^ο αι.

π.Χ. Τα πρωιμότερα δείγματα τους προέρχονται από το νεκροταφείο της Τούμπας και είναι χάλκινα και αβαθή (εκτός αυτού που εικονίζεται εδώ, ένα ακόμα βρέθηκε στον Τάφο 55), ενώ ένα αργυρό δείγμα από το ίδιο νεκροταφείο χρονολογείται περίπου το 900 π.Χ.

Εικ.33. Χάλκινοι τρίφτες από το Λευκαντί

α. από τον τάφο 79B (875-850 π.Χ.), β. από την Πυρά 14 (850-800 π.Χ.). Οι μεταλλικοί τρίφτες είναι αντικείμενα γνωστά από τα έπη. Σε τάφους πρωτοεμφανίζονται τον 10^ο και 9^ο αι. και σχετίζονται με πολεμιστές (εκτός από τους τρεις που βρέθηκαν στο Λευκαντί, τμήματα ενός ακόμα βρέθηκαν στη Σκάλα Ωρωπού). Τα ίδια αντικείμενα θα εμφανιστούν ξανά στα τέλη της Γεωμετρικής εποχής, κυρίως στους «πριγκιπικούς τάφους» της Ιταλίας. Ο Ridgway (1997, 329-330) θεωρεί ότι πρόκειται για χαρακτηριστική περίπτωση προϋπάρχοντος πολιτισμικού στοιχείου που παρείσφρυσε στα έπη. Οι τρίφτες φαίνεται ότι αποτελούσαν αντικείμενα αξίας και αναπόσπαστο τμήμα της προσωπικής περιουσίας του πολεμιστή της εποχής: ένας χάλκινος τρίφτης ήταν απαραίτητος στην προετοιμασία ενός μείγματος που θα λειτουργούσε ως αποτελεσματικό παυσίπουνο, αλλά και που θα μπορούσε να καταναλωθεί με ευχάριστα αποτελέσματα στα πλαίσια της οινοποσίας των στρατιωτικών κύκλων. Η Sherratt (2004, 313, 328 και υποσ.109-110) επίσης θεωρεί-δεδομένης της ταυτόχρονης εμφάνισης τριφτών και οβελών σε τάφους της στρατιωτικής ελίτ του 9^{ου} αι.-ότι τα αντικείμενα αυτά ενσωματώθηκαν περίπου του 10^{ου}-9^{ου} αι. στην προ-ομηρική ηρωική ποίηση (την οποία η ελίτ χρηματοδοτούσε) και η οποία έδινε έμφαση στις ένδοξες πράξεις (κλέα) σύγχρονων ή περίπου σύγχρονων ατόμων ή ομάδων. Όσον αφορά τη χρήση τους, θεωρεί ότι ίσως να μην περιοριζόταν στο τρίψιμο τυριού, αλλά στην παρασκευή κάποιου άλλου εξωτικού μείγματος. Είναι πιθανό ότι το τυρί στην ομηρική περιγραφή αποτελεί απλώς υποκατάστατο κάποιας άλλης ουσίας (ίσως κάποιο μύκητα κριθαριού, βλ.σ.17,26), αφού είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι οι τρίφτες για τους οποίους οι Ευβοείς πολεμιστές ήταν τόσο περήφανοι, χρησιμοποιούνταν απλώς για το τρίψιμο του τυριού.

Ο Węcowski¹⁷⁷ ωστόσο παρατηρεί ότι στις ταφές της Τούμπας δεν μπορούμε να διακρίνουμε ακόμη κάποιο «συμποτικό μοτίβο», δηλαδή τη χρήση συγκεκριμένων αγγείων ή συνδυασμών τους που να απαντούν σταθερά σε όλους τους τάφους και να φανερώνουν έτσι έναν ξεκάθαρο συμποτικό συμβολισμό. Συγκρίνοντας τα ευρήματα των τάφων, τους συνδυασμούς τους και το συσχετισμό τους με ανδρικές ή γυναικείες ταφές, διαπιστώνει ότι:

-δεν διακρίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στους τάφους εκείνους που περιείχαν όπλα και σε εκείνους που περιείχαν κεραμική

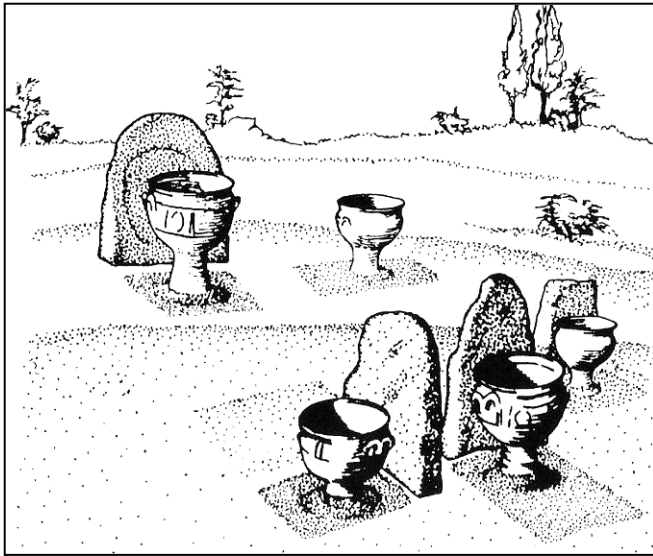
-ούτε ένας τάφος δεν περιείχε ολοκληρωμένο συμποτικό σύνολο που θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ένδειξη status ευγενούς

-λίγοι τάφοι και πυρές περιείχαν μεγάλες ποσότητες αγγείων πόσης, λίγοι περιείχαν διαφορετικούς συνδυασμούς δύο ή περισσότερων συμποτικών σκευών, ενώ ακόμη και στους πλουσιότερους των τάφων διακρίνεται μια εκλεκτική συγκέντρωση κτερισμάτων, με πιθανότερη την εκδοχή ότι τα συμποτικά σκεύη περιείχαν φαγητό ή ποτό για το μεταθανάτιο ταξίδι του νεκρού.

¹⁷⁷ Węcowski 2012, 28-9.

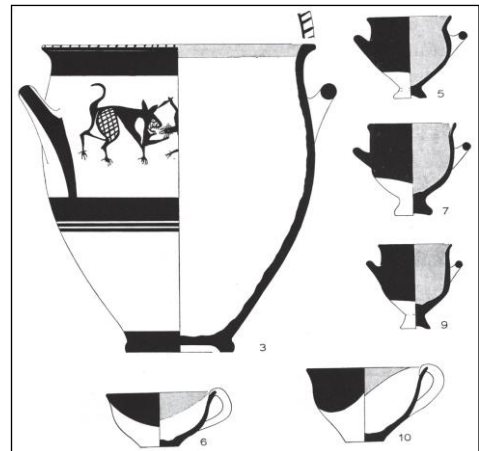
2. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Η ορθότητα ή μη της υπόθεσης του Węcowski για το νεκροταφείο της Τούμπας, δεν αναιρεί ωστόσο το γεγονός ότι την εποχή αυτή υπάρχουν επιπλέον ενδείξεις-και πάλι από τα νεκροταφεία-για την αυξανόμενη σημασία που αρχίζουν να αποκτούν τελετουργικά οίνοποσίας στην κοινωνική ζωή. Ενδεικτική είναι ίσως η εμφάνιση κρατήρων ως σημάτων τάφων στον Κεραμεικό, σε συνδυασμό με λίθινες στήλες.

Εικ.34. Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφικών σημάτων στον Κεραμεικό κατά τον 9^ο αι.

Οι πιο σαφείς ενδείξεις ωστόσο προέρχονται από την Κρήτη: στο διάστημα μεταξύ των τελών του 10^{ου} αι. και των μέσων του 9^{ου} αι., εμφανίστηκαν στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού ολόκληρα σύνολα κεραμικής αποτελούμενα από κρατήρες, ανοικτά κύπελλα και κρατηρίσκους (εικ.35), τα οποία πιθανότατα σχετιζόνταν με κάποιο ταφικό τελετουργικό.

Εικ.35. Σύνολο κρατήρα και αγγείων πόσης, Τάφος Ε, Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού (μέσα 9^{ου} αι.).

Παρόμοια σύνολα από τον ασύλητο, θαλαμοειδή τάφο A1/K1 της Ελεούθερνας, χρονολογούμενα λίγο αργότερα (β' μισό 9^{ου} αι.), αποτελούν ίσως την πρώτη σοβαρή ένδειξη για την αυξανόμενη σημασία του συμποσίου ως βασικού, διαφοροποιητικού χαρακτηριστικού μιας πραγματικά αριστοκρατικής κοινωνίας. Ο τάφος, η χρήση του οποίου ξεκίνησε το 880/870 π.Χ. και συνεχίστηκε για τα επόμενα 200 χρόνια (675-650 π.Χ.), προοριζόταν για την ταφή αντρών-πολεμιστών, των μελών δηλαδή εκείνων της τοπικής κοινωνίας που συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγική διαδικασία, στη διοίκηση της κοινότητας και στην πολεμική προστασία της. Τα ευρήματα του τάφου φανερώνουν την αναβίωση των ηρωικών ταφών του 11^{ου} και 10^{ου} αι.: στα πρωιμότερα από αυτά (β' μισό 9^{ου} αι.) συγκαταλέγονται χάλκινοι λέβητες, που δεν ήταν τεφροδόχα αγγεία, αλλά αποτελούσαν σύνολα με οβελούς και κρατευτές, καθώς και κρατήρες συνοδευόμενοι από αγγεία πόσης, κρατηρίσκους και οινοχόες¹⁷⁸ (εικ.36-37). Τα σύνολα αυτά συνόδευαν τα τεφροδόχα αγγεία, τοποθετημένα δίπλα ή γύρω από αυτά. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο συνδυασμός των λεβήτων με οβελούς και κρατευτές αποτελεί ένδειξη της πραγματοποίησης κάποιου ταφικού τελετουργικού, το οποίο περιελάμβανε την παρασκευή τροφής και στη συνέχεια την πραγματοποίηση ενός κοινού γεύματος, στο οποίο δεν συμμετείχαν μόνο οι συγγενείς, αλλά το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο (συγγενείς, φίλοι, προσκεκλημένοι)¹⁷⁹. Μετά την ολοκλήρωση του νεκρόδειπνου, τα αντικείμενα που είχαν χρησιμοποιηθεί σε αυτό σφραγίζονταν στον τάφο μαζί με το νεκρό. Σκοπός του τελετουργικού ήταν η ενίσχυση της ενότητας του κοινωνικού σώματος, η οποία είχε διαταραχτεί από την απώλεια κάποιου μέλους του. Αυτή η συμποτική-συνδειπνική συνήθεια που χρονολογείται τουλάχιστον από το β' μισό του 9^{ου} αι., είναι βαρύνουσας σημασίας καθώς-σύμφωνα με τον ανασκαφέα-αποδεικνύει ότι ήδη από την εποχή αυτή υπήρχε «*μια κοινωνία με κοινό status και πεποιθήσεις, μια πραγματική κοινωνία και σε ιδεολογικό ή/και θρησκευτικό επίπεδο*»¹⁸⁰.

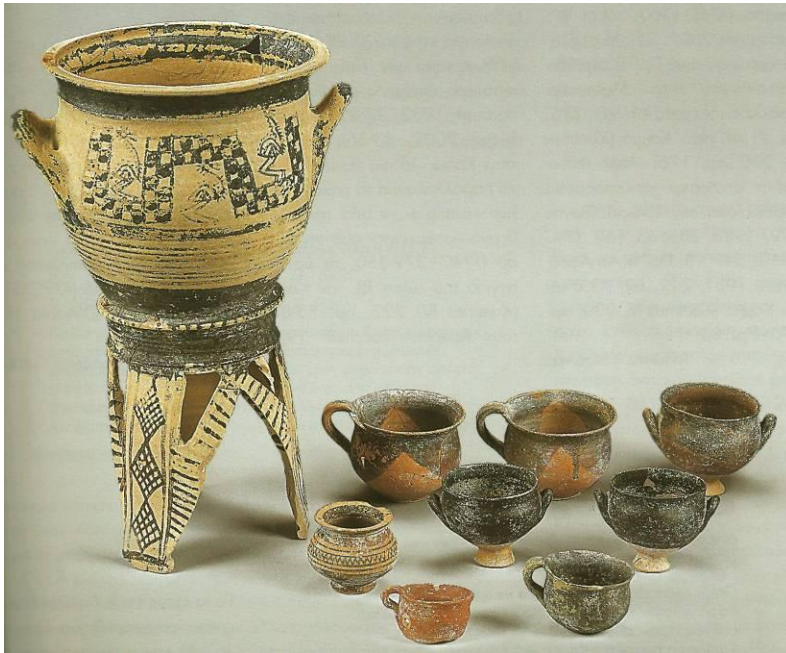
¹⁷⁸ Ο αριθμός ανοιχτών αγγείων πόσης (κυρίως κυπέλλων), κρατηρίσκων και αγγείων έκχυσης του οίνου (κυρίως οινοχόες) κορυφώνεται την εποχή αυτή στον τάφο A1/K1. Από το 800 π.Χ. και εξής το ποσοστό τους μειώνεται δραματικά.

¹⁷⁹ Σταμπολίδης 2005-6, 190-1. Βλ. επίσης Kotsonas 2008, 305, 310, 314-317.

¹⁸⁰ Σταμπολίδης 2008, 159.

Εικ.36. Χάλκινος λέβητας με γωνιώδη ώμο (820-800 π.Χ.), Τάφος Α1/Κ1, Ελεύθερα.

Εικ.37. Σύνολο κεραμικής, Τάφος Α1/Κ1, Ελεύθερα (850-810 π.Χ.). Αποτελείται από τριποδικό κρατήρα (Α144β) εισηγμένο από κρητικό εργαστήριο, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν τα οκτώ εικονιζόμενα αγγεία: μία πυξιδίσκη, τρεις κρατηρίσκοι και δύο κύπελλα διακοσμημένα με την τεχνική του εμβαπτισμού σε βαφή («dipped» ή «blobbed») και δύο ολόβαφα μόνωτα κύπελλα μικρότερων διαστάσεων. Μια οινόχνη βρέθηκε κάτω από τον κρατήρα. Η παρουσία των δύο-μικρότερων σε διαστάσεις κυπέλλων-μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως: είτε παραπέμπει στη-γνωστή από μεταγενέστερους χρόνους-συνήθεια πόσης μικρής ποσότητας άκρατου οίνου μετά το

πέρας του δείπνου, είτε λειτουργούσαν ως δοσομετρητές, είτε περιείχαν κάποιο άλλο συστατικό που αναμειγνυόταν με τον οίνο (π.χ. καρυκεύματα), είτε ενδέχεται να υποδεικνύουν διαφορά στην κοινωνική θέση των συμμετεχόντων. Παρόμοιο σύνολο βρέθηκε εντός δεύτερου κρατήρα τοπικού εργαστηρίου της ίδιας εποχής (Α209) στον τάφο. Σύμφωνα με την Borgna (2004b, 271), αλλαγές στην διακόσμηση των αγγείων οινοποσίας, μπορεί να αποδεικνύουν αλλαγές κοινωνικές και ιδεολογικές: η λιτή διακόσμηση των εμβαπτισμένων και ολόβαφων αγγείων πόσης που εμφανίζονται στην Κρήτη κατά τη Μέση Πρωτογεωμετρική περίοδο, πιθανώς υποδηλώνει ότι το τελετουργικό οινοποσίας είχε πάψει πια να αποτελεί αρένα ανταγωνισμού και μέσο προσέλκυσης ακολούθων και συμμάχων, προμηθύνοντας έτσι την πολιτική μετάβαση σε πιο σταθερούς και δομημένους κοινωνικούς θεσμούς.

3. Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 8^ο ΑΙΩΝΑ

Την πορεία που διανύθηκε από τα ταφικά νεκρόδειπνα της Ελεύθερας στο β' μισό του 9^{ου} αι. μέχρι την καθιέρωση του συμποσίου μεταξύ ζώντων ως χαρακτηριστικότερη έκφραση του αριστοκρατικού τρόπου ζωής σε όλο τον ελληνικό κόσμο και στη Μεσόγειο στα μέσα του 8^{ου} αι., παρακολουθεί ο Węcowski βασιζόμενος σε αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία αποδεικνύουν ότι η ανάπτυξη και διάδοση του θεσμού πρέπει να ξεκίνησε στα χρόνια γύρω από το 800 π.Χ.¹⁸¹.

Ο μελετητής παρακολουθεί την πορεία αυτή στην Αθήνα, όπου από τη ΜΓ ΙΙ (περίπου 800 π.Χ.) και εξής παρατηρείται-με διάφορους τρόπους-ένας ολοένα αυξανόμενος συσχετισμός μεταξύ των αριστοκρατικών ταφών και του συμποτικού συμβολισμού: οι κρατήρες απαντούν όλο και συχνότερα ως σήματα τάφων, ενώ οι διαστάσεις τους σταδιακά αυξάνονται¹⁸², στα πώματα των κρατήρων εμφανίζονται μινιατούρες των σημαντικότερων συμποτικών σκευών (σκύφοι, υδρίες, οινοχόες)¹⁸³, το ποσοστό των συμποτικών συνόλων στους αθηναϊκούς τάφους αυξάνεται ραγδαία στο διάστημα από τη ΜΓ Ι ως την ΜΓ ΙΙ¹⁸⁴, ενώ την ίδια εποχή κάνουν την εμφάνισή τους δύο νέοι τύποι κεραμικών σκευών. Στον ένα τύπο ανήκουν σύνθετα αγγεία που δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούνται από πολλά σκεύη του ίδιου τύπου (κυρίως ανοικτού τύπου όπως σκύφοι και κύπελλα τύπου «tankard», αλλά και οινοχόες, αρύβαλλοι, λήκυθοι), στοιβαγμένα κάθετα το ένα πάνω στο άλλο και με ενιαία κοιλότητα στο εσωτερικό που τα διατρέχει καθ' ύψος¹⁸⁵ (εικ.38). Η Σημαντώνη-Μπουρνιά αποδίδει το λόγο κατασκευής

¹⁸¹ Węcowski 2012, 22, 29-36. Ο Węcowski αναζητά «συμποτικά μοτίβα» («symptotic patterns»), δηλαδή σημαντικές αλλαγές στον τρόπο αυτο-έκφρασης της ελίτ κατά τη διάρκεια της ΠΕΣ, αλλαγές που έχουν να κάνουν με το συμβολισμό της οινοποσίας και οι οποίες πρέπει να συμπίπτουν χρονικά, ώστε να μπορέσουμε να τις συνδέσουμε με την εμφάνιση του συμποσίου.

¹⁸² Ο Coldstream (1983, 204) υποστηρίζει ότι πριν την τοποθέτησή τους ως σήματα, οι κρατήρες χρησιμοποιούνταν σε συμπόσια της πραγματικής ζωής.

¹⁸³ Ο Węcowski (2002a, 634-5) θεωρεί ότι οι μινιατούρες αυτές μας εισάγουν πλέον στη «συμβολική φάση» της ανάπτυξης του συμποσίου και της ιδεολογίας του.

¹⁸⁴ Κατά τη ΜΓ Ι (850-800 π.Χ.) το ποσοστό σκευών οινοποσίας σε τάφους αυξάνεται από 20% σε 40%, ενώ κατά τη ΜΓ ΙΙ (800-860 π.Χ.) φτάνει το 70%. Αντίθετα, στο προηγούμενο διάστημα (900-850 π.Χ.) τα πολυτιμότερα κτερίσματα στον Κεραμικό ήταν μεταλλικά αντικείμενα, όπως όπλα, εργαλεία, κοσμήματα κ.λ.π.

¹⁸⁵ Simantoni-Bournia 2011, 972. Ο αγγλικός όρος που χρησιμοποιείται είναι «*multi-storeyed vases*». Πηγή έμπνευσης των αγγειοπλαστών ήταν σύμφωνα με την ίδια η συνήθεια στοιβάγματος των αγγείων τόσο κατά τη φάση κατασκευής τους (κατά τη διάρκεια του στεγνώματος ή και κατά την τοποθέτηση στον κλίβανο), όσο και κατά την πραγματική τους χρήση, στα πλαίσια της προσπάθειας εξοικονόμησης χώρου στην οικία (975). Τα σκεύη αυτού του τύπου απαντούν ως κτερίσματα στο διάστημα 800-700 π.Χ., ενώ στη συνέχεια-προφανώς λόγω κάποιας αλλαγής στο συμβολισμό τους-απαντούν μόνο σε ιερά.

τους στην προσπάθεια των αγγειοπλαστών να εντυπωσιάσουν τους πελάτες τους με νέα και πρωτότυπα σχήματα αγγείων, τα οποία επιπλέον θα δημιουργούσαν ευχάριστη ατμόσφαιρα στη συμποτική εκδήλωση, τη στιγμή ειδικά που οι συμμετέχοντες θα εξαπατούνταν στην προσπάθειά τους να σηκώσουν ένα σκεύος από τη στήλη. Ο Węcowski συσχετίζει την εμφάνιση των σκευών αυτών με μια μορφή αγωνιστικής οινοποσίας που πραγματοποιούνταν μεταξύ των συμποσιαστών (*πολυποσία* ή *κωθωνισμός*)¹⁸⁶. Την ίδια εποχή εμφανίστηκε επίσης ο *κάνθαρος*, αγγείο με υπερυψωμένες ταινιωτές λαβές που στην πορεία σχετίστηκε αποκλειστικά με αντρικές ταφές και ως τον 6^ο αι. είχε γίνει σύμβολο του Διονύσου (*εικ.39*). Ο Węcowski υποστηρίζει ότι η ταυτόχρονη εμφάνιση των δύο αυτών τύπων σχετίζεται με την προσπάθεια διασκέδασης των συμποσιαστών, καθώς ο χειρισμός τους ήταν πολύ δύσκολος, αλλά ταυτόχρονα απαιτούσε επιδεξιότητα και κομψότητα εκ μέρους του χρήστη¹⁸⁷. Θεωρεί επίσης ότι ο *κάνθαρος* ήταν κατάλληλος για κυκλοφορία από τον ένα συμποσιαστή στον άλλο, καταλήγοντας έτσι στο συμπέρασμα ότι ήδη από το α' μισό του 8^{ου} αι., απαντά αυτό που εκείνος θεωρεί ως το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του συμποσίου, η πρακτική του να πραγματοποιούνται όλες οι δραστηριότητες των συμποσιαστών με φορά προς τα δεξιά (*ἐπιδέξια*)¹⁸⁸.

*Εικ.38. Σύνθετα αγγεία Γεωμετρικών χρόνων:
α. Οινόχνη από τον Τάφο 2, Άρειος Πάγος,
β. Τριπλός σκύφος από το Γεωμετρικό νεκροταφείο
της Μερέντας (αρχαίος Μυρρινούς).*

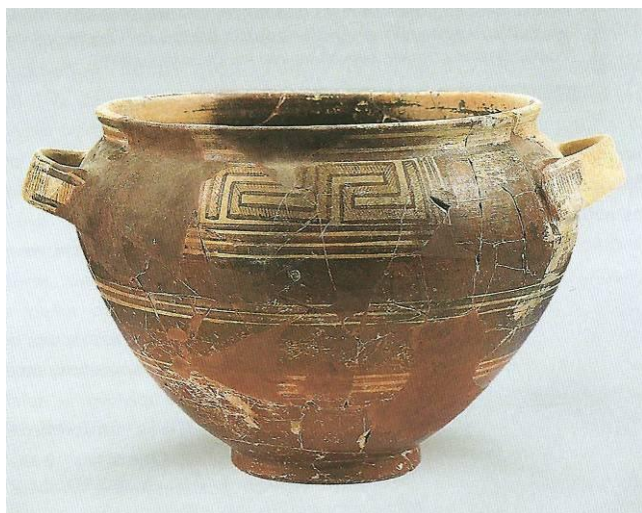
*Εικ.39. Αττικός ΜΓ κάνθαρος, τάφος
69, Κεραμεικός.*

¹⁸⁶ Węcowski 2012, 31-2. Η Σημαντώνη-Μπουρνιά επισημαίνει ωστόσο ότι η πρακτική αυτή στα πλαίσια του συμποσίου παρατηρείται σπάνια και πολύ αργότερα στις πηγές (Simantoni-Bournia 2011, υποσ.23).

¹⁸⁷ Węcowski, ό.π., 33.

¹⁸⁸ Βλ. και σ.42.

Ενδείξεις ωστόσο για την αυξανόμενη σημασία του συμποσίου δεν προέρχονται μόνο από την Αθήνα. Αττικοί ΜΓ κρατήρες, πέρα από τους αθηναϊκούς τάφους (ως κτερίσματα ή σήματα) έχουν βρεθεί σε όλη τη Μεσόγειο. Στην Ελεύθερνα έχει βρεθεί ένας ΜΓ Ι κρατήρας (εικ.40), η μεγάλη διασπορά όμως των αγγείων αυτών πραγματοποιήθηκε από το 800 π.Χ. και εξής. Αττικοί ΜΓ ΙΙ κρατήρες έχουν βρεθεί στην Κύπρο (βασιλικός τάφος 1 Σαλαμίνας¹⁸⁹-εικ.41, τάφος 2 Αμαθούντας), στην Κρήτη (Κνωσός-εικ.42, Ελεύθερνα), σε βασιλικές πρωτεύουσες της Ανατολής (Σαμάρεια, Τύρος, Hamath Συρίας), ακόμη και στη Huelva της Ισπανίας. Ο Coldstream θεωρεί ότι η διασπορά των αττικών κρατήρων σε τόσο μακρινές περιοχές (για την οποία υπεύθυνοι ήταν πιθανότατα οι Φοίνικες) δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο ως αποτέλεσμα εμπορικής δραστηριότητας¹⁹⁰. Από την άλλη, ο κρατήρας της Κνωσού είναι μάλλον απίθανο ότι μεταφέρθηκε τόσο μακριά αποκλειστικά για ταφική χρήση. Καταλήγει επομένως στο συμπέρασμα ότι πιθανότερη είναι η εκδοχή της ανταλλαγής δώρων μεταξύ αριστοκρατικών οικογενειών και επομένως τα μεγάλα αυτά αττικά αγγεία-τα οποία οπωσδήποτε αποτελούσαν στην εποχή τους αντικείμενα γοήτρου-θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται σε συμπόσια της πραγματικής ζωής¹⁹¹.

Εικ.40. Αττικός κρατήρας, 850-800 π.Χ., νεκρόπολη Ορθής Πέτρας, Περίφραγμα Κ.

¹⁸⁹ Ο κρατήρας ανήκει στην πρωιμότερη από τις δύο ταφές του βασιλικού τάφου και ήταν μέρος μεγάλου συνόλου συμποτικών σκευών από το Αιγαίο, μαζί με είκοσι αττικούς σκύφους και δώδεκα σκεύη με κρεμάμενα ημικύκλια (δύο σκύφους και δέκα πινάκια) από τις Κυκλάδες.

¹⁹⁰ Coldstream 1983, 206.

¹⁹¹ Στο ίδιο, 205. Ο Murray στο τέλος της συζήτησης (207) παρατηρεί ότι δεν είναι απαραίτητη η έννοια της ανταπόδοσης, επομένως μπορεί να πρόκειται απλά για προσφορά δώρων στα πλαίσια προσωπικών επαφών, τουλάχιστον όσον αφορά το δείγμα της Κνωσού.

Εικ.41. Αττικός ΜΓ ΙΙ κρατήρας από το Βασιλικό Τάφο 1 της Σαλαμίνας. Ο κρατήρας αποτελούσε κτήρισμα γυναίκας, τα αποτεφρωμένα λείψανα της οποίας βρέθηκαν σε χάλκινο λέβητα. Μαζί με 33 ακόμη εισηγμένα σκεύη της ίδιας περιόδου (είκοσι αττικούς και δύο ευβοϊκούς σκύφους, δέκα ευβοϊκά πινάκια με κρεμάμενα ημικύκλια), αποτελούσε επιτραπέζιο σύνολο χρονολογούμενο στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. Η θεωρία του Gjerstad (1979, 92-3) ότι το σύνολο αποτελούσε μέρος της προίκας μιας Ελληνίδας αριστοκρατικής καταγωγής που παντρεύτηκε κάποιο μέλος της βασιλικής οικογένειας της Σαλαμίνας, δεν έχει γίνει αποδεκτή. Θεωρείται πλέον πιθανό ότι ο κρατήρας υπήρξε αντικείμενο ανταλλαγής δώρων μεταξύ αριστοκρατικών οικογενειών.

Εικ.42. Αττικός ΜΓ ΙΙ κρατήρας με μικρογραφική οينوχόη στο πώμα, Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού, θαλαμοειδής Τάφος 219. Εντοπίστηκε σε συνδυασμό με έναν μεγάλο αμφορέα, οβελούς, κρατευτές και όπλα, σε μια από τις πρωιμότερες ταφές καύσης του 8^{ου} αι. στον τάφο.

Στα πλαίσιο της διάδοσης του θεσμού του συμποσίου στις αριστοκρατικές ομάδες της εποχής, ο Węcowski προσπαθεί να ερμηνεύσει μια αλλαγή που παρατηρείται την ίδια εποχή στο συμποτικό εξοπλισμό της Κρήτης, την οποία έχει μελετήσει ο Κοτσώνας¹⁹². Ο τελευταίος, συγκρίνοντας υλικό από τα νεκροταφεία της εποχής, παρατηρεί ότι ενώ κατά τη διάρκεια του 10^{ου} και 9^{ου} αι. οι κρατήρες είναι κοινοί σε νεκροταφεία της κεντρικής (Κνωσός, Ελεύθερνα) και ανατολικής Κρήτης (Καβούσι, Βρόκαστρο), από το 800 π.Χ. περίπου και κατά τη διάρκεια του 8^{ου} και 7^{ου} αι., κρατήρες απαντούν σπανιότατα σε ταφικά περιβάλλοντα, ενώ όταν απαντούν χρησιμοποιούνται κυρίως ως τεφροδόχα σκεύη ή καλύμματα τεφροδόχων (Ελεύθερνα, Αφρατί)¹⁹³. Σχεδόν ταυτόχρονα, γύρω στο 800 π.Χ. παρατηρούνται και άλλες αλλαγές στο ρεπερτόριο της κεραμικής του νησιού, όπως η εξαφάνιση των εμβαπτισμένων κρατηρίσκων και κυπέλλων. Η εντυπωσιακότερη όμως αλλαγή αφορά τα ολόβαφα κύπελλα («coated cups» ή «black/black glaze/black gloss cups»), τα οποία επικρατούν ταυτόχρονα και σχεδόν καθολικά στα νεκροταφεία του νησιού¹⁹⁴ και μάλιστα δεκαπλασιάζονται σε μέγεθος σε διάστημα τριών γενεών¹⁹⁵ (εικ. 43). Ο Κοτσώνας αποδίδει την επικράτηση των αγγείων αυτών σε κάποια αλλαγή που συντελέστηκε στο ταφικό τελετουργικό και παρουσιάζει τα πλεονεκτήματα που προσέφεραν στον κάτοχο τους: θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως ατομικοί κρατήρες σε διάφορες περιστάσεις οινοποσίας εκτός της οικίας, ενώ ταυτόχρονα παρείχαν τη δυνατότητα κράσης του οίνου στην αναλογία που επιθυμούσε ο χρήστης¹⁹⁶. Ο Węcowski ωστόσο διακρίνει ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις στο φαινόμενο αυτό¹⁹⁷: θεωρεί ότι η εξαφάνιση του κρατήρα και η επικράτηση του λιτού ολόβαφου κυπέλλου μπορεί να ερμηνευτεί ως αντίδραση-κάποιων τουλάχιστον κρητικών κοινοτήτων-στην ολοένα και πιο αισθητή εμφάνιση της εξευγενισμένης αριστοκρατικής οινοποσίας. Σε αντίθεση με τους

¹⁹² Kotsonas 2011.

¹⁹³ Το φαινόμενο αυτό, ωστόσο, δεν παρατηρείται στους οικισμούς (π.χ. Κνωσό, Βρόκαστρο, Καβούσι, Χανιά), όπου ο κρατήρας είναι κοινός καθ' όλη τη διάρκεια της ΠΕΣ. Οι πληροφορίες από τα ιερά δεν είναι αρκετές για τη διαμόρφωση συνολικής εικόνας, είναι ωστόσο πιθανότερο ότι και σε αυτά ο κρατήρας εξακολουθεί να χρησιμοποιείται αδιάλειπτα. Βλ. Kotsonas, ό.π., 945.

¹⁹⁴ Τα σκεύη αυτού του τύπου ξεπερνούν σε αριθμό όλα τα υπόλοιπα αγγεία πόσης της εποχής στη νεκρόπολη της Ελεύθερνας, ενώ ο αριθμός τους στα νεκροταφεία της Κνωσού (Φορτέτσα, Βόρειο Νεκροταφείο) είναι σχεδόν διπλάσιος από το σύνολο όλων των υπόλοιπων αγγείων μαζί.

¹⁹⁵ Τα ολόβαφα κύπελλα έγιναν γνωστά στην Κρήτη μέσω της Αθήνας και των Κυκλάδων ήδη από τον 10^ο-9^ο αι., όταν απαντούν στην Κνωσό και τον Κοιμμό. Ωστόσο, το φαινόμενο της Κρήτης δεν παρατηρείται στα αντίστοιχα σκεύη της Αθήνας και των Κυκλάδων, τα οποία δεν αλλάζουν μορφή τους επόμενους αιώνες. Πέρα από την αύξηση του μεγέθους τους, ο Κοτσώνας (Kotsonas, ό.π., 945-6) παρατηρεί ότι υπήρξαν και μορφολογικές αλλαγές, εμπνευσμένες από χάλκινα κύπελλα που ήδη κυκλοφορούσαν στο νησί (βλ. π.χ. Σταμπολίδης 2004b, 275, ν.342-3).

¹⁹⁶ Kotsonas, ό.π., 948-950.

¹⁹⁷ Węcowski 2012, 35.

κρατήρες που προηγουμένως χρησίμευαν ως μέσα διανομής κρασιού στους συμποσιαστές και συμβολικά εξασφάλιζαν τη σταθερότητα και ενότητα της ομάδας, η χρήση των ολόβαφων κυπέλλων την εξατομίκευε, καταργώντας την κυκλοφορία των αγγείων από τον ένα συμποσιαστή στον άλλο (*ἐπιδέξια*) και εξαφανίζοντας έτσι δύο βασικά χαρακτηριστικά του συμποσίου, την ισότητα των μελών και την ανταγωνιστικότητα. Καταλήγει τέλος ότι η εξαφάνιση του κρατήρα στην Κρήτη τον 8^ο αι. αποτελεί το *terminus ante quem* για την ολοένα επιταχυνόμενη διάδοση του συμποσίου στο Αιγαίο¹⁹⁸.

Εικ.43. Μελανά ολόβαφα κύπελλα από την Ελεύθερνα, χρονολογούμενα από τα τέλη του 9^{ου} ως τα τέλη του 8^{ου}-πρώιμο 7^ο αι. Είναι φανερή η σταδιακή αύξηση του μεγέθους-και άρα της χωρητικότητας- των αγγείων, από τα πρωιμότερα παραδείγματα στα μεταγενέστερα (φόντο).

Μια επιπλέον ένδειξη για την πραγματοποίηση συμποσίων κατά το α' μισό του 8^{ου} αι. προσφέρει σύμφωνα με τον Węcowski η ανακάλυψη ενός πλούσιου συμποτικού σύνολου που βρέθηκε στην ταφική πυρά (Πυρά Ι) ενός επιφανούς άνδρα στην αρχαία Αγορά της Ερέτριας¹⁹⁹, το οποίο παρουσιάζει ομοιότητες με σύγχρονα σύνολα από τους

¹⁹⁸ Węcowski 2012, 36. Βλ. όμως Kotsonas 2011, 948-9· 2008, 316, όπου σημειώνεται ότι τα σύνολα κρατήρων-αγγείων πόσης που έχουν εντοπιστεί σε τάφους του 10^{ου} και 9^{ου} αι., όπως π.χ. στην Κνωσό και την Ελεύθερνα (βλ. σ.87-89 και *εικ. 37*), αποδεικνύουν ότι στο νησί δεν ήταν καθόλου διαδεδομένη καθ' όλη τη διάρκεια της ΠΕΣ η χρήση ενός μοναδικού αγγείου πόσης που κυκλοφορούσε μεταξύ των συμμετεχόντων στο ταφικό τελετουργικό.

¹⁹⁹ Η θέση που επελέγη για την ταφή είναι δηλωτική του αριστοκρατικού status του νεκρού. Αφενός γειτνιάζει με το ιερό του Απόλλωνα, στο χώρο του οποίου κατά το α' μισό του 8^{ου} αι. υπήρχε η έδρα του τοπάρχη και πιθανότατα αριστοκρατική συνοικία. Αφετέρου, ο χώρος της μεταγενέστερης αγοράς των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων λειτουργούσε ήδη από το β' μισό του 8^{ου} αι. ως τόπος συναθροίσεων, είναι λοιπόν πιθανό ότι κάποιοι διακεκριμένοι νεκροί δέχονταν ιδιαίτερες τιμές κατά την ταφή τους στο πολιτικό και διοικητικό κέντρο της πόλης (Ψάλτη 2011, 874). Η ανακάλυψη του συμποτικού συνόλου αποδεικνύει-όπως άλλωστε είχε προβλέψει ο Coldstream (1994,80-1)-ότι οι τάφοι των Ευβοέων αριστοκρατών κτερίζονταν με μεγάλα

βασιλικούς τάφους της Σαλαμίνας. Στο σύνολο αυτό-που χρονολογείται λίγο πριν το 750 π.χ.-ανήκαν τέσσερις κρατήρες, τουλάχιστον 16 σκύφοι, οινόχρη και υδρία, τα οποία βρέθηκαν θραυσμένα πάνω στην πυρά, και τα οποία χρησιμοποιήθηκαν κατά την τέλεση του νεκρόδειπνου (εικ.44-45). Πέρα όμως από τη χρήση τους στο ταφικό τελετουργικό, ο Węcowski υποστηρίζει ότι πρέπει νωρίτερα να είχαν χρησιμοποιηθεί σε συμπόσια μεταξύ ζώντων: θεωρεί ότι η εικονογραφική διακόσμηση του σημαντικότερου όλων των αντικειμένων-του κρατήρα των «Μελαινῶν Ἴππων»-η οποία απηχεί τα ενδιαφέροντα της αριστοκρατίας, θα έδινε το ιδανικό ερέθισμα για συζητήσεις και τραγούδι μεταξύ των συμπουσιαστών²⁰⁰. Η ανασκαφείας σημειώνει ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν ο κρατήρας παραγγέλθηκε για το ταφικό τελετουργικό (απηχώντας πιθανώς δοξασίες σχετικές με τον αποχαιρετισμό του νεκρού που πέθανε νέος και δεν πρόλαβε να γνωρίσει την χαρά του έρωτα), δεν αποκλείει όμως την χρήση του σαν συμποτικό σκεύος που συνόδευσε ως κτήριο το νεκρό²⁰¹.

Εικ.44. Ο κρατήρας των «Μελαινῶν Ἴππων», το σημαντικότερο σκεύος που βρέθηκε στην Πυρά I της Αγοράς της Ερέτριας, περ. 760 π.Χ. Οι εικονογραφικός διάκοσμος αναπτύσσεται σε μετόπες στον ώμο του αγγείου (μία μικρή και μία μεγάλη μετόπη σε κάθε όψη). Στη μία όψη η μικρή μετόπη περικλείει διάγραμμα τετράφυλλο ρόδακα και η μεγαλύτερη απεικονίζει την αρχή του ζευγαρώματος ενός ζεύγους ἵππων. Το ζευγάρωμα ολοκληρώνεται στη μεγάλη μετόπη της άλλης όψης, ενώ στη μικρή μετόπη απεικονίζεται ερωτικός εναγκαλισμός δύο ὀρθίων, αντικριστῶν μορφῶν. Ἴσως ο ερωτικός εναγκαλισμός να αποτελεί αναφορά στην παιδεραστία, η οποία ὄχι μόνο τιμῶταν στην Εὐβοία των γεωμετρικῶν χρόνων ἀλλὰ-ὡς τρόπος παιδείας ἀριστῶν πολιτῶν-συνδεόταν ἐπίσης με την αριστοκρατικὴ ιδεολογία.

εικονογραφημένα αγγεία, παρόλο που παλαιότερα δεν υπήρχαν σαφείς αποδείξεις για κάτι τέτοιο. Αποσπασματικά μόνο ήταν γνωστά κάποια θραύσματα εικονογραφημένων αγγείων από τάφους της Χαλκίδας και της Ερέτριας του β' μισού του 8^{ου} αι.

²⁰⁰ Węcowski 2012, 27-8.

²⁰¹ Ψάλτη 2011, 880. Για τη διακόσμηση του αγγείου και τις πιθανές ερμηνείες των παραστάσεων βλ.σ.876-882.

*Εικ. 45. Δύο ακόμη συμποτικά σκεύη των μέσων του 8^{ου} αι. από την Πυρά Ι.
α. κρατήρας χωρίς πόδι β. σκύφος*

Το αποκορύφωμα ωστόσο του συμποτικού συμβολισμού αποτελούν οι μνημειώδεις ΥΓ αθηναϊκοί κρατήρες που χρησίμευαν ως σήματα τάφων στο νεκροταφείο του Διπύλου (εικ. 46-47): πολύ μεγάλοι για να χρησιμεύουν στην πραγματική ζωή, οι κρατήρες αυτοί συμβόλιζαν με τον χαρακτηριστικότερο τρόπο την κοινωνική θέση του νεκρού αριστοκράτη, που απολάμβανε συμποτικές εκδηλώσεις όσο ήταν εν ζωή. Η πρακτική αυτή, η οποία διήρκεσε για μικρό μόνο διάστημα (760-720 π.Χ.) ερμηνεύεται από τον Węcowski ως προσπάθεια μιας μικρής ομάδας Αθηναίων αριστοκρατών να ξεχωρίσουν από τα υπόλοιπα-ανερχόμενα-μέλη της αριστοκρατίας, μεταφέροντας ένα ξεκάθαρο πολιτικό μήνυμα σε όσους τώρα διεκδικούσαν μια θέση στους κύκλους της²⁰². Το ίδιο φαινόμενο απαντά επίσης στα τέλη του 8^{ου} αι. και στην Ερέτρια.

Τέλος, δύο ακόμη ενδείξεις της ολοένα αυξανόμενης σημασίας του συμποσίου είναι σύμφωνα με το Węcowski η αύξηση των αιγαιακών εισαγωγών (μεταξύ των οποίων ανοικτά σκεύη και κρατήρες) στην Κύπρο και στη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή από τις αρχές της ΜΓ ΙΙ, καθώς και η εισροή και απομίμηση ελληνικών αγγείων πόσης (κυρίως ευβοϊκών και κορινθιακών σκύφων) στην Ιταλία. Ειδικά ο σκύφος με ενάλληλες γωνίες έγινε σήμα κατατεθέν της ελληνικής παρουσίας στη Δύση από τις αρχές του 8^{ου} αι. και σχετίζεται με την προ-αποικιακή δραστηριότητα των Ευβοέων στην περιοχή.

²⁰² Węcowski 2012, 42.

a

β

Εικ. 46

α. Αιτικός γεωμετρικός κρατήρας του «Ζωγράφου του Διπύλου», μέσα 8^{ου} αι. π.Χ.

β. Αιτικός γεωμετρικός κρατήρας του «Ζωγράφου του Hirschfeld», 750-735 π.Χ.

4. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Προκειμένου να κατανοήσουμε τους λόγους εμφάνισης του συμποσίου και της ολοένα αυξανόμενης σημασίας που απέκτησε για συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων κατά τη διάρκεια των Γεωμετρικών χρόνων, πρέπει να ανατρέξουμε στις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της εποχής, ενώ για να εξηγήσουμε την ταυτόχρονη εμφάνιση του θεσμού σε όλη τη Μεσόγειο στα μέσα του 8^{ου} αι. πρέπει να ερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους ομάδες ανθρώπων και πληθυσμών, προερχόμενες από πολλά διαφορετικά μέρη, ήρθαν σε επαφή μεταξύ τους, μεταφέροντας-πλην άλλων-τις ιδέες και τον πολιτισμό τους. Τα φαινόμενα αυτά αναλύονται στη συνέχεια.

4.1. Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ο θεσμός του συμποσίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον κόσμο των αριστοκρατών, επομένως για να κατανοήσουμε τη σημασία του στη ζωή αυτών των κύκλων, πρέπει πρωτίστως ερευνήσουμε τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν την εποχή αυτή στην ανάπτυξη αριστοκρατικών καθεστώτων. Η μετάβαση από τη βασιλεία των ΠΓ χρόνων στην αριστοκρατία ήταν μια διαδικασία που ξεκίνησε ήδη κατά τη διάρκεια του 9^{ου} αι. και ολοκληρώθηκε μέσα στον 8^ο αι. Οι συνθήκες που κατά τους προηγούμενους αιώνες είχαν οδηγήσει στη διαμόρφωση μικρών, κατακερματισμένων οικισμών που βρίσκονταν υπό την εξουσία ενός μόνο αντρός, είχαν πια εκλείψει. Η ανασφάλεια και οι κίνδυνοι της προηγούμενης εποχής έδωσαν σταδιακά τη θέση τους σε κλίμα ομαλότητας και ειρήνης και ο ελληνικός κόσμος άρχισε σταδιακά να βγαίνει από την απομόνωσή του. Εντωμεταξύ, η δημογραφική αύξηση που πιστοποιείται με διάφορους τρόπους ήδη από τον 9^ο αι. (αύξηση αριθμού ταφών, φρεάτων, οικισμών), οδήγησε σε νέες μορφές κοινωνικής και πολιτειακής οργάνωσης: ο συνοικισμός, δηλαδή η συνένωση μικρών γειτονικών οικισμών, έδωσε την ευκαιρία σε όσους αισθάνονταν ότι είχαν δικαίωμα στην εξουσία, να διεκδικήσουν μια νέα θέση στον κόσμο που τώρα αναδύοταν. Οι ευγενείς, αντλώντας δύναμη από τον πλούτο που τους εξασφάλιζε η έγχειος ιδιοκτησία (που συνεπάγεται αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή και πλήθος εξαρτημένων ανθρώπων) και από το κύρος που τους προσέδιδε η-αποδιδόμενη σε κάποιο θεό ή ήρωα-καταγωγή τους, εκτόπισαν τον βασιλέα και κυριάρχησαν στο δημόσιο βίο. Το φαινόμενο αυτό, που εκδηλώθηκε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα και σχεδόν με

επαναστατικό τρόπο σε όλο σχεδόν τον ελληνικό κόσμο, είχε οπωσδήποτε ολοκληρωθεί πριν από την έναρξη του β' αποικισμού (μέσα 8^{ου} αι.). Τα αριστοκρατικά γένη που αναδύθηκαν την περίοδο αυτή επρόκειτο στο εξής να πάρουν στα χέρια τους την ευθύνη της πολιτικής ζωής συμμετέχοντας στα όργανα εξουσίας και στην απονομή δικαιοσύνης, της ασφάλειας της επικράτειάς τους σε περίπτωση πολέμου, καθώς και της οργάνωσης της λατρείας. Η ευρεία διάδοση των επών την εποχή αυτή παρείχε στους αναδυόμενους αριστοκρατικούς κύκλους το ιδεολογικό υπόβαθρο που χρειάζονταν προκειμένου να νομιμοποιήσουν ιδεολογικά την εξέχουσα θέση τους μέσα στην κοινωνία. Για την ακρίβεια, ο κόσμος των αριστοκρατών είναι ο κόσμος των επών και του μυθοποιημένου ηρωικού παρελθόν. Όπως αναφέρει ο Morris²⁰³: «*The heroic ages was a time when handsome, brave, strong, rich, and aggressive nobles protected their followers.....Homer presents the heroic age as a time when noble warriors ruled society with an iron grip, and that this picture was exceedingly convenient for eighth-century aristocrats*». Απολαμβάνοντας τις απαγγελίες των αιδών και των ραψωδών στις αυλές τους ή στις μεγάλες πανελλήνιες εορτές, οι αριστοκράτες εμπνέονταν από τους επικούς ήρωες και τα ιδανικά τους, ταυτίζονταν με αυτούς, εντόπιζαν τις αντιστοιχίες μεταξύ τους και φρόντιζαν να τις καλλιεργούν, υιοθετώντας τους τρόπους των ηρώων στη ζωή και στο θάνατο.

Η υιοθέτηση κοινών τρόπων από τους αριστοκρατικούς κύκλους όλου του ελληνικού κόσμου, αποτελεί μία μόνο ένδειξη του επιπέδου αυτοσυνειδησίας και του αισθήματος κοινότητας που κατέκτησε ο ελληνικός κόσμος την εποχή αυτή. Η διαδικασία αυτή εκφράστηκε με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο στην καθιέρωση των Ολυμπιακών Αγώνων στο α' μισό του 8^{ου} αι. και άλλων πανελλήνιων εορτών, που αποτέλεσαν την αφορμή για συγχρωτισμό μεταξύ των αριστοκρατικών κύκλων και καλλιέργειας των μεταξύ τους σχέσεων (φιλίας, φιλοξενίας, επιγαμίας κ.λ.π.). Ο αριστοκρατικός τρόπος ζωής συνδέθηκε από την αρχή με συγκεκριμένα ενδιαφέροντα και δραστηριότητες: τη γεωκτησία, την αθλητική εκγύμναση, την παράλληλη καλλιέργεια του πνεύματος, την εκτροφή αλόγων που συνδέεται τόσο με την διασκέδαση (κυνήγι, αρματοδρομία) όσο και με τον πόλεμο, την εκλεπτυσμένη ζωή. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του αριστοκρατικού ήθους υπήρξε ο ανταγωνισμός και η προσπάθεια υπεροχής σε όλα τα επίπεδα (στην κοινωνική ζωή, στον πόλεμο, στους αθλητικούς αγώνες, στο γάμο), όπως χαρακτηριστικά εκφράζεται στα έπη: «*αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων*» (Ζ 208). Ο ανταγωνισμός αυτός εκφράστηκε και μέσω της επίδειξης πλούτου, τόσο σε δραστηριότητες

²⁰³ Morris 2000, 172-3.

της ζωής (π.χ. αφιέρωση πολύτιμων αναθημάτων στα ιερά, κατοχή πολύτιμων και εξωτικών αντικειμένων), όσο και στο θάνατο (ταφική κλιδή). Η σημασία του συμποσίου στη ζωή των αριστοκρατών, έγκειται στο ότι εξυπηρετούσε πολλές από τις παραπάνω επιδιώξεις. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σταμπολίδης²⁰⁴: *«Τα συμπόσια, τελετουργικά-θρησκευτικά, ταφικά ή απλής κοινωνικής συναναστροφής και ευωχίας, αντανακλούν εύγλωπτα τις συνήθειες των αριστοκρατών σε θρησκευτικό, ιδεολογικό και κοινωνικό επίπεδο».*

Την ίδια στιγμή που συνέβαιναν αυτά στον ελλαδικό χώρο, ανάλογες κοινωνικο-πολιτικές ανακατατάξεις συνέβαιναν και σε άλλες περιοχές της Μεσογείου. Στην Κύπρο, η στρατιωτική αριστοκρατία του 11^{ου} αι. είχε δώσει σταδιακά τη θέση της σε μια νέα ελίτ βασιλέων-ευγενών, η οποία αναδύθηκε στα αυτόνομα βασίλεια της Κύπρου και η οποία βάσιζε τη δύναμή της στις μνήμες του παρελθόντος, στον πλούτο και στην κυριαρχία της στα πολιτικά πράγματα. Έτσι, τις μυκηναϊκές εγκαταστάσεις των προηγούμενων χρόνων διαδέχτηκαν μέσα στον 8^ο αι. οι πόλεις-βασίλεια της Κύπρου. Στην ιταλική χερσόνησο, στο διάστημα μεταξύ του 10^{ου} και του 8^{ου} αι. (Βιλλανόβιος Πολιτισμός) αναδύθηκε μια τάξη πολεμιστών-αριστοκρατών, η οποία αντλούσε τη δύναμή της από την ιδιωτική γαιοκτησία (παραγωγή αγροτικών προϊόντων, κτηνοτροφία) αλλά και από την εκμετάλλευση των μεταλλευτικών πηγών και τον έλεγχο των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων. Το κλίμα ήταν πρόσφορο για την υιοθέτηση ηρωικών προτύπων και ιδανικών από τους αριστοκρατικούς κύκλους των δύο περιοχών, και η κινητικότητα στη Μεσόγειο συντέλεσε στο να γίνει αυτό πραγματικότητα.

²⁰⁴ Σταμπολίδης 2003a, 76.

4.2. Η ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Καταλυτικός παράγοντας στη διάδοση της ιδέας του συμποσίου υπήρξε η ολοένα αυξανόμενη κινητικότητα στη Μεσόγειο, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει κατά τη διάρκεια του 9^{ου} αι. και κορυφώθηκε μέσα στον 8^ο αι. Κινητήριος δύναμη του φαινομένου αυτού υπήρξε το διαμετακομιστικό εμπόριο, στο οποίο ενεπλάκησαν-σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό-όλοι οι λαοί της Μεσογείου. Στα τέλη του 9^{ου} αι. άρχισε να γίνεται ακόμη πιο αισθητή η παρουσία των Φοινίκων στο Αιγαίο και στην Κρήτη, ενώ την ίδια εποχή ξεκίνησε η φοινικική εξάπλωση στη Δύση, με αφειρητά τη φοινικική ενδοχώρα και την Κύπρο. Οι Ευβοείς πρωτοστάτησαν στην εμπορική δραστηριότητα μέσα στον 9^ο αι. και ως τα τέλη του 8^{ου} αι. κατάφεραν να αποκτήσουν σταθερή επικοινωνία με τη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή και την Κύπρο. Εκτός από τους Ευβοείς, και οι Αθηναίοι ενεπλάκησαν έντονα στην εμπορική δραστηριότητα, στα τέλη όμως του 8^{ου} αι., όταν οι δύο πόλεις αποσύρθηκαν από τους θαλάσσιους δρόμους, τους διαδέχτηκαν άλλες περιοχές όπως η Κόρινθος και η Ρόδος. Τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (Ρόδος, Σάμος κ.λ.π.) ήδη από το β' και γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. ανέπτυξαν επαφές με τις ακτές της Λυκίας, της Κιλικίας και της Βόρειας Συρίας, γεγονός που διευκόλυνε τη γνωριμία τους με τις μεγάλες δυνάμεις της περιοχής (κυρίως τους Ασσυρίους αλλά και το βασίλειο της Ουρρατού, που έφτασε ως τις ακτές της ανατολικής Μεσογείου την εποχή αυτή). Οι Ετρούσκοι αναμείχθηκαν ζωηρά στο θαλάσσιο εμπόριο της Μεσογείου από τον 8^ο αι. και εξής, ανταλλάσσοντας τα περιζήτητα μέταλλα που διέθετε σε αφθονία η επικράτειά τους. Σύντομα κατάφεραν να κυριαρχήσουν στην Τυρρηνική θάλασσα και στους θαλάσσιους δρόμους προς την Καμπανία και επεκτάθηκαν μέχρι τη Δυτική Ευρώπη.

Πέραν του εμπορίου, άλλες ιστορικές συγκυρίες διευκόλυναν ή εξανάγκασαν τη μετακίνηση πληθυσμών στη Μεσόγειο μέσα στον 8^ο αι. Η ανάγκη αντιμετώπισης προβλημάτων (αύξηση πληθυσμού, στενότητα γης) και εκτόνωσης εσωτερικών πιέσεων (άκληροι, δυσαρεστημένοι αριστοκράτες) στις ελληνικές κοινότητες της εποχής οδήγησαν στο φαινόμενο του αποικισμού, στο οποίο πρωτοστάτησαν οι Ευβοείς στο α' μισό του 8^{ου} αι., με την ίδρυση των Πιθηκουσών στην Ίοχια το 770-750 π.Χ.²⁰⁵, ενώ στο β' μισό του

²⁰⁵ Η ίδρυση της αποικίας, σε ένα νησί αρκετά μακρινό και χωρίς καλλιεργήσιμες εκτάσεις, έχει συνδεθεί με την ανάγκη των Ευβοέων για προμήθεια μετάλλων από την Τσοκάνη, τη νήσο Elba και ίσως από τη Σαρδηνία. Οι Ευβοείς, έχοντας ήδη αποκτήσει γνώσεις στη σιδηροτεχνία από την Ανατολή (όπου είχαν ιδρύσει εμπορικό σταθμό στην Al Mina), επιθυμούσαν να δημιουργήσουν στις Πιθηκούσες κέντρο παραγωγής και πώλησης μεταλλικών προϊόντων.

ακολούθησε το μεγάλο αποικιακό κύμα στη Σικελία και την Κάτω Ιταλία (Νάξος, Συρακούσες, Ρήγιο, Μεσσήνη κ.λ.π.). Πρώτοι επίσης οι Ευβοείς ίδρυσαν αποικίες στη ΒΑ Ελλάδα (Όλυνθο, Πύδνα, Μεθώνη, Δίο, Τορώνη, Μένδη, Δίκαια, Παντικάπαιον κ.λ.π.), στα ΒΔ (Κέρκυρα), στην Ανατολή (ΑΙ Μίνα). Μετά την παρακμή της Εύβοιας λόγω του Ληλάντιου Πολέμου²⁰⁶, η σκυτάλη της ίδρυσης αποικιών πέρασε σε άλλες ελληνικές πόλεις και κυρίως στην Κόρινθο. Στο β' μισό του 8^{ου} αι. παρατηρείται επίσης νέο κύμα μετανάστευσης Ανατολιτών προς το Αιγαίο και τη Δύση, λόγω των κατακτήσεων των Ασσυρίων βασιλέων, οι οποίοι αφού συνέτριψαν την Ουραρτού, προχώρησαν στις φοινικικές πόλεις Βύβλο και Τύρο και στην Κιλικία. Η μετακίνηση των πληθυσμών ξεκίνησε από το Αιγαίο (Κύπρο, Δωδεκάνησα, Κρήτη), για να καταλήξει στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο. Η πιθανολογούμενη δε κατάληψη της Κύπρου από τους Ασσυρίους χρονολογείται στο διάστημα 709-669 π.Χ.

Εκτός από τους εμπόρους και τις ομάδες πληθυσμών που μετακινήθηκαν μαζικά, πολλά μεμονωμένα άτομα θα βρήκαν την ευκαιρία να αναζητήσουν μια καλύτερη τύχη σε ξένα μέρη. Σε αυτούς ανήκαν άτομα διαφόρων ιδιοτήτων, όπως τεχνίτες, καλλιτέχνες, ιερείς, ιατροί, μουσικοί, βάρδοι, τυχοδιώκτες²⁰⁷.

Η κατάσταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την έντονη αλληλεπίδραση των λαών την εποχή αυτή και την επικράτηση μιας κοινής πολιτισμικής γλώσσας στη Μεσόγειο, η οποία αποκαλύπτεται με διάφορους τρόπους. Κι αυτό γιατί η μετακίνηση των ανθρώπων συνεπάγεται τη μεταφορά πολλών άλλων πραγμάτων, όπως αντικειμένων, τεχνολογιών, γνώσεων, ιδεών και τρόπων ζωής. Μέσα στο γενικό αυτό πλαίσιο εντάσσεται και η διάδοση και υιοθέτηση θεσμών, όπως το συμπόσιο, το οποίο εκδηλώθηκε ταυτόχρονα και με τον ίδιο τρόπο στη Μεσόγειο.

²⁰⁶ Η αρχή του Ληλάντιου Πολέμου που ξέσπασε μεταξύ Χαλκιδέων και Ερετριέων τοποθετείται μεταξύ του 730 και του 700 π.Χ.

²⁰⁷ Σταμπολίδης 2003α, 57.

5. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΔΙΑΔΟΣΗΣ

Η καταγωγή του συμποσίου και οι μηχανισμοί διάδοσής του στους πολιτισμούς της Μεσογείου είναι πολύπλοκα θέματα της έρευνας. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, οι ρίζες του ελληνικού συμποσίου πρέπει να αναζητηθούν σε παλαιότερα τελετουργικά οινοποιίας που ανάγονται στην Εποχή του Χαλκού, ενώ άλλοι αποδίδουν την εμφάνισή του στις εσωτερικές πολιτικο-κοινωνικές ζυμώσεις της εποχής. Περίπλοκο είναι το θέμα της καταγωγής του συμποσίου όσον αφορά και τις άλλες δύο περιοχές που θα μας απασχολήσουν, δηλαδή την Κύπρο και την Ετρουρία.

5.1. ΕΛΛΑΔΑ

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, οι ρίζες του ελληνικού συμποσίου πρέπει να αναζητηθούν σε παλαιότερα τελετουργικά οινοποιίας που ανάγονται στην Εποχή του Χαλκού. Ο McGovern²⁰⁸ για παράδειγμα, θεωρεί ότι οι ρίζες ενός τελετουργικού οινοποιίας παρόμοιου με το ελληνικό συμπόσιο, μπορούν να αναζητηθούν στη Μέση Μινωική Περίοδο (2100-1600 π.Χ.) και τη ζωή των μυκηναϊκών ανακτόρων, χωρίς όμως να αιτιολογεί περισσότερο τη θέση αυτή. Η Borgna θεωρεί ότι οι ρίζες του συμποσίου πρέπει να αναζητηθούν στην Κρήτη και συγκεκριμένα στα «πρωτο-συμπόσια» που θεωρεί ότι ελάμβαναν χώρα στο νησί κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ (1200-1100). Για τα «πρωτο-συμπόσια» της Φαιστού έχει ήδη γίνει λόγος παραπάνω²⁰⁹.

Άλλοι μελετητές αποδίδουν μεγάλη σημασία στην επίδραση του *marzeah* στα ελληνικά τελετουργικά οινοποιίας. Έχει ήδη γίνει λόγος για τη θεωρία της Carter²¹⁰ περί ομοιότητας των μυκηναϊκών δρώμενων με το *marzeah* κατά την ΥΕΧ. Η Carter²¹¹ υποστηρίζει ότι το συμπόσιο αποτέλεσε την εξέλιξη των δρώμενων αυτών, τα οποία κατά τον 8^ο αι. ανανεώθηκαν, λόγω της εντατικοποίησης των επαφών μεταξύ του Αιγαίου και των Φοινίκων. Απόδειξη της συνέχειας αυτής είναι σύμφωνα με την Carter η διαχρονικότητα συμβόλων χαρακτηριστικών του *marzeah* (όπως ο συνδυασμός μουσικού με λύρα και πιηνού-συμβόλου της παρουσίας των προγόνων), που εξακολουθούν να

²⁰⁸ McGovern 2003, 258.

²⁰⁹ Βλ.σ.61-2.

²¹⁰ Βλ.σ.59.

²¹¹ Carter 1995, 304-7. Για μια παρόμοια άποψη βλ. Schuitema 2008, *passim*.

εμφανίζονται στην εικονογραφία που σχετίζεται με το συμπόσιο κατά τον 6^ο και 5^ο αι. Δεδομένης της συνέχειας αυτής, θεωρεί ότι-όπως και τα δρώμενα της ΥΕΧ-έτσι και το συμπόσιο των μεταγενέστερων χρόνων ήταν μια εκδήλωση τελετουργικού χαρακτήρα με κύριο χαρακτηριστικό την αναφορά στους ένδοξους προγόνους. Παρόμοια είναι και η λογική όσον αφορά την καταγωγή του συμποσίου στην Κύπρο, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Ο Matthäus²¹² επίσης συσχετίζει το συμπόσιο με το *marzeah*, το οποίο όμως θεωρεί ότι έγινε γνωστό αρχικά στην Κρήτη ήδη από τα τέλη του 9^{ου}-αρχές 8^{ου} αι., εποχή κατά την οποία οι σχέσεις του νησιού με τη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή εντατικοποιούνται και η φυσική παρουσία των Φοινίκων στον Κοιμμό θεωρείται βέβαιη. Ο Nijboer²¹³ επίσης θεωρεί ότι το αρχαϊκό *συμπόσιον* οφείλει πολλά στο φοινικικό *marzeah*, το οποίο κατά τη διάρκεια του 10^{ου}-9^{ου} αι. επηρέασε σημαντικά τις συνήθειες οινοποσίας της πολεμικής αριστοκρατίας.

Άλλες θεωρίες απορρίπτουν οποιαδήποτε ξένη πολιτισμική επίδραση στο συμπόσιο και αποδίδουν την εμφάνιση του θεσμού αποκλειστικά σε εσωτερικές κοινωνικο-πολιτικές διεργασίες που συντελέστηκαν στον ελληνικό κόσμο. Όπως έχει ήδη ειπωθεί²¹⁴, ο Murray έχει επανειλημμένα υποστηρίξει ότι το συμπόσιο κατάγεται άμεσα από την ομηρική *δαίτα*, η οποία όμως στο πέρασμα του χρόνου έχασε τον πολεμικό χαρακτήρα της και αλλοιώθηκε υπό την επίδραση ανατολικών εθίμων πολυτέλειας και τρυφής. Σύμφωνα με τη θέση αυτή, όταν η αριστοκρατία άρχισε να χάνει την στρατιωτική της υπόσταση, το συμπόσιο έγινε το καταφύγιο των αριστοκρατών από τον πραγματικό κόσμο και μέσο κοινωνικής καταξίωσης μέσω της υπερβολικής πολυτέλειας, αποκόπηκε από τους ευρύτερους κοινωνικούς συσχετισμούς του και δημιούργησε συμβάσεις ριζικά αντίθετες με αυτές της πόλης²¹⁵. Ο Węcowski διαφωνεί με την άποψη αυτή²¹⁶ και θεωρεί ότι η

²¹² Matthäus 1999a, 258-9. Η παρουσία των Φοινίκων στο Αιγαίο έγινε ιδιαίτερα αισθητή μέσα στον 9^ο αι. Στα τέλη του 9^{ου} αι. χρονολογείται το φοινικικό ιερό στον Κοιμμό της Κρήτης, το οποίο είτε κατασκευάστηκε από Φοινίκες εμπόρους ή για αυτούς (βλ. Shaw, J.W., «Phoenicians in Southern Crete», *AJA* 1989 (93), 165-183). Σύμφωνα επίσης με μια θεωρία, τεχνίτες από τη Συρία είχαν εγκατασταθεί στην Κρήτη και στη Ρόδο ως το 850 π.Χ. (βλ. Coldstream, J.N., «Mixed Marriages at the Frontiers of the Greek World», *OJA* 1993 (12), 89-107).

²¹³ Nijboer 2013, κυρίως 102-107.

²¹⁴ Βλ.σ.38-9.

²¹⁵ Murray 1983b, 198: «*the aristocratic life-style became enclosed within itself, no longer relevant to wider social functions; the symposion became a refuge from the real world, an escape into entertainment and luxury for its own sake*» ·Murray 1990a, 7: «*The symposion became in many respects a place apart from the normal rules of society, with its own strict code of honour in the *pistis* there created, and its own willingness to establish conventions fundamentally opposed to those within the polis as a whole*». Murray 2009, 521: «*Although the sympotic culture seems to*

εμφάνιση του συμποσίου σχετίζεται με τις νέες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στις ελληνικές κοινότητες στα τέλη του 9^{ου}-8^{ου} αι.²¹⁷. Σύμφωνα με τη θεωρία του, το φαινόμενο του συνοικισμού που τοποθετείται χρονικά την εποχή αυτή, επέφερε αλλαγές στους κοινωνικούς συσχετισμούς. Οι τοπικές ελίτ αναπόφευκτα συγχωνεύθηκαν (ονομάζει την διαδικασία αυτή «*οριζόντια σταθεροποίηση*»), ενώ το συμπόσιο αναπτύχθηκε ως μηχανισμός σταθεροποίησης και εκτόνωσης των συγκρούσεων μεταξύ τους: τα ατομικά και πολιτικά πάθη διοχετεύτηκαν σε διάφορες αγωνιστικού τύπου δραστηριότητες, με τη μεσολάβηση της ενοποιητικής δύναμης του οίνου. Ταυτόχρονα, οι νέες συνθήκες και ειδικότερα η σταδιακή γέννηση τοπικών πολιτειών με βασικά στοιχεία πολιτικής ισότητας, έδωσε την ευκαιρία σε άτομα που προηγουμένως δεν ανήκαν στους κύκλους της ελίτ, να διεκδικήσουν μια θέση σε αυτήν. Αυτοί που ευνοήθηκαν από την κατάσταση αυτή ήταν οι ελεύθεροι κτηματίες, οι οποίοι έγιναν πλέον απαραίτητοι για την ασφάλεια των ανερχόμενων τοπικών πολιτειών, οι οποίες χρειαζόνταν όσο το δυνατόν περισσότερους άνδρες. Όσοι κατάφερναν να διακριθούν σε στρατιωτικές ή οικονομικές δραστηριότητες, μπορούσαν πλέον να συγχωνευτούν με τα μέλη της παλιάς ελίτ των Σκοτεινών Χρόνων, με το συμπόσιο να αποτελεί το μέσο της κοινωνικής προαγωγής τους και της τελικής συγχώνευσης («*κάθετη σταθεροποίηση*»). Σαν θεσμός πρέπει να υπήρχε στην ολοκληρωμένη του μορφή στο β' μισό του 8^{ου} αι. (ίσως μάλιστα και κάποιες δεκαετίες νωρίτερα²¹⁸) και η σημασία που απέκτησε για τους αριστοκρατικούς κύκλους από την εποχή αυτή και καθ'όλη τη διάρκεια των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, έγκειται στο ότι λειτούργησε ως το τέλειο εκκολαπτήριο της πραγματικής αριστοκρατίας και ως ο σημαντικότερος μηχανισμός φυσικής επιλογής των Ελλήνων αριστοκρατών, οι οποίοι αποτελούσαν ένα ευρύ στρώμα των αρχαϊκών κοινωνιών²¹⁹. Η συμμετοχή κάποιου σε μια συμποτική ομάδα ήταν εξαρτημένη από την υλική του ικανότητα να υποστηρίξει τον αριστοκρατικό τρόπο ζωής και από τη δυνατότητά του να συμμετέχει στις δραστηριότητες της συμποτικής ομάδας. Με την έννοια αυτή, ακόμη και κάποιος «κακός», του οποίου η οικονομική επιφάνεια δεν μπορούσε πλέον να αγνοηθεί, θα ήταν προσκεκλημένος στα συμπόσια της ελίτ, ενώ αντίθετα ένας

have originated in the practices of a warrior elite, under the influence of luxury and the pleasure principle it became essentially a spectacle apart, a separate world opposed to that of the public sphere» Βλ. επίσης Murray 1983a,263· 1983c,51.

²¹⁶ Άλλωστε, πιστεύει ότι η ομηρική *δαίτα* δεν αντιστοιχεί σε καμιά ιστορική πραγματικότητα (βλ.σ.39).

²¹⁷ Węcowski 2012, 38-42.

²¹⁸ Węcowski 2002a, 636.

²¹⁹ Węcowski 2012, 21, 38-42.

πρωτευμένος αριστοκράτης σταδιακά θα αποκλειόταν από αυτά. Ο Węcowski επομένως διαφωνεί με όσους αναζητούν μια αποφασιστικής σημασίας εξωτερική επίδραση που να εξηγεί την εμφάνισή του συμποσίου, δέχεται ωστόσο ότι σταδιακά, διάφορες ανατολικές επιρροές διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην τελική μορφή του θεσμού κατά τους αρχαϊκούς χρόνους²²⁰.

5.2. ΚΥΠΡΟΣ

Έχει ήδη γίνει αναφορά στα τελετουργικά δρώμενα της Κύπρου κατά την ΥΕΧ και για τη σχέση τους με το *marzeah*²²¹. Ο Καραγιώργης²²² θεωρεί ότι ο θεσμός αυτός, που ήταν ήδη γνωστός από παλαιότερα, διαδόθηκε ακόμα περισσότερο κατά τη διάρκεια του 9^{ου} αι., λόγω της φυσικής παρουσίας των Φοινίκων στο νησί (Κίτιο), και στη συνέχεια, μέσα στον ίδιο αιώνα, η ιδέα του συμποσίου πέρασε στην Κρήτη. Δέχεται ωστόσο ότι κάποια έθιμα, όπως η ηρωική οινοποισία, ίσως έγιναν γνωστά στην Κύπρο μέσω των Ελλήνων²²³. Η υπόθεση είναι λογική, δεδομένου ότι ο ομηρικός χαρακτήρας που παρουσιάζει η κυπριακή κοινωνία κατά τον 8^ο αι., πρέπει να οφείλεται στη διάδοση των επών. Οι φορείς της γνώσης αυτής ήταν πιθανότατα οι Ευβοείς έμποροι, οι οποίοι καλλιέργησαν σχέσεις με τους κατ' εξοχήν πελάτες τους και ίσως μάλιστα συμμετείχαν στις εκδηλώσεις των αυλών τους, απαγγέλοντας τα έπη και διαδίδοντας τα ηρωικά πρότυπα και ιδανικά. Άλλωστε, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ευβοϊκά κεραμικά εξαιρετικής πολυτέλειας, όπως ο «κρατήρας Cesnola», έχουν ερμηνευτεί ως δώρα των Ευβοέων εμπόρων προς την αριστοκρατία της Κύπρου.

²²⁰ Διαφωνεί στο σημείο αυτό με άλλους μελετητές (Murray 1994· Matthäus 1999a, Carter 1997), οι οποίοι θεωρούν καταλυτική την επίδραση ξένων πολιτισμικών στοιχείων στην εμφάνιση του συμποσίου στον ελληνικό κόσμο.

²²¹ Βλ.σ.57-8.

²²² Karageorghis 2003, 344

²²³ Karageorghis 2001, 58.

5.3. ΕΤΡΟΥΡΙΑ

Η διάδοση του συμποσίου στην Ιταλία είναι πιο σύνθετο πρόβλημα. Ενώ ο θεσμός πρέπει ήταν ήδη γνωστός στα μέσα του 8^{ου} αι. στις Πιθηκούσες, όπως γνωρίζουμε κυρίως από το «κύπελλο του Νέστορα», (άλλωστε, το εγχείρημα του αποικισμού προϋπέθετε τη συμμετοχή της αριστοκρατίας), η γνωριμία των Ετρούσκων με το συμπόσιο δεν πρέπει να πραγματοποιήθηκε από την πρώτη γενιά αποίκων, ούτε ταυτόχρονα σε όλες τις περιοχές²²⁴. Αν και στο παρελθόν η διάδοση του θεσμού στους *principes* είχε αποδοθεί αποκλειστικά στους Ευβοείς, η συμβολή των Φοινίκων στην όλη διαδικασία είναι πλέον πέρα από κάθε αμφισβήτηση²²⁵. Ήδη από τα τέλη του 8^{ου} αι. υπήρχε μια δραστήρια κοινότητα Φοινίκων στις Πιθηκούσες, ενώ δεν είναι καθόλου απίθανο κάποιοι από αυτούς να μετακινήθηκαν προς την Ετρουρία, προς εξασφάλιση των πολύτιμων μετάλλων που αναζητούσαν. Ίσως μάλιστα σε Φοινίκες τεχνίτες να οφείλονται κάποια από τα πολυτελή μεταλλικά συμποτικά αντικείμενα που βρέθηκαν εκεί²²⁶. Ωστόσο, εξίσου σημαντικός ήταν και ο ρόλος των Ευβοέων (κυρίως της Κύμης) στη μετάδοση του συμποσίου²²⁷, οι οποίοι-όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ridgway²²⁸-αυτό που θα

²²⁴ Torelli 1989, 304. Χαρακτηριστική είναι η αντίφαση που παρατηρείται ανάμεσα στον εξοπλισμό μιας οικίας στο Satrico του Λατίου, που περιλαμβάνει ήδη από τα τέλη του 8^{ου} αι. όλα τα βασικά σκεύη του συμποσίου και στο τεφροδόχο του Montescudaio από τη Βόρεια Ετρουρία (β' μισό 7^{ου} αι.), στο οποίο δεν υπάρχουν συμποτικές προεκτάσεις (βλ. παρακάτω, σ.174).

²²⁵ Η Rathje (1983, 23·1988, 85·1990, 280-1) παλαιότερα είχε υποστηρίξει ότι οι Ευβοείς της Δύσης ήταν αποκλειστικά υπεύθυνοι για την εξοικείωση των Ετρούσκων με τον ομηρικό τρόπο ζωής, ο οποίος εκφράστηκε τόσο στους πριγκιπικούς τάφους όσο και στη ξαφνική αλλαγή των συμποτικών συνηθειών. Θεώρησε ότι τα κτερίσματα των πριγκιπικών τάφων απηχούσαν συνεσιάζσεις της πραγματικής ζωής, ανάλογες με αυτές που περιγράφονται στα έπη και τα ερμήνευσε ως «αγαθά γοήτρου» που αντικατόπριζαν ξεκάθαρα το σύστημα φιλοξενίας, ανταλλαγής δώρων και δημιουργίας αμοιβαίων υποχρεώσεων της ομηρικής κοινωνίας. Ως προς τα ανατολικής προέλευσης κτερίσματα, υποστήριξε ότι κατέφθασαν στην Ιταλία στο β' μισό του 8^{ου} αι. μέσω των Φοινίκων και έγιναν περιζήτητα από τη ντόπια αριστοκρατία, η οποία γνώριζε από τα έπη τα *κειμήλια* ως βασιλικά φοινικικά δώρα που προσέδιδαν στον κάτοχό τους ακόμα μεγαλύτερο κύρος. Η θεωρία περί ομηρικής προέλευσης του συμποσίου στην Ετρουρία αμφισβητήθηκε κατά καιρούς (βλ. για παράδειγμα Coldstream 1998, 308-9) και η ίδια την αναθεώρησε αργότερα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι και σε αυτό τον τομέα του πολιτισμού, το πρότυπο έμπνευσης της Ετρουρίας ήταν η Νεο-Ασσυριακή αυλή και ο πολιτισμός των μικρότερων κρατών της Συρο-Παλαιστίνης (Rathje 2005, 221). Αναγνώρισε το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι Φοινίκες στη διάδοση του συμποσίου, καθώς πέρα από τα αντικείμενα πολυτελείας που μετέφεραν στους αριστοκρατικούς κύκλους της Ετρουρίας, μετέφεραν επίσης και τις συνήθειες της Ανατολής (Rathje 1994, 96). Για τη συμβολή του φοινικικού *marzeah* στο *symposium* της Ιταλίας βλ. επίσης Nijboer 2013, κυρίως 107-117.

²²⁶ Με την άποψη αυτή διαφωνεί η Strøm (2001, 367).

²²⁷ Malkin 1998, 167-8. Την άποψη αυτή συμμερίζεται και ο Καραγιώργης (Karageorghis 2001a, 4-5).

²²⁸ Ridgway 1997, 338.

μπορούσαν να προσφέρουν ως αντάλλαγμα για την πρόσβαση στα πλούσια μεταλλεύματα της Τοσκάνης, ήταν «ένα ποτό». Ο Malkin θεωρεί ότι η περιοχή της Καμπανίας ήταν αυτή στην οποία συναντήθηκαν οι Ετρούσκοι (είτε ως έμποροι, ως άποικοι και οι ίδιοι ή στα πλαίσια ανάπτυξης προσωπικών σχέσεων), οι Ευβοείς των Πιθηκουσσών και της Κύμης, οι Φοίνικες και οι γηγενείς πληθυσμοί, συνάντηση που κατέληξε στην όσμωση διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων και στη δημιουργία μιας κοινής, κατανοητής από όλους κουλτούρας («*mediating culture*»). Αυτή θα περιελάμβανε για παράδειγμα την απαγγελία επικών εφηγήσεων (όπως για παράδειγμα ο νόστος του Οδυσσέα) που θα λειτουργούσαν ως μηχανισμός μεσολάβησης μεταξύ φιλοξενούμενων στα συμπόσια²²⁹. Ο βαθμός επιρροής της Κύπρου στην Ιταλία την εποχή αυτή δεν έχει γίνει πλήρως κατανοητός ακόμα, πρόβλημα που έγκειται κυρίως στην απουσία κυπριακής κεραμικής (σε αντίθεση με τη φοινικική κεραμική που αφθονεί) και στη δυσκολία εξακρίβωσης της ακριβούς προέλευσης των τεχνέργων (αν δηλαδή πρόκειται για αντικείμενα κατασκευασμένα στη Φοινίκη ή στην Κύπρο). Ενώ είναι βέβαιο ότι μετά τον ελληνικό αποικισμό στη Δύση ο ρόλος της Κύπρου μειώθηκε αισθητά, πολλά στοιχεία-εμφανή κυρίως στο ταφικό τελετουργικό (π.χ. θυσία αλόγων, χρήση κλιναμαζών για τη μεταφορά της σωρού στην ταφική πυρά) και στην κτέριση των τάφων-αποδεικνύουν ότι κάποιες παραδόσεις και έθιμα ήταν κοινά και στους δύο πολιτισμούς. Όπως και να έχει, είναι σαφές ότι η διαδικασία μετάδοσης και η υιοθέτηση του συμποσίου από την Ετρουσκική αριστοκρατία είχε ολοκληρωθεί ως τα τέλη του 8^{ου} αι.

²²⁹ Ο Malkin (2002) θεωρεί ότι μπορεί στην περίπτωση της Καμπανίας να εφαρμοστεί η θεωρία που ανέπτυξε τον 20^ο αι. ο ιστορικός Richard White για να εξηγήσει την αλληλεπίδραση που συντελέστηκε μεταξύ των ιθαγενών Αμερικανών και των Ευρωπαίων στη Β.Αμερική μεταξύ του 17^{ου}-19^{ου} αι., γνωστή ως «*Middle Ground*». Η αλληλεπίδραση αυτή ευνοήθηκε από τη δυναμικότητα του εμπορίου, τις ευέλικτες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες, την έλλειψη κατακτητικών τάσεων και το κοινό αριστοκρατικό ήθος των εμπλεκομένων. Ενώ δεν παραβλέπει την παρουσία των Φοινίκων στην περιοχή, τους διαχωρίζει από τους Έλληνες και τους Ετρούσκους ως προς το ότι λειτουργούσαν βασικά ως έμποροι και όχι σαν άποικοι, όπως οι άλλοι δύο λαοί (2002, 159).

5.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Αν προσπαθήσουμε-συνδυάζοντας τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψη τα ιστορικά δεδομένα-να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα σχετικά με την εμφάνιση και εξάπλωση του θεσμού, μπορούμε να πούμε ότι δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί η εμφάνιση του συμποσίου ως φυσική συνέχεια και εξέλιξη παλαιότερων πρακτικών της ΥΕΧ, δεδομένης της χρονικής απόστασης και της πολιτισμικής ασυνέχειας μεταξύ των δύο εποχών. Είναι λογικότερη η υπόθεση ότι η εμφάνιση του συμποσίου στον ελληνικό κόσμο συμπίπτει χρονικά με τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις στις ελληνικές κοινότητες στα τέλη του 9^{ου}-αρχές 8^{ου} αι., οι οποίες ενθάρρυναν παντού την ανάδειξη των ανθρώπων εκείνων που αποτελούσαν τα πιο χρήσιμα μέλη της κοινωνίας τους, των «*ἀρίστων*». Είτε δεχτούμε ότι το συμπόσιο αποτέλεσε μια εκδήλωση πολυτέλειας και τρυφής χωρίς κοινωνικούς συσχετισμούς (όπως υποστηρίζει ο Murray), είτε δεχτούμε μια πιο σύνθετη κοινωνικο-πολιτική λειτουργία (όπως αυτή που προτείνει ο Węcowski), η υιοθέτηση του θεσμού από τους αριστοκρατικούς κύκλους όλου σχεδόν του ελληνικού κόσμου, αποτελεί ένα ακόμα δείγμα του επιπέδου αυτοσυνειδησίας στο οποίο έφτασαν οι Έλληνες την εποχή αυτή. Οι προσωπικές σχέσεις που καλλιέργησαν οι αριστοκράτες, είτε συγχρωτιζόμενοι στα πλαίσια μεγάλων πανελλήνιων εκδηλώσεων, είτε ανταλλάσσοντας μεταξύ τους δώρα σε μακρινές αποστάσεις, όπως οι εντυπωσιακοί ΜΓ II αθηναϊκοί κρατήρες, συντέλεσαν στην ταχύτερη διάδοση της ιδέας του συμποσίου. Είναι πιθανό ότι ως προς τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του, το συμπόσιο στον ελληνικό κόσμο είχε έντονο ομηρικό χαρακτήρα, δεδομένης της ευρείας διάδοσης των επών την εποχή αυτή και της ανάγκης των αριστοκρατών να συνδεθούν με τα ιδανικά και πρότυπα που αυτά εξέφραζαν. Η χρήση οβελών και κραυγών σε συνδυασμό με την καύση των νεκρών που απαντούν στα ταφικά συμπόσια της Ελεύθερας ήδη από στο β' μισό του 9^{ου} αι., είναι ίσως ενδεικτική ως προς αυτό. Στην πορεία του 8^{ου} αι., και καθώς οι επαφές μεταξύ των λαών της Μεσογείου εντατικοποιούνταν, οι ξένες επιδράσεις άρχισαν να γίνονται πιο εμφανείς στα εξωτερικά γνωρίσματα του συμποσίου, όπως θα φανεί και στη συνέχεια με την παρουσίαση του υλικού εξοπλισμού. Τέτοιες επιδράσεις εμφανίστηκαν εντονότερα και μάλλον νωρίτερα στα μέρη εκείνα που η παρουσία των Φοινίκων έγινε πιο αισθητή, όπως για παράδειγμα στην Κύπρο (όπου ανάλογες μνήμες διατηρούνταν ίσως από παλαιότερες εποχές), και στην Κρήτη (χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή η άποψη του Matthaus, που αποδίδει αποκλειστικά στους Φοινίκες τη μεταφορά της ιδέας του συμποσίου στο νησί). Η άποψη του Murray ότι το συμπόσιο εμφανίστηκε εξ αρχής

επηρεασμένο από ανατολικά έθιμα πολυτέλειας και τρυφής ως μέσο των αριστοκρατών να διατηρήσουν τη ξεχωριστή κοινωνική τους θέση, όταν είχαν πια απωλέσει τις πολεμικές τους ιδιότητες, παρουσιάζει δύο βασικά προβλήματα: πέρα από το προφανές πρόβλημα της ιστορικότητας της ομηρικής *δαίτας*, το σημαντικότερο είναι ότι η υπόθεση αυτή έρχεται σε αντίφαση με τα αρχαιολογικά δεδομένα που αποδεικνύουν ότι ο θεσμός πρέπει να είχε πάρει την τελική μορφή του πολύ πριν το γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. (όταν δηλαδή χρονολογείται το «κύπελλο του Νέστορα»), την εποχή δηλαδή που τα αριστοκρατικά γένη βρίσκονταν στο αποκορύφωμα της ακμής τους. Η υπόθεση του Murray μπορεί να ισχύσει για μεταγενέστερους χρόνους, για το διάστημα από τα τέλη του 8^{ου} αι. και εξής, όταν πράγματι οι κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις (γέννηση πόλης-κράτους, δημιουργία οπλικής φάλαγγας) μείωσαν αισθητά το κύρος και τη δύναμη που απολάμβαναν οι ευγενείς τα προηγούμενα χρόνια. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης τριών διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων και άρα της εμφάνισης του συμποσίου εξαρχής με ανάμεικτα χαρακτηριστικά είναι η Ειρουρία, όπου ανεξαρτήτως του βαθμού επηρεασμού από κάθε διαφορετικό λαό-η διαδικασία μετάδοσης και υιοθέτησης του θεσμού από τους *principes* είχε ολοκληρωθεί ως τα τέλη του 8^{ου} αι.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ:
ΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ-
ΠΡΩΙΜΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1.Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Έχοντας ήδη ακολουθήσει τα ίχνη του συμποσίου μέσα στον 8^ο αι. και εξετάσει τους μηχανισμούς διάδοσής του στη Μεσόγειο, στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστεί αναλυτικά ο υλικός πολιτισμός που σχετίζεται με το θεσμό. Το συμπόσιο των ΥΓ-ΠρΑ χρόνων ήταν εμπνευσμένο από τα ηρωικά δείγματα των επών, στα οποία παρείσφρυσαν έθιμα, σκεύη και μοτίβα προερχόμενα από την Ανατολή. Στο πέρασμα από τον 8^ο στον 7^ο αι., παρόλο που το συμπόσιο διατήρησε τον ομηρικό του χαρακτήρα, οι ανατολικές επιρροές έγιναν ακόμη πιο αισθητές. Το φαινόμενο σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι η αριστοκρατία σε όλο το μεσογειακό κόσμο άρχισε να κάνει την πολεμική της υπόσταση: στον ελληνικό κόσμο η εξέλιξη αυτή συνδέεται με τη γέννηση της πόλης-κράτους και τη δημιουργία της οπλιτικής φάλαγγας, η οποία άλλαξε οριστικά τους κοινωνικούς συσχετισμούς, αφού πλέον ένα μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μπορούσε να αποκτήσει τον απαραίτητο πολεμικό εξοπλισμό και άρα να συμμετάσχει στην ευθύνη προστασίας της πόλης. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται την ίδια εποχή στην Κύπρο και στην Ετρουρία, όπου η παλιά πολεμική αριστοκρατία μετατράπηκε σταδιακά σε αριστοκρατία κινητού πλούτου. Στο εξής οι εκδηλώσεις των αριστοκρατών έγιναν περισσότερο πομπώδεις και επιδεικτικές, σε μια προσπάθεια να διατηρήσουν την αίγλη του παρελθόντος²³⁰.

Οι ομηρικοί συσχετισμοί του συμποσίου είναι φανεροί σε μια σειρά από αντικείμενα που σχετίζονται με αυτό: στα ενεπίγραφα συμποτικά αγγεία που διατηρούν στίχους εμπνευσμένους από τα έπη, στα αγγεία που κοσμούνται με επικές σκηνές, αλλά και σε άλλα χαρακτηριστικά αντικείμενα όπως οι οβελοί, οι κρατευτές και οι τρίφτες. Ο κόσμος του συμποσίου είναι επίσης ένας κόσμος εγγράματος, που όχι μόνο γνωρίζει καλά τα έπη, αλλά παραφθείρει ηθελημένα τους στίχους τους, σε ένα ιδιότυπο πνευματικό παιχνίδι. Είναι ακόμη ένας κόσμος που σχετίζεται με τον έρωτα, όπως αποκαλύπτει η επιγραφή στο «κύπελλο του Νέστορα». Παρόλο που, όπως είναι φυσικό, οι λεπτομέρειες του τελετουργικού μας διαφεύγουν, μπορούμε ίσως να φανταστούμε τους αριστοκράτες να

²³⁰ Ο Morris (2000, 182-4) παρατηρεί ότι μέσα στον 7^ο αι. το συμπόσιο είχε τη δική του «ανατολίζουσα» επανάσταση: *«The aristocratic symposium, the performance context for much archaic poetry, had its own orientaling revolution after 700, adapting special rooms and furniture from the east, particularly Palestine. Reclining on couches of Near Eastern type and using vessels with Lydian prototypes, aristocrats sang about Lydian dress, women, and military might, judging Greek life against these standards. The new symbols justified their users' claims to superiority-they virtually mixed with the gods themselves, just like the heroes on whom society had depended for its own existence; and they felt like the powerful kings of the east...»*.

συγκεντρώνονται βραδινές ώρες στην οικία του διοργανωτή, ο οποίος τους υποδεχόταν στον πολυτελέστερο χώρο της (ή στον ανδρώνα) που ήταν πιθανώς διακοσμημένος με σύμβολα της αριστοκρατικής ζωής (όπλα, σκήπτρα κ.λ.π.), *κειμήλια* (π.χ. τρίποδες), λυχνοστάτες ή θυμιατήρια, ίσως πολύτιμα υφάσματα κ.ά., όπως ακριβώς τα μέγαρα των επικών ηρώων. Λαμβάνοντας τις θέσεις τους σε καθίσματα (ή ανάκλιτρα σε υστερότερους χρόνους), οι συμμετέχοντες απολάμβαναν όλες τις σωματικές και πνευματικές χαρές που προσέφερε η συμποσιακή ζωή: την προετοιμασία και την κατανάλωση ενός γεύματος ανάλογου με αυτό των επικών ηρώων, τη διανομή του κρασιού από έναν εντυπωσιακό κρατήρα που δέσποζε στο χώρο, την οινοποσία από πολυτελή σκεύη, ενίοτε διακοσμημένα με σκηνές που προκαλούσαν συνειρμούς σχετικούς με τις δραστηριότητες και τα ενδιαφέροντά τους. Κατά τη διάρκεια της οινοποσίας, θα είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν για θέματα της κοινής τους ζωής, να ανταλλάξουν απόψεις για τα κοινά και για τον τρόπο χειρισμού τους ή ακόμη και να αναφερθούν στους ένδοξους προγόνους τους. Είναι πιθανό ότι η διασκέδαση των συμμετεχόντων περιελάμβανε επίσης την ακρόαση μουσικής από επαγγελματίες αοιδούς, το τραγούδι ή και τον χορό.

Δεν υπάρχει ωστόσο ομοφωνία μεταξύ των μελετητών ως προς το κύριο χαρακτηριστικό του συμποσίου. Σύμφωνα με τον Murray²³¹, το χαρακτηριστικό αυτό ήταν η ανακεκλιμένη στάση, η οποία αποτελούσε έκφραση όλων των συμποτικών απολαύσεων και κυρίως της χαράς του έρωτα. Αντίθετα, ο Węcowski²³², υποστηρίζει ότι το κυριότερο γνώρισμα του συμποσίου ήταν η πραγματοποίηση όλων των συμποτικών δραστηριοτήτων *ἐν κύκλω* και *ἐπιδέξια*, δηλαδή με κατεύθυνση από αριστερά προς τα δεξιά, σύμφωνα με τον τρόπο κυκλοφορίας των αγγείων πόσης. Όλες οι δραστηριότητες που απαιτούσαν τη συμμετοχή των συμποσιαστών, όπως τα τραγούδια, οι προπόσεις, οι απαγγελίες ποίησης, οι λόγοι, οι αυτοσχέδιοι στίχοι και τα συμποτικά παιχνίδια, υποτάσσονταν στον κανόνα αυτό, ο οποίος σύμφωνα με το Węcowski²³³ ικανοποιούσε ταυτόχρονα δύο κύρια χαρακτηριστικά του αριστοκρατικού τρόπου ζωής: την αρχή της ισοτιμίας και το ανταγωνιστικό πνεύμα.

²³¹ Murray 1994, 48.

²³² Węcowski, 2002b, 340.

²³³ Στο ίδιο, 352-3.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί πως το συμπόσιο στην Ετρουρία διαφέρει σε δύο σημαντικά σημεία σε σχέση με το συμπόσιο στον ελληνικό κόσμο:

-Η κατανάλωση φαγητού και ποτού δεν ήταν δύο διαφορετικές διαδικασίες, δηλαδή το στάδιο της οινοποίησης που ήταν το κατεξοχήν τμήμα του ελληνικού συμποσίου, δεν είχε την ίδια σημασία για τους Ετρούσκους. Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η εύρεση πληθώρας σκευών σχετικών με την προετοιμασία και κατανάλωση του φαγητού, όπως σκευών μαγειρέματος, οβελών, πινακίων κ.λ.π. Σύμφωνα με τη Rathje²³⁴, όταν αναφερόμαστε στην Ιταλία πρέπει να κάνουμε λόγο για «σύνδειπνο» και όχι για «συμπόσιο».

-Η συμμετοχή στο συμπόσιο δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών, αλλά συμμετείχαν εξίσου και γυναίκες (σύζυγοι των παρευρισκομένων), όπως διαπιστώνεται από την εύρεση χαρακτηριστικών αντικειμένων του συμποσίου σε τάφους γυναικών (π.χ. μικύλλοι οβελοί²³⁵) και από την εικονογραφία των μεταγενέστερων χρόνων (π.χ. από τη ζωφόρο του Murlo²³⁶ και τις πρωιμότερες ταφικές τοιχογραφίες που απεικονίζουν ζευγάρια πάνω σε κλίνες σε στάση εναγκαλισμού). Το γεγονός αυτό συμβαδίζει απόλυτα με την εικόνα που έχουμε για τη σημαντική θέση-κάποιων τουλάχιστον-γυναικών στην ετρουσκική κοινωνία, καθώς και για τη σημασία που αποδιδόταν στην οικογενειακή ζωή. Το συμπόσιο φαίνεται ότι ήταν επίσης προσανατολισμένο στην οικογενειακή ζωή και αυτός ίσως είναι ο λόγος που σαν εικονογραφικό θέμα συνδέθηκε τόσο στενά με την ταφική αρχιτεκτονική: η απεικόνιση συμποσιακών σκηνών συμβόλιζε τη σταθερότητα της αριστοκρατικής οικογένειας, η οποία κινδύνευε με το θάνατο κάποιου μέλους της²³⁷.

²³⁴ Rathje 1983, 18·1988, 83.

²³⁵ Βλ.σ.141 και *εικ.* 79.

²³⁶ Βλ.σ.176-7 και *εικ.* 113.

²³⁷ Tuck 1994, 627. Για τη σημαντική θέση των γυναικών στην ετρουσκική κοινωνία βλ. ενδεικτικά: Small 1994, 87-88· Nijboer 2013, 107-8· Bonfante, L., «Etruscan couples and their aristocratic society», *Women's Studies* 8 (1981), 157-187.

2. Ο ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ

Ενώ η διαδικασία της διάδοσης της ιδέας του συμποσίου στη Μεσόγειο υποβοηθήθηκε από την αυξημένη κινητικότητα των λαών, το ίδιο το συμπόσιο κατέληξε σύντομα να γίνει ο κινητήριος μοχλός της εμπορικής δραστηριότητας. Όπως αναφέρει ο Murray²³⁸, «με οικονομικούς όρους, το συμπόσιο αποτέλεσε το θεμέλιο του παν-μεσογειακού εμπορίου σε αγαθά πολυτελείας από τον 8^ο αι. και εξής». Οι ολοένα αυξανόμενες ανάγκες των αριστοκρατικών-συμποτικών κύκλων είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αγοράς, από την οποία επωφελήθηκαν οι έμποροι και οι παραγωγοί των προϊόντων²³⁹. Συγκεκριμένοι τύποι σκευών και αντικείμενα που εξυπηρετούσαν το συμποτικό τελετουργικό έγιναν περιζήτητα και άρχισαν να μεταφέρονται σε μακρινές περιοχές, είτε ως αντικείμενα εμπορίου, είτε στα πλαίσια των σχέσεων που ανέπτυξαν μεταξύ τους οι κατά τόπους ελίτ, προσφέροντας ή ανταλλάσσοντάς τα σαν δώρα. Τα συμποτικά σκεύη ήταν «αντικείμενα γοήτρου», τα οποία προσέδιδαν κύρος στον κάτοχό τους, γεγονός σημαντικό για τα μέλη των ελίτ που συναγωνίζονταν μεταξύ τους στην επίδειξη πλούτου και μεγαλοπρέπειας. Το ελληνικό συγκεκριμένα εμπόριο βασίστηκε από τον 8^ο αι. στην εξαγωγή κρασιού και σκευών σχετικών με τον ελληνικό τρόπο οινοποίησης, τα οποία ανταλλάσσονταν με μέταλλα και δούλους.

Ο συμποτικός εξοπλισμός μας είναι γνωστός κυρίως από τα παρακάτω contexts:

1.Τάφοι. Τα κτερισματικά σύνολα τάφων πολεμιστών-αριστοκρατών σε όλη τη Μεσόγειο αποτελούν τη σημαντικότερη πηγή γνώσης για τον εξοπλισμό του συμποσίου. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσά τους κατέχουν κάποιοι τάφοι με έντονο ομηρικό χαρακτήρα (καύσεις, τεφροδόχοι λέβητες, θυσίες ζώων, πολεμικός εξοπλισμός κ.λ.π.) που ξεχωρίζουν ως προς την ποικιλία και την ποσότητα των κτερισμάτων τους. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι αυτά ανήκουν στους ίδιους περίπου τύπους (χάλκινοι λέβητες, κρατήρες, μεταλλικές φιάλες, χάλκινοι τρίποδες, οβελοί και κρατευτές). Στην κατηγορία αυτή ανήκουν:

-Οι «βασιλικοί τάφοι» της Σαλαμίνας (π.χ. Τάφοι 1 και 79), καθώς και πολυτελείς τάφοι άλλων περιοχών όπως η Αμαθούντα, η Παλαίπαφος, το Πατρικί (τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αι.).

²³⁸ Murray 2009, 521.

²³⁹ Σταμπολίδης 2003α,77.

-Πλούσια κτερισμένοι τάφοι της Κρήτης, όπως οι θαλαμοειδείς τάφοι A1/K1 (Ελευθέρινα) και P (Φορτέτσα), αμφότεροι σε χρήση από το β' μισό του 9^{ου} αι. ως τα μέσα περίπου του 7^{ου} αι.

-Οι «ηρωικές» ταφές στη Δυτική Πύλη της Ερέτριας, οι οποίες ανήκαν στα μέλη κάποιου αριστοκρατικού γένους (πιθανώς των «*Ἴπποβοτῶν*»), ανεξαρτήτως φύλου (720-690 π.Χ.)²⁴⁰.

-Οι ταφές καύσης της αναδυόμενης αριστοκρατίας της δεύτερης γενιάς Ευβοέων αποίκων στην Κύμη (Fondo Artíaco, Fondo Maiorano), χρονολογούμενοι στα τέλη του 8^{ου} αι.-αρχές 7^{ου} αι. Οι ταφές παρουσιάζουν εντυπωσιακές αναλογίες με τις σύγχρονες ταφές της Ερέτριας ως προς τα ομηρικά έθιμα ταφής και με τους «πριγκιπικούς τάφους» όσον αφορά τον κτερισματικό πλούτο τους²⁴¹.

-Οι «πριγκιπικοί τάφοι» της Ιταλίας, ο κτερισματικός πλούτος των οποίων εκφράζει τη δύναμη και τον κοσμοπολίτικο τρόπο ζωής των «*principes*»²⁴². Από τον πρώιμο 7^ο αι. οι ταφές, ανεξαρτήτως του φύλου του νεκρού, εντυπωσιάζουν με την ποικιλία των

²⁴⁰ Πρόκειται για 19 ταφές επιφανών νεκρών, χρονολογούμενων μεταξύ του 720-690 π.Χ. Ο παλαιότερος τάφος (Τάφος 6, 720 π.Χ.) ανήκε σε πολεμιστή που πιθανώς απεβίωσε κατά τη διάρκεια του Αηλιάντιου Πολέμου, ενώ οι υπόλοιποι ανήκαν σε μέλη της οικογένειάς του. Για τους άνδρες και τις γυναίκες χρησιμοποιήθηκε η καύση, ενώ για τα μικρά παιδιά ο ενταφιασμός. Τα υπολείμματα των καύσεων τοποθετούνταν-αδιακρίτως για άντρες και γυναίκες-σε χάλκινους λέβητες, ενώ πάνω στην πυρά τοποθετούνταν-κατ' απομίμηση του ομηρικού τρόπου ταφής-αντικείμενα συμβολικά του πλούτου και της κοινωνικής τους θέσης (μεταλλικά αγγεία, κοσμήματα, όπλα κ.λ.π.).

²⁴¹ Στην ομάδα ταφών του Fondo Artíaco, σημαντικότερος όλων θεωρείται ο Τάφος 104 (730-720 π.Χ.) ενός εύπορου άντρα, του οποίου οι στάχτες τοποθετήθηκαν σε λέβητα καλυμμένο από ασπίδα ετρουσκικού τύπου. Ο τάφος είτε φανερώνει ισχυρές ετρουσκικές επιδράσεις, είτε ανήκε σε Ετρούσκο που τάφηκε στην Κύμη σύμφωνα με την Strøm (2001, 362).

²⁴² Η έκφραση «πριγκιπικός τάφος» (ιταλ. «*tomba principes*») χρησιμοποιείται για να περιγράψει έναν τάφο, ο οποίος ξεπερνά κατά πολύ το μέσο όρο όσον αφορά έναν από τους εξής παράγοντες: το μέγεθος, το σχήμα και τη διακόσμησή του, την ίδια την ταφή, τα νεκρικά κτερίσματα (Winther 1997, 423). Ο Cristofani (1991,70) παρατηρεί ότι η ταφική ιδεολογία που φανερώνουν οι πριγκιπικοί τάφοι δεν αντικατοπτρίζει την κοινωνική λειτουργία του συμποσίου ως τρόπου έκφρασης μιας ομάδας ανθρώπων και αναζητά αλλού αποδείξεις των συμποτικών-συνδειπνικών συνηθειών των Ετρούσκων. Θεωρεί ότι τα ευρήματα των τάφων φανερώνουν μια τάση για «απομόνωση» του νεκρού, τάση που ενισχύεται από σχετικές αναπαραστάσεις ενός μοναχικού γεύματος, χωρίς άλλους συμμετέχοντες (πχ. το τεφροδόχο από το Montescudaio, *εικ.110*). Η Rathje (2005, 217) ωστόσο θεωρεί την επίδειξη πλούτου στους τάφους έμμεση απόδειξη της κοινωνικής σημασίας του συμποσίου στη ζωή των αριστοκρατών Ετρούσκων. Παρόλο που οι πρωιμότεροι από τους τάφους αυτούς ανήκαν σε ηγεμόνες-πολεμιστές, οι οποίοι τάφηκαν με τον οπλισμό και άλλα σύμβολα της στρατιωτικής τους δύναμης, σταδιακά η τοπική αριστοκρατία έχασε την πολεμική της διάσταση και επικεντρώθηκε στην προσπάθεια επίδειξης οικονομικής και κοινωνικής δύναμης. Ενώ στις πρωιμότερες αντρικές ταφές τα όπλα που συνόδευαν το νεκρό φαίνεται να είχαν πραγματική χρήση, αργότερα ο αριθμός τους μειώθηκε σημαντικά και η μορφή τους άλλαξε σε τέτοιο βαθμό που είναι πιθανό ότι μάλλον χρησιμοποιούνταν ως σύμβολα κύρους σε παρελάσεις ή τελετουργικές εκδηλώσεις. Επιπλέον, στους μεταγενέστερους τάφους όπλα συνοδεύουν αδιακρίτως αντρικές και γυναικείες ταφές.

κτηρισμάτων τους, στα οποία συγκαταλέγονται σύμβολα εξουσίας και δύναμης (πέλεκεις, σκήπτρα, όπλα, θρόνοι, ριπίδια, άρματα, άμαξες, άλογα, ιπποσκευή), αντικείμενα εξαιρετικής πολυτέλειας (έπιπλα από χαλκό ή σίδηρο με επενδύσεις ελεφαντοστού, πολυτελή υφάσματα, ενδύματα κ.λ.π.), συμποτικά σκεύη (εισηγμένα νέο-ασσυριακά, βόρειο-συριακά, φοινικικά από την Ανατολική και τη Δυτική Μεσόγειο, κυπριακά, ελληνικά ή τοπικές απομιμήσεις τους). Τα συμποτικά σκεύη συχνά περιστοίχιζαν το χάλκινο τεφροδόχο αγγείο, το οποίο τοποθετούνταν πάνω σε θρόνους και καρέκλες.

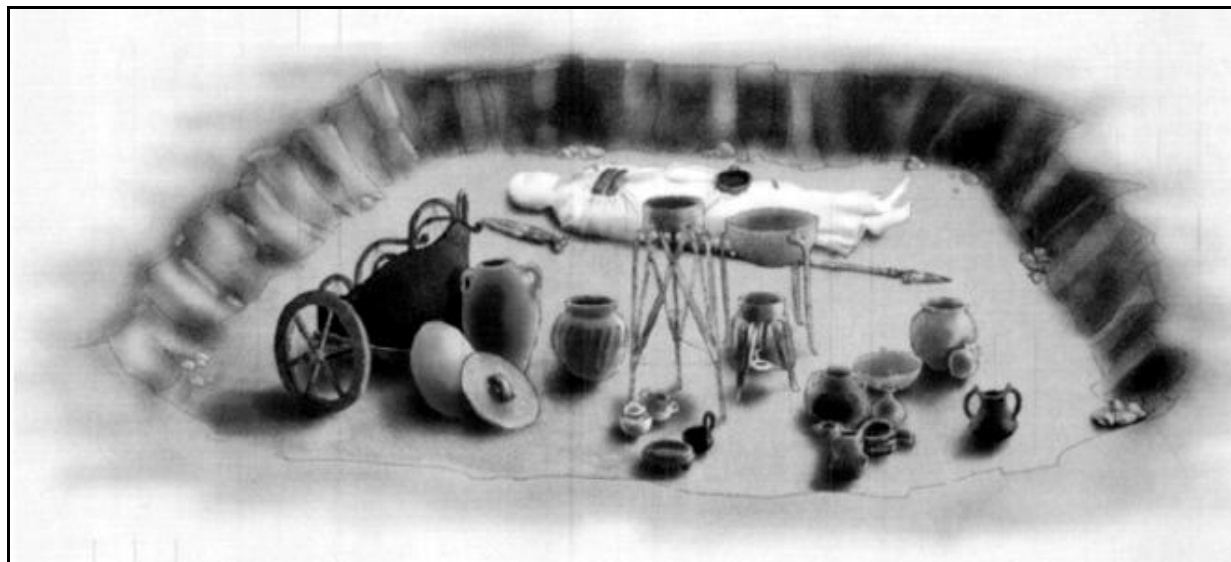
Κάποιοι από τους σημαντικότερους πριγκιπικούς τάφους είναι οι εξής:

-στην Ετρουρία: Τάφος Regolini-Galassi στην Caere, Τάφος του Ηγεμόνα στη Vetulonia, Τάφος Bocchoris στην Tarquinia, Τάφος A στο Casale Marittimo, τάφοι της νεκρόπολης Bandinella στη Marsiliana d'Albegna

-στο Λάτιο: Τάφοι Bernardini, Castellani και Barberini στην Πραινέστη-Palestrina, Τάφος του Αινεία στο Pratica di Mare-Lavinium, Τάφος 15 στο Castel di Decima, Τάφος XVI στη νεκρόπολη San Martino της Ρώμης, Τάφος 70 στην Acqua Acetosa Laurentina

-στην Καμπανία: Τάφοι 926 και 928 στο Pontecagnano.

Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και κάποιοι τάφοι της περιοχής της Πικεντίνης (Picene), ενδεικτικοί των εμπορικών και πολιτιστικών επαφών της Αδριατικής με την Τυρρηνική ακτή της Ιταλίας.

Εικ.47. Αναπαράσταση ανδρικής τάφης, T.15, Castel di Decima (750-725 π.Χ.).

Συμποτικά σκεύη δεν απαντούν φυσικά μόνο στις παραπάνω περιπτώσεις, αλλά σε όλους σχεδόν τους τάφους αριστοκρατών των ίδιων και άλλων περιοχών, όχι όμως σε αντίστοιχες ποσότητες και ποικιλία. Φαίνεται ότι ανάλογα με την περιοχή, το κύρος του νεκρού και την επικρατούσα ιδεολογία, υπήρχαν διαφοροποιήσεις ως προς την επιλογή των αντικειμένων εκείνων που θεωρούνταν κατάλληλα για την κτέριση ενός αριστοκράτη. Για παράδειγμα, τέτοια συσσώρευση πλούτου δεν απαντά στα νεκροταφεία της Αθήνας, όπου απαντούν επίσης ομηρικού τύπου ταφές αλλά τα προτιμώμενα κτερίσματα είναι κεραμικά σκεύη και κοσμήματα²⁴³. Επίσης, στους ατομικούς, κιβωτιόσχημους τάφους της στρατιωτικής αριστοκρατίας στο Άργος (τέλη 8^{ου} αι.) ο νεκρός συνοδευόταν από τον πολεμικό εξοπλισμό του (όπλα, θώρακες, κράνη) και συμποτικά σκεύη (σιδερένιους οβελούς, μεγάλους σκυφοειδείς κρατήρες, σκύφους, αμφορείς), πουθενά όμως δεν βρέθηκαν εισηγμένα αντικείμενα πολυτελείας.

2. Αποθέτες. Οι αποθέτες είναι επίσης σημαντικοί στη μελέτη του συμποτικού εξοπλισμού και ενδεικτική είναι η περίπτωση των Πιθηκουσών, στη νεκρόπολη της οποίας (San Montano) δεν έχουν εντοπιστεί τάφοι ανάλογης πολυτέλειας με αυτούς που αναφέρθηκαν παραπάνω (εξαιρέση αποτελεί ο τάφος του νεαρού αγοριού, στον οποίο εντοπίστηκε το «κύπελλο του Νέστορα»). Πολυτελή συμποτικά σύνολα και σκεύη δεν τοποθετούνται ως κτερίσματα, με εξαίρεση μια οινοχόη και ένα αγγείο πόσης που συνόδευαν όλους τους νεκρούς και τα οποία μάλλον συνδέονται με το ταφικό τελετουργικό²⁴⁴. Οι τάφοι αποδόθηκαν στο παρελθόν σε μια μεσαία κοινωνική τάξη εμπόρων, τεχνιτών, ναυτικών, οι διαφορές στην κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των οποίων εκφράζονταν κυρίως μέσω της ποσότητας και ποιότητας των κοσμημάτων και όχι άλλου τύπου κτερισμάτων (όπλων, συμποτικών συνόλων). Τα παραπάνω δεδομένα οδήγησαν στο παρελθόν στο συμπέρασμα ότι στις Πιθηκούσες δεν υπήρχε μια πλούσια αριστοκρατία, η οποία θα μπορούσε να απολαμβάνει πολυτελή συμπόσια και επομένως να θάβει τους νεκρούς της με τρόπο αντίστοιχο της Ερέτριας ή της Κύμης. Η εικόνα αυτή έχει ωστόσο ανατραπεί σε μεγάλο βαθμό σήμερα: καταρχήν, στον χώρο της νεκρόπολης έχουν εντοπιστεί μεγάλες συγκεντρώσεις καμένων οστράκων, μεταξύ των οποίων και τμήματα πολυτελών αγγείων (π.χ. κρατήρες, κορινθιακές κοτύλες τύπου *Αετού 666*), τα οποία προφανώς αποτελούσαν

²⁴³ Στις λίγες καύσεις πολεμιστών-αριστοκρατών της οδού Κριεζή, που χρονολογούνται στα μέσα του 8^{ου} αι., ο χάλκινος τεφροδόχος λέβητας περιστοιχιζόταν από κεραμικά σκεύη, μεταξύ των οποίων κρατήρες και αμφορείς με λαβές στο λαιμό.

²⁴⁴ Βλ.σ.208.

τιμήμα της προσωπικής περιουσίας των νεκρών²⁴⁵. Πέραν τούτου, η ανακάλυψη ενός τεράστιου συνόλου οικιακών κεραμικών σκευών στον αποθέτη «Scarico Gosetti», στην ακρόπολη των Πιθηκουσών (Monte di Vico), απέδειξε ότι οι άποικοι πράγματι απολάμβαναν συμπόσια στην καθημερινή ζωή τους. Σημαντικό τμήμα του συνόλου στον αποθέτη κατελάμβανε η κεραμική του 8^{ου} και 7^{ου} αι., η οποία ήταν είτε εισηγμένη (ευβοϊκή σε ποσοστό 3%, κορινθιακή σε ποσοστό 16%) είτε εγχώρια (σε ποσοστό 81%). Η κεραμική των δύο αυτών αιώνων περιελάμβανε, πέραν των πολυπληθών αμφορέων και γεωμετρικών κρατήρων, σκεύη έκχυσης του οίνου (οινοχόες, στάμνες), αγγεία πόσης (σκύφοι, κοτύλες, κύαθοι, κάνθαροι, μόνωτα κύπελλα κ.λ.π.) και σκεύη σερβιρίσματος φαγητού (πινάκια κ.ά.)²⁴⁶. Σημαντικό ποσοστό κατελάμβαναν οι ευβοϊκές οινοχόες, οι οποίες μαζί με άλλα αγγεία σερβιρίσματος του οίνου κατελάμβαναν το 67% του συνόλου²⁴⁷.

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποθέτη με μεγάλη συγκέντρωση συμποτικών σκευών είναι το ονομαζόμενο «Υπόγειο» της αρχαίας Μεθώνης, αποικίας των Ερετριέων στη Β.Πιερία. Στον αποθέτη, βάθους 11,50μ., βρέθηκε ένα εντυπωσιακό ως προς την ποιότητα και την ποσότητα σύνολο κεραμικής των τελών του 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αι., το οποίο περιελάμβανε αγγεία προερχόμενα από τα μεγάλα κέντρα του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου. Στον αποθέτη αυτόν βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ενεπίγραφων αγγείων, με σημαντικότερο το «σκύφο του Ακεσάνδρου»²⁴⁸.

3. Οικίες. Τα ευρήματα από τις οικίες σπανίζουν σε σχέση με αυτά των τάφων ή των αποθετών. Ωστόσο, όσον αφορά τουλάχιστον την Ιταλία, κεραμικά συμποτικά σύνολα έχουν βρεθεί και σε οικίες αριστοκρατών του 7^{ου} αι. σε διάφορες περιοχές (οικία

²⁴⁵ Σύμφωνα με μια υπόθεση, τα πιο εύπορα μέλη της μεσαίας τάξης των Πιθηκουσών, προσπαθώντας να αντιγράψουν τις ταφικές συνήθειες των αριστοκρατών της Κύμης και της Ερέτριας (στους τάφους των οποίων απαντούν αποκλειστικά σκεύη από πολύτιμα μέταλλα), επέλεξαν να μην ταφούν μαζί με τα προσωπικά τους σκεύη αλλά να εξαιρέσουν την καμένη κεραμική από τους τάφους τους. Τα σκεύη καταστρέφονταν είτε στη νεκρική, είτε σε άλλη, ξεχωριστή πυρά και εν συνεχεία τα υπολείμματά τους μεταφέρονταν και θάβονταν σε κάποιο ελεύθερο χώρο της νεκρόπολης.

²⁴⁶ Η ποσότητα σκευών για το σερβίρισμα του φαγητού που βρέθηκε στις Πιθηκούσες δεν έχει παράλληλα στον ελλαδικό χώρο. Είναι πιθανό ότι οι άποικοι των Πιθηκουσών εξοικειώθηκαν με τη χρήση τους λόγω της συνύπαρξής τους με τους Φοίνικες, δεδομένου ότι στην Ανατολή τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν ευρέως από τις αρχές της ΠΕΣ και στην Κύπρο από τον πρώιμο 10^ο αι. Για μια εξέταση του θέματος βλ. Coldstream 1998, 304-308.

²⁴⁷ Ο μεγάλος αριθμός ευβοϊκών οινοχόων στον αποθέτη (πολύ μεγαλύτερος από αυτόν που έχει εντοπιστεί στην ίδια την Εύβοια) και άλλων σκευών σχετικών με την οινοποίηση πρέπει να αποδοθεί σύμφωνα με τον Coldstream (ό.π., 304) στο γεγονός ότι οι Ευβοείς άποικοι βρήκαν στις Πιθηκούσες κατάλληλο έδαφος για την καλλιέργεια οίνου, τον οποίο είχαν τη χαρά να απολαμβάνουν στις συγκεντρώσεις οινοποίησης της καθημερινής ζωής τους.

²⁴⁸ Βλ. παρακάτω, σ.128.

στρατιωτικού στην περιοχή Roselle της Β.Ετρουρίας, οικία αριστοκρατών στην πόλη Ficana στο Λάτιο, οικία στο Forum Romanum).

Η παρουσίαση του συμποτικού εξοπλισμού που ακολουθεί, βασίζεται κυρίως-αλλά όχι αποκλειστικά-στα ευρήματα των παραπάνω contexts.

2.1.ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΣΥΜΠΟΤΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ

Ο κόσμος του συμποσίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τις πρωιμότερες ελληνικές επιγραφές, αφού στο διάστημα μεταξύ των μέσων του 8^{ου} και των αρχών του 7^{ου} αι. χρονολογούνται επιγραφές χαραγμένες πάνω σε συμποτικά αγγεία. Πολύ διαδεδομένες είναι οι επιγραφές ιδιοκτησίας που απαντούν σε αγγεία πόσης (εικ.48-49), με χαρακτηριστικό παράδειγμα την «κύλικα του Κοράκου» από τη Ρόδο. Στα τελευταία 30 χρόνια του 8^{ου} αι. ωστόσο, εμφανίζονται και οι πρώτες έμμετρες επιγραφές. Κάποιες είναι άμεσα επηρεασμένες από τα έπη ως προς τη γλώσσα, το μέτρο, ακόμα και το περιεχόμενο, όπως αυτή που έχει χαρακτεί σε αγγείο από την Ιθάκη (εικ.50), η επιγραφή στην οινοχόη του Διπύλου, καθώς και η πασίγνωστη επιγραφή στο «κύπελλο του Νέστορα», για τις οποίες θα γίνει αναλυτικά λόγος στη συνέχεια. Άλλες ωστόσο, όπως η πρόσφατα δημοσιευμένη επιγραφή στο «σκύφο του Ακεσάνδρου» από τη Μεθώνη, προαναγγέλουν τη λυρική ποίηση της αρχαϊκής εποχής, της οποίας φυσικός χώρος υπήρξε το συμπόσιο.

Η χάραξη του ονόματος του ιδιοκτήτη ή κάποιας έμμετρης σύνθεσης πάνω στα συμποτικά αγγεία γίνεται απόλυτα κατανοητή στα πλαίσια του ανταγωνισμού των συμποσιαστών, αφού αφενός αποδείκνυε την εγγραματοσύνη του ιδιοκτήτη και την καλή γνώση της προφορικής (επικής και λυρικής) ποίησης, και αφετέρου την ικανότητά του να συμμετέχει στις δραστηριότητες της ομάδας με λογοτεχνικούς αστεϊσμούς (όπως για παράδειγμα τα *σκόλια*, αυτοσχέδιοι στίχοι που επινοούσαν με τη σειρά οι συμποσιαστές ως ένα είδος αγώνα μεταξύ τους). Το περιεχόμενο των έμμετρων επιγραμμάτων με τις αναφορές στον έρωτα, την οινοποσία και τους διαγωνισμούς επιδεξιότητας είναι απόλυτα σύμφωνο με τον κόσμο των αριστοκρατών. Η ανάγκη της αριστοκρατίας να εκφραστεί και να προβληθεί μέσω του γραπτού λόγου, έχει οδηγήσει τους ειδικούς και σε ένα άλλο, πολύ σημαντικό συμπέρασμα: ο θεσμός του συμποσίου υπήρξε ένας από τους δύο καθοριστικούς παράγοντες εισαγωγής και εξάπλωσης του αλφαβήτου, μαζί με το εμπόριο. Όπως μάλιστα έχει παρατηρηθεί, τα διαφορετικά αλφάβητα που απαντούν συγχρόνως σε μεγάλες ομάδες ενεπίγραφων αγγείων, εντοπισμένων σε διαφορετικές περιοχές της Μεσογείου, δεν εμπόδιζαν τους συμπότες να κατανοήσουν το περιεχόμενο των μικρών αυτών κειμένων²⁴⁹. Μέσω των Ευβοέων της Κύμης έφτασε το αλφάβητο και στην

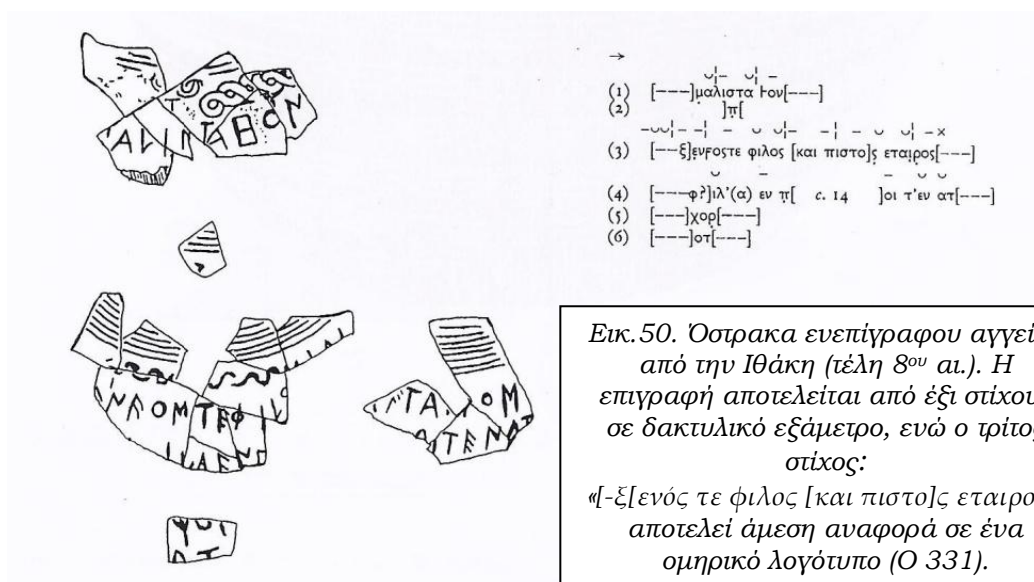
²⁴⁹ Για παράδειγμα, τα εννέα ενεπίγραφα συμποτικά αγγεία που βρέθηκαν στη Μεθώνη παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στο σχήμα και την κατεύθυνση των γραμμάτων, κάτι που σημαίνει ότι στην περιοχή κατοικούσαν άνθρωποι από διαφορετικές περιοχές του ελληνικού κόσμου,

Ετρουρία, όπου πρωτοεμφανίστηκε το 700 π.Χ. περίπου. Και στην περίπτωση αυτή, οι παλαιότερες ετρουσικές επιγραφές απαντούν σε αγγεία σχετικά με τον πότο (ΠΠρκ κοτύλη από την Ταρquinία, πινάκιο από συμποτικό σύνολο σε τάφο της Caere).

Εικ.48. Μελαμβαφής σκύφος από τη Ρόδο (β' μισό 8^{ου} αι.). Διασώζει ένα από τα αρχαιότερα ελληνικά χαραγμάτα, το οποίο διαβάζεται επί τα λαιά: Φοράρῳ ἡμί ρύλιξ τ[- -] (Guarducci 2008, 104), δηλαδή «Είμαι η κύλικα του Κοράκου.....». Το αγγείο λειτουργεί ως «λαλούν αντικείμενο», μνημονεύοντας το όνομα του κατόχου του και πιθανώς και το όνομα του πατέρα του, στο τμήμα του χαραγμάτος που δεν σώζεται.

Εικ.49. Ενεπίγραφο θραύσμα σκύφου από την Ερέτρια (750-700 π.Χ.). Η επιγραφή]ΝΟΣΤΟΠΟΤΕ[, γραμμένη επί τα λαιά, αναφέρει το όνομα του κατόχου του αντικείμενου και μπορεί να αποκατασταθεί ως εξής: «Είμαι το ποτήρι του Νόστου».

Εικ.50. Όστρακα ενεπίγραφου αγγείου από την Ιθάκη (τέλη 8^{ου} αι.). Η επιγραφή αποτελείται από έξι στίχους σε δακτυλικό εξάμετρο, ενώ ο τρίτος στίχος:

«[-ξ]ενός τε φίλος [και πιστο]ς εταιρος» αποτελεί άμεση αναφορά σε ένα ομηρικό λογότυπο (Ο 331).

χρησιμοποιώντας διαφορετικά αλφάβητα και διαλέκτους. Βλ. Τζιφόπουλος 2012, 310, 313, 315, 325.

2.1.1. ΤΟ «ΚΥΠΕΛΛΟ ΤΟΥ ΝΕΣΤΟΡΑ» (750-725 π.Χ.)²⁵⁰

Πρόκειται για κοτύλη εισηγμένη από τη Ρόδο, η οποία βρέθηκε θραυσμένη πάνω στην ταφική πυρά αγοριού 10-12 ετών του δ' τετάρτου του 8^{ου} αι. στη νεκρόπολη San Montano των Πιθηκουσών²⁵¹. Το εν λόγω αγγείο χαρακτήρη κάποια στιγμή μεταξύ της κατασκευής και της ταφής του (720-710 π.Χ.), προφανώς από κάποιον Ευβοέα των Πιθηκουσών, αφού η επιγραφή είναι γραμμένη σε ευβοϊκό αλφάβητο (χαλκιδικό) και ιωνική διάλεκτο. Αποτελείται από ένα στίχο σε ιαμβικό τρίμετρο και δύο δακτυλικά εξάμετρα και διαβάζεται επί τα λαϊά:

*Νεστορος : ε[ιμ]ι : ευποτ[ον] : ποτεριο[ν]
hos δ' αν τοδε π[ιε]σι : ποτερι [ο] : αυτικα κενον
ημερ[ος] ηαιρ]εσει : καλιστε[φα]νο : Αφροδιτεζ²⁵²*

*=Είμαι το καλόπιστο ποτήρι του Νέστορα,
και όποιος πει από αυτό το ποτήρι αμέσως θα τον αρπάξει
ο πόθος της καλλιστέφανης Αφροδίτης²⁵³*

²⁵⁰ Πολυάριθμη είναι η βιβλιογραφία σχετικά με το «κύπελλο του Νέστορα»: Jeffery-Johnston 1990², 235-236, 239· Powell 1991, 163-167 και υποσ.110 για περισσότερη βιβλιογραφία· Murray 1994· Coldstream 1997, 399-400· Malkin 1998, 156-160· Ridgway 2000², 92-95· Μαζαράκης Αινιάν 2000, 125-126 και υποσ.366 για περισσότερη βιβλιογραφία, εικ.234· Musti 2001, 26-30· Guarducci 2008, 429-431. Βλ. επιπλέον:

-Buchner, G.-Russo,C.F., «La coppa di Nestore e un' iscrizione metrica da Peticusa dell' VIII secolo a.Cr.», *Rendiconti Lincei* 10 (1955), 215-234 (πρώτη δημοσίευση)

-Watkins, C., «Observations on the Nestor's cup», *HSPC* 80 (1976), 25-40.

-Hansen, P.A., «Pithecusan Humour. The Interpretation of "Nestor's Cup" Reconsidered», *Glotta* 54 (1976), 25-43 (και υποσημ.1 για περισσότερη βιβλιογραφία).

-West, S., «Nestor's bewitching cup», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 101 (1994), 9-15.

-Faraone, C., «Taking the "Nestor's Cup Inscription" Seriously: Erotic Magic and Conditional Curses in the Earliest Inscribed Hexameters», *Classical Antiquity* 15 (1996), 77-112 (όπου υποστηρίζεται ότι η επιγραφή δεν αποτελεί κάποιο είδος πνευματώδους αστείου, αλλά μαγικό ξόρκι με αφροδισιακό αποτέλεσμα, το οποίο ήταν κοινό στον προφορικό λόγο αλλά μεταφέρθηκε ανεπιτυχώς πάνω στο αγγείο).

²⁵¹ Τάφος 282-οικογενειακός τύμβος 168. Η ταφή αυτή ξεχωρίζει από όλες τις υπόλοιπες του ίδιου νεκροταφείου, τόσο ως προς την ποσότητα και το είδος των κτερισμάτων, όσο και ως προς τον τρόπο ταφής που επιλέχθηκε για το νέο αγόρι (καύση).

²⁵² Μεταγραφή σύμφωνα με Jeffery-Johnston 1990². Βλ. ωστόσο Guarducci 2008, 430 για διαφορετική μεταγραφή, στην οποία το *ειμι* έχει αντικατασταθεί από το *μεν*. Σύμφωνα με αυτήν, η μετάφραση θα είχε ως εξής:

«από το κύπελλο του Νέστορα (ήταν) ευχάριστο να πίνεις: όποιος όμως πει από τούτο το κύπελλο, αυτόν αμέσως θα τον κυριεύσει ο πόθος της Αφροδίτης με το όμορφο στεφάνη».

²⁵³ Μετάφραση σύμφωνα με Coldstream 1997, 399.

Η σημασία του αγγείου αυτού έχει επισημανθεί επανειλημμένα: αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα ελληνικού γραπτού ποιητικού κειμένου και μάλιστα εξελιγμένης μορφής, αποδεικνύει την τέλεια γνώση των ομηρικών επών στον ελληνικό κόσμο της Δύσης κατά το β' μισό του 8^{ου} αι., καθώς επίσης και την άριστη γνώση της γραφής. Εδώ όμως μας ενδιαφέρει κυρίως γιατί θεωρείται παραδοσιακά η παλαιότερη ένδειξη του συμποτικού τρόπου ζωής μιας ακμάζουσας κοινωνίας, σίγουρα στο γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. και πιθανότατα ακόμη μια γενεά νωρίτερα. Οι τρεις στίχοι αποτελούν ένα είδος περιπαιχτικής αναφοράς στο γνωστό από την Ιλιάδα κύπελλο του Νέστορα και βρίθουν από *απροσδόκητα*, τα οποία οπωσδήποτε θα προκαλούσαν την έκπληξη των συμποσιαστών και θα προσέδιδαν μια ευχάριστη νότα στην εκδήλωση: το εντυπωσιακό, ηρωικό σκεύος του Νέστορα έρχεται σε αντίθεση με την μικρή, ταπεινή κοτύλη, της οποίας η χρήση επισύει τον ερωτικό πόθο και όχι κάποια σοβαρή συνέπεια στον χρήστη της, όπως θα ανέμενε κανείς μετά τον δεύτερο στίχο της επιγραφής. Πέρα από το ίδιο το αγγείο, και το υπόλοιπο κτερισματικό σύνολο του τάφου (στο οποίο συμπεριλαμβάνονται τέσσερις κρατήρες, τρεις οινοχόες και τρία ακόμη αγγεία πόσης διαφορετικών τύπων), μας παραπέμπει απευθείας σε συμποτικό περιβάλλον, όπου κυρίαρχος ήταν ο ρόλος του κρασιού και του έρωτα. Είναι πιθανό ότι η επιγραφή χαραχτηκε πάνω στο αγγείο κατά τη διάρκεια ενός συμποσίου που έλαβε χώρα κάποια στιγμή μέσα στο γ' τέταρτο του 8^{ου} αι., ίσως μάλιστα αποτελεί τη γραπτή μεταφορά ενός *σκολίου*. Είναι εμφανές λοιπόν ότι όλα τα βασικά στοιχεία του συμποσίου βρίσκονται εδώ: η οινοποσία, η ποίηση, ο αυτοσχεδιασμός ως έκφραση της πνευματικής ικανότητας του συμποσιαστή, το ερωτικό στοιχείο που υπονοείται από την αναφορά στην Αφροδίτη. Αν και το αγγείο είναι πολύ σημαντικό στην προσπάθεια των ερευνητών να αναπαραστήσουν τις συμποτικές συνήθειες της εποχής και του συγκεκριμένου τόπου, οπωσδήποτε δεν πρέπει να είναι το μοναδικό²⁵⁴.

Ο εύθυμος χαρακτήρας των στίχων είναι βέβαια αταίριαστος με το νεκρώσιμο περιβάλλον στο οποίο βρέθηκε το αγγείο και προκαλεί απορία ο λόγος για τον οποίο συνόδευσε ένα νεαρό αγόρι στην τελευταία του κατοικία. Οπωσδήποτε, το πλούσιο σύνολο αποδεικνύει ότι το αγόρι ήταν μέλος κάποιας εύπορης οικογένειας των Πιθηκουσών, η οποία είχε το προνόμιο να απολαμβάνει τέτοιου είδους συμποτικές εκδηλώσεις²⁵⁵. Όπως

²⁵⁴ Ο Ridgway (2000², 95) εύστοχα αναρωτιέται: «Πόσοι άλλοι τέτοιοι στίχοι κείτονται ακόμη κρυμμένοι στην κοιλάδα του *San Montano*;».

²⁵⁵ Ο Ridgway (ό.π., 170-1) θεωρεί πιθανό ότι επρόκειτο για μια οικογένεια εύπορων Ευβοέων της πρώτης γενιάς αποίκων, δεν αποκλείει όμως το ενδεχόμενο να επρόκειτο για μια ανάμεικτη

παρατηρεί ο Murray²⁵⁶: «...the burial is that of a male child whose grave goods relate to the life-style which he would have been expected to enjoy if he had reached maturity: they symbolise the expectations and the grief of the parents in relation to their own social customs».

Εικ.51. Το «κύπελλο του Νέστορα» και ανάπτυγμα της επιγραφής (750-725 π.Χ.)

2.1.2. Η ΟΙΝΟΧΟΗ ΤΟΥ ΔΙΠΥΛΟΥ (735-725 π.Χ.)

Βρέθηκε στον Κεραμεικό και αποτελούσε ταφικό κτέρισμα. Η επιγραφή που φέρει αποτελείται από 47 συνολικά γράμματα και διαβάζεται επί τα λαία. Περιλαμβάνει μία δευτερεύουσα (σε δακτυλικό εξάμετρο) και μία κύρια πρόταση (σε αδώνιο μέτρο), ενώ οι λέξεις διαδέχονται η μία την άλλη χωρίς διαχωριστικά σημεία. Η πρώτη πρόταση «*ΗΟΣ ΝΥΝ ΟΡΧΕΣΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΑΤΑΛΩΤΑΤΑ ΠΑΙΖΕΙ*» είναι αρκετά ευανάγνωστη και προαναγγέλλει προφανώς κάποιο διαγωνισμό όρχησης (χορού). Η επόμενη πρόταση «*ΤΟΤΟΔΕ Κ(Μ)Μ(Ν;)Ν...*» παρουσιάζει προβλήματα, καθώς είναι μπερδεμένη και

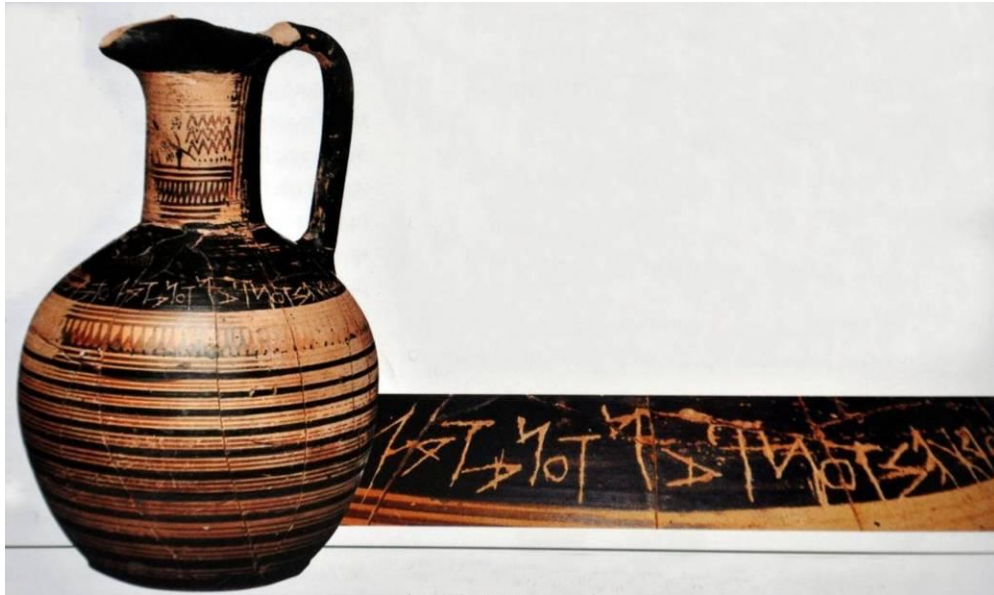
ελληνο-φοινικική οικογένεια. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την εύρεση στο τάφο ενός συγκεκριμένου τύπου αρυβάλλων από την Εγγύς Ανατολή που ενδεχομένως συνδέονταν με συγκεκριμένο τελετουργικό.

²⁵⁶ Murray 1994, 47.

γραμμένη αδέξια. Διάφορες αναγνώσεις της έχουν προταθεί τα τελευταία χρόνια, σύμφωνα πάντως με πρόσφατη μελέτη του αγγείου, η επιγραφή πρέπει να αποδοθεί ως εξής:

*Ἦος νῦν ὄρχεσθὸν πάντων ἀταλῶτατα παίζει τὸ τόδε καλμιν*²⁵⁷

=Ὅποιος τώρα ἀπὸ ὅλους τοὺς χορευτὲς με περισσότερη χάρη παίζει, δικό του (εἶναι) αὐτό το... (η λέξη «καλμιν» πρέπει να αναφέρεται στο ὄνομα κάποιου αγγείου)

Εικ.52. Η οinoχόη του Διπύλου.

Το πρώτο μέρος της επιγραφής πρέπει να ήταν επινόηση κάποιου αοιδού, ο οποίος γνώριζε καλά τα έπη: πέρα από τις επιρροές στη γλώσσα (π.χ. η λέξη «ΑΤΑΛΩΤΑΤΑ» είναι ομηρική) και τη διάρθρωση, σαφής είναι και η επίδραση των επών ως προς το περιεχόμενο, αφού ένας διαγωνισμός χορού οργανώνεται από τον βασιλιά Αλκίνοο προς τιμή του Οδυσσέα, υπό τους ήχους της μουσικής του αοιδού Δημόδοκου (θ 251-5). Η οinoχόη του Διπύλου αποκτήθηκε πιθανότατα ως έπαθλο σε αντίστοιχο διαγωνισμό της πραγματικής ζωής, στον οποίο συμμετείχε ο αοιδός. Η δεύτερη ωστόσο πρόταση πρέπει να χαρακτήριζε σε δεύτερη φάση από κάποιον άτεκνο χαρακτήρα (ίσως τον ίδιο το νικητή του χορού), γεγονός που μας παραπέμπει απευθείας στον κόσμο του συμποσίου, και ιδιαίτερα στα *σκόλια*²⁵⁸.

²⁵⁷ Guarducci 2008, 66-7.

²⁵⁸ Για την οinoχόη του Διπύλου, πέρα από τις αναφορές σε Powell 1991, Jeffery-Johnston 1990², Coldstream 1997, βλ. επίσης Powell B.B., «The Dipylon Oinochoe and the Spread of Literacy in 8thc. Athens», *Kadmos* 27 (1988), 50-88 (με περισσότερη σχετική βιβλιογραφία).

2.1.3. Ο «ΣΚΥΦΟΣ ΤΟΥ ΑΚΕΣΑΝΔΡΟΥ» (720 π.Χ.)

Τα ενεπίγραφα αγγεία από το «Υπόγειο» της Μεθώνης αποτελούν μια ομάδα 191 αντικειμένων (αμφορείς, συμποτικά αγγεία, αγγεία μετάγγισης και αποθήκευσης), χρονολογούμενων μεταξύ του 730 και 700 π.Χ., με επιγραφές, εμπορικά σύμβολα και χαράγματα, γεγονός σπάνιο για την εποχή και τη συγκεκριμένη περιοχή. Μεταξύ αυτών, τα οκτώ (τρεις αμφορείς και πέντε συμποτικά αγγεία) έφεραν αλφαβητικές επιγραφές, που δήλωναν τον κάτοχο του αντικειμένου (όνομα σε γενική πτώση+ειμί).

Το σημαντικότερο εύρημα του αποθέτη είναι ένας ευβοϊκός σκύφος, πάνω στον οποίο είναι χαραγμένη η αρχαιότερη έμμετρη επιγραφή σε ιαμβικό τρίμετρο. Το αγγείο, γνωστό ως «σκύφος του Ακесάνδρου», χρονολογείται με βάση επιγραφικά κριτήρια στο 720 π.Χ., άρα είναι σύγχρονο με το «κύπελλο του Νέστορα». Το επίγραμμα, γραμμένο επί τα λαιά με ιδιαίτερη επιμέλεια, ακολουθεί το ευβοϊκό αλφάβητο της Ερέτριας και των αποικιών των Ευβοέων στη Δύση (Πιθηκούσες, Κύμη). Ξεκινά με δήλωση ιδιοκτησίας του σκύφου σε πεζό κείμενο και καταλήγει σε μια απειλητική φράση σε ιαμβικό ρυθμό:

hAκεσάνδρῳ ἐμί[ιc.22.....]ειτετο[...c.6..]μεκ[...c.6..]ατον στερέσ[ετ]αι

=*Είμαι (το ποτήρι) του Ακесάνδρου (και όποιος με πάρει) θα χάσει τα μάτια (ή τα χρήματά) του*²⁵⁹

Εικ.53. Τα δύο τμήματα του «σκύφου του Ακесάνδρου».

²⁵⁹ Για τις προτάσεις αποκατάστασης του κειμένου που λείπει βλ. Τζιφόπουλος 2012, 313 και 341-3.

Η επιγραφή στο σκύφο του Ακεσάνδρου προαναγγέλει πιθανότατα την πολύ γνωστή-έμμετρη επίσης (σε ιαμβικό μέτρο)-επιγραφή σε πρωτοκορινθιακό αρύβαλλο από την Κύμη της Κάτω Ιταλίας που χρονολογείται μεταξύ του 675 και 650 π.Χ.:

Ταταίεσ ἐμὶ λλῆρυθος· ἠὸς δ' ἄν με κλέψῃει, θυφλὸς ἔσται

=*Τῆσ Ταταίησ εἶμαι ἠ λήκυθος. Ὅποιοσ με κλέψει (ἢ μου τῆν κλέψει) θα τυφλωθεῖ*

Μεταξύ των αγγείων που περιγράφηκαν έχουν παρατηρηθεί σημαντικές ομοιότητες²⁶⁰: κατ' αρχάς, σε όλες τις περιπτώσεις τα φέροντα αντικείμενα δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία. Αντιθέτως, είναι μάλλον ευτελή και αποκτούν σημασία μέσω της επιγραφής που φέρουν, και η οποία τους προσδίδει υπερβολικά μεγάλη αξία, αναντίστοιχη με την πραγματική. Έτσι, η οινοχόη του Διπύλου παρουσιάζεται σαν σημαντικό βραβείο σε κάποιο διαγωνισμό, ενώ η κλοπή των υπολοίπων επιφυλάσσει εκπλήξεις (ενίοτε δυσάρεστες) σε αυτόν που θα τολμήσει κάτι τέτοιο. Είναι προφανές ότι το οξύμωρο και απροσδόκητο που προκαλείται από τις δηλώσεις αυτές ήταν θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στους συμπότες, μας παραπέμπει μάλιστα απευθείας στα *σκόλια*. Άλλη ομοιότητα που παρατηρείται μεταξύ των επιγραφών είναι η ιδιότυπη μετρική μορφή τους, καθώς συνδυάζουν πεζό κείμενο με έμμετρο (π.χ. «σκύφος του Ακεσάνδρου») ή διαφορετικά μέτρα («κύπελλο του Νέστορα»), ή ακόμη αποτελούνται από περισσότερες συλλαβές από όσες χρειάζονται (οινοχόη του Διπύλου), πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια της μετρικής αρμονίας. Τέλος, το γεγονός ότι κάποια τουλάχιστον από αυτά τα αντικείμενα (η οινοχόη του Διπύλου, το «κύπελλο του Νέστορα», ο «αρύβαλλος της Ταταίης») συνόδευσαν τον κάτοχό τους ως κτερίσματα στον τάφο, αποδεικνύει την ιδιαίτερη συναισθηματική αξία που είχαν. Το σημαντικότερο ωστόσο είναι ότι τα πρώιμα αυτά ελληνικά επιγράμματα, που πιθανότατα αντέγραφαν συνθέσεις ήδη γνωστές στον προφορικό λόγο, αποτελούν την πρώτη καταγραφή λυρικής και συμποτικής ποίησης, η οποία το αμέσως επόμενο διάστημα θα αποτελέσει ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος. Τα πρώτα ενεπίγραφα συμποτικά αγγεία-προερχόμενα από διαφορετικά σημεία του ελληνικού κόσμου-αποτελούν λοιπόν την πρώτη σαφή απόδειξη του εξευγενισμένου τελετουργικού οινοποσίας της ελληνικής αριστοκρατίας στο β' μισό του 8^{ου} αι., το οποίο προϋπέθετε το υψηλό πνευματικό επίπεδο των συμμετεχόντων.

²⁶⁰ Τζιφόπουλος 2012, 313-4.

2.2. ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΣΚΕΥΗ

Οι ανάγκες των αριστοκρατικών ομάδων της Μεσογείου είχαν ως αποτέλεσμα την εντυπωσιακή πρόοδο στην κεραμική παραγωγή κατά τον 8^ο αι. Τα σπουδαιότερα εργαστήρια της εποχής, κυρίως το αττικό και το ευβοϊκό, αλλά και το κορινθιακό, το ροδιακό, το κυπριακό κ.ά., παράγουν εξαιρετικής ποιότητα σκεύη, τα οποία διακινούνται σε μεγάλες αποστάσεις και επηρεάζουν τις τοπικές παραγωγές. Σημαντικές ήταν οι παραγωγές και άλλων εργαστηρίων, όπως του Άργους, της Κρήτης, της Κω, των Κυκλάδων και της Ανατολικής Ελλάδας. Οι εικονιστικές σκηνές που εμφανίζονται στα μέσα του 8^{ου} αι. αφορούν αποκλειστικά τον κόσμο των ευγενών, που ήταν οι κατεξοχήν πελάτες των κεραμικών αυτή την περίοδο: σε αυτές συμπεριλαμβάνονται σκηνές εμπνευσμένες από το μύθο, το έπος και την καθημερινή ζωή (άλογα, ανθρώπινες μορφές, σκηνές κυνηγιού και μάχης, πρόθεση, εκφορά, παρελάσεις αρμάτων) αλλά και μοτίβα ανατολικής προέλευσης (π.χ. «το δέντρο της ζωής», σύμβολο της γονιμότητας της γης). Οι τύποι των αγγείων στους οποίους κατά κύριο λόγο τα συναντούμε (κρατήρες, αμφορείς, οινοχόες, σκύφοι) είναι αυτοί που χρησιμοποιούνταν στις κοινωνικές συνευρέσεις της άρχουσας τάξης. Από τα τέλη του 8^{ου} αι., όταν η Αθήνα και η Εύβοια αποσύρθηκαν από τους θαλάσσιους δρόμους, τη σκυτάλη στην παραγωγή και διακίνηση πολυτελούς κεραμικής ανέλαβε η Κόρινθος.

Επειδή δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν εδώ αναλυτικά οι παραγωγές όλων των εργαστηρίων που άκμασαν την εποχή αυτή, ο βαθμός επιρροής τους σε άλλα εργαστήρια, ούτε η κλίμακα της διασποράς τους, η ενότητα αυτή αναπτύσσεται ως παράθεση εικόνων πολύ χαρακτηριστικών συμποτικών σκευών, τα οποία αποδεικνύουν ως ένα βαθμό τη σημασία που είχε για τους αριστοκρατικούς κύκλους η πρόσβαση σε πολυτελή αγγεία μακρινών περιοχών. Στα συνοδευτικά κείμενα δίνονται βασικές πληροφορίες σχετικά με τα τοπικά εργαστήρια, συγκεκριμένους τύπους αγγείων που απέκτησαν μεγάλη δημοτικότητα, τη διακόσμησή τους κ.λ.π.

Εικ.54. Αττικός κάνθαρος από πλούσιο τάφο του Κιτίου (760-750 π.Χ.). Η αττική κεραμική γνώρισε μεγάλη διασπορά κατά τον 8^ο αι., ενώ ιδιαίτερα αγαπητή έγινε στην Κύπρο. Τα χαρακτηριστικότερα αγγεία πόσης της ΥΓ αττικής παραγωγής ήταν οι σκύφοι και οι κάνθαροι. Το συγκεκριμένο αγγείο, ως προς το εικονογραφικό του θέμα, θεωρείται πρόδρομος της τέχνης του «Ζωγράφου Cesnola». Στη μία όψη απεικονίζεται το «δέντρο της ζωής» περιβαλλόμενο από αιγοειδή, ενώ το φόντο γεμίζουν πουλιά που πετούν και οβάστικες. Στην πίσω όψη δύο μεγάλα πτηνά πλαισιώνουν ένα πιο απλοποιημένο δέντρο, ενώ πάνω από αυτά κρέμονται διπλοί πελέκεις. Όπως και τα άλογα που απεικονίζονται σε αγγεία του «Ζωγράφου Cesnola» ή άλλων αγγειογράφων επηρεασμένων από αυτόν, έτσι και οι πελέκεις αποτελούν σύμβολα πλούτου και αριστοκρατικού κύρους, καθώς σχετίζονται με διάφορες δραστηριότητες της αριστοκρατίας (μάχη, υλοτομία, θρησκευτικά τελετουργικά).

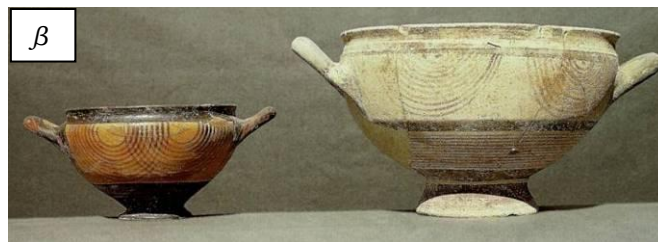
Εικ.55. Σκύφος του εργαστηρίου του «Ζωγράφου των Σπόρων» («Birdseed Painter»), Τάφος 51, Κεραμεικός. Το εσωτερικό του διακοσμείται με ομόκεντρες ζωφόρους από ελάφια. Η συγκεκριμένη ομάδα σκύφων, η οποία χρονολογείται στο διάστημα 735-720 π.Χ. είναι πιθανώς εμπνευσμένη από τις «κυπρο-φοινικικές» φιάλες (Coldstream (1997, 157). Ο Węcowski (2002a, 634, υποσ.16.) υποστηρίζει ότι η παραγωγή τους συνδέεται με μια σημαντική πτυχή του συμποσίου, την συμμετοχή των συμποσιαστών σε μια ιδιότυπη οπτική επικοινωνία (αντίστοιχη της λογοτεχνικής επικοινωνίας που φανερώνουν τα ενεπίγραφα αγγεία), δεδομένου ότι η εσωτερική διακόσμηση μπορούσε να αποκαλυφθεί μόνο αφού είχε καταναλωθεί το περιεχόμενο του αγγείου.

Εικ.56. Σκύφος με ενάλληλες γωνίες από την Εύβοια ή τις Κυκλάδες, τάφος 6504, νεκρόπολη Ricantino, Pontecagnano (780-750 π.Χ.). Ο τύπος εμφανίστηκε στην περιοχή κατά το α' μισό του 8^{ου} αι. και το δείγμα της εικόνας ανήκει στα πρωιμότερα. Οι σκύφοι με «ενάλληλες γωνίες», μετά τον αποικισμό εμφανίζονται σε μεγάλες ποσότητες στις Πιθηκούσες και στην ιταλική ευδοχώρα και γίνονται αντικείμενο τοπικών απομιμήσεων.

a

β

Εικ.57. Συμποτικά σκεύη από τον Τάφο 321 της Αμαθούνας. α. Ευβοϊκός, Ύστερος Γεωμετρικός κρατήρας, β. Δύο σκύφοι από τον ίδιο τάφο. Ο μικρότερος είναι ευβοϊκός, Υπο-Πρωτογεωμετρικός ΙΙΙ (περ. 800-750 π.Χ.), ο μεγαλύτερος είναι κυπριακή απομίμηση και ανήκει στο Δίχρωμο ΙΙΙ ρυθμό (περ. 850-750 π.Χ.). Ο υψίπους κρατήρας έγινε χαρακτηριστικό σκεύος της ευβοϊκής κεραμικής κατά τον 8^ο αι.

Εικ.58. Ο κρατήρας του «Ζωγράφου Cesnola» από το «Θησαυρό του Κουρίου» (περ.750 π.Χ.). Αποτελούσε συμποτικό σύνολο μαζί με δύο οينوχόες του ίδιου ζωγράφου. Η διακόσμησή του περιλαμβάνει το «δέντρο της ζωής» περιστοιχισμένο από δύο αιγοειδή που σκαρφαλώνουν και τρώνε τα βλαστάρια του, άλογα δεμένα στο παχνί τους με έναν διπλό πέλεκυ να επικρέμαται της ράχης τους και άλογα που βόσκουν. Το πόμα έχει τη μορφή υδρίας (αττική επίδραση). Το εργαστήριο του «Ζωγράφου Cesnola» κατασκεύασε στο β' μισό του 8^{ου} αι. εξαιρετικής ποιότητας εικονιστικά αγγεία που συνδυάζουν εικονογραφικά μοτίβα διαφορετικών περιοχών και αντικατοπτρίζουν το ενδιαφέρον της αριστοκρατίας για την γεωκτησία και την ιπποτροφία: το «δέντρο της ζωής», άλογα στη βοσκή, άλογα δεμένα στο παχνί, ιππείς κ.λ.π. Τα προϊόντα του εργαστηρίου έγιναν ιδιαίτερα αγαπητά στην κυπριακή ελίτ. Ο συγκεκριμένος μνημειώδης κρατήρας (ύψους 1,15μ.) πρέπει να έφτασε στο Κούριο ως δώρο Ευβοέων σε κάποια αριστοκρατική οικογένεια της Κύπρου προκειμένου να χρησιμοποιηθεί σε συμπόσια με πολλούς συμμετέχοντες, και όχι ως αντικείμενο εμπορίου ή για ταφική χρήση. Το Κούριο πρέπει να αποτελούσε για τους Ευβοείς σημείο στάσης τόσο κατά του πλου τους προς τη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή, όσο και κατά την επιστροφή τους από αυτήν, και με την ευκαιρία αυτή θα μπορούσαν να φορτώσουν τα πλοία τους με ποσότητες χαλκού. Οι συνθήκες αυτές θα ήταν κατάλληλες για την ανταλλαγή δώρων με την κυπριακή ελίτ (Coldstream, 1983, 206·1994, 78). Άλλοι εικονιστικοί κρατήρες του ίδιου ζωγράφου που βρέθηκαν στην Al Mina, προσφέρονταν πιθανώς ως δώρα από τους Ευβοείς εμπόρους στην αριστοκρατική ελίτ του

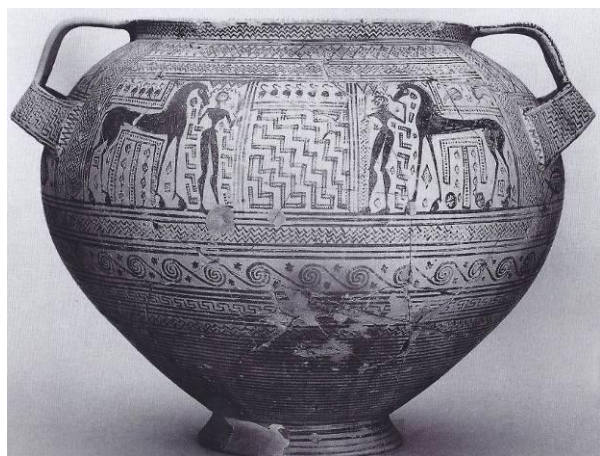
Αραμαϊκού κράτους Υαζί, η οποία έλεγχε τους δρόμους των караβανιών που οδηγούσαν σε πηγές φυσικού πλούτου (π.χ. μετάλλων) στην ενδοχώρα. Σε μεγάλο βαθμό φαίνεται δηλαδή να συνεχίζεται η παράδοση των αττικών ΜΓ ΙΙ κρατήρων, που την προηγούμενη γενιά βρέθηκαν σε διάφορα βασιλικά contexts της Κύπρου και της Ανατολής. Η εμφάνιση των εικονογραφικών μοτίβων του «Ζωγράφου Cesnola» σε όστρακα που έχουν βρεθεί στις Πιθηκούσες, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι κάποια έργα του ζωγράφου θα είχαν μεταφερθεί ως δώρα και στην αριστοκρατία των Πιθηκουσών (ή ενδεχομένως αντιγράφηκαν τοπικά). Τα ίδια εικονογραφικά θέματα αναπαρήχθησαν σε μεγάλα αγγεία από Ευβοείς κεραμείς και για τους Ειρούσκους πελάτες τους.

Εικ.59. Ευβοϊκός κρατήρας από τη νεκρόπολη του San Montano (725-700 π.Χ.). Αποτελούσε μέρος του κτερισματικού συνόλου του τάφου στον οποίο βρέθηκε το «Κύπελλο του Νέστορα».

Εικ.60. Ευβοϊκή κοτύλη, νεκρόπολη San Montano, Πιθηκούσες (750-700 π.Χ.). Στη νεκρόπολη έχουν βρεθεί αρκετές κοτύλες, οι περισσότερες από τις οποίες είναι κορινθιακές ή τοπικές απομιμήσεις κορινθιακών προτύπων. Το συγκεκριμένο αγγείο αποτελεί ευβοϊκή παραγωγή, που μιμείται τις κορινθιακές κοτύλες με μία ζώνη πτηνών («soldier-bird»), οι οποίες χρονολογούνται στην ΥΓ-ΠΠρΚ περίοδο.

Εικ.61. Μνημειώδης κρατήρας από το Άργος, τέλη 8^{ου} αι. Η ΥΓ κεραμική του Άργους παρουσιάζει ομοιότητες με την ευβοϊκή, κυρίως όσον αφορά τη διακόσμηση με θέματα σχετικά με τη ζωή της αριστοκρατίας (με πλέον αγαπητό θέμα τους ιππηλάτες που κρατούν από τα ηνία ένα ή δύο άλογα). Τα εικονογραφημένα αγγεία της Αργολίδας απαντούν κυρίως στους τάφους του Άργους, που ανήκαν στην στρατιωτική αριστοκρατία και συνδυάζονται με οβελούς, όπλα και άλλα μεταλλικά τέχνεργα.

α

β

Εικ.62. Δύο κοτύλες από τον τάφο II, Φορτέτσα (τέλη 8^{ου} αι.): α. Κορινθιακή κοτύλη, τέλη 8^{ου} αι., β. Τοπική απομίμηση κορινθιακής κοτύλης. Η κοτύλη, αγγείο πόσης με λεπτά τοιχώματα και χωρίς διαμορφωμένο χείλος, υπήρξε το χαρακτηριστικότερο σκεύος της ΥΓ κορινθιακής κεραμικής και προέκυψε ως εξέλιξη του ΜΓ σκύφου. Οι κορινθιακές κοτύλες έγιναν πολύ δημοφιλείς και αντιγράφησαν και από άλλα εργαστήρια, όπως της Εύβοιας (βλ.εικ.60) και της Κρήτης, με την οποία η Κόρινθος ανέπτυξε έντονη εμπορική δραστηριότητα κατά την ΠρΑ περίοδο.

Εικ.63. Σκύφος τύπου Θάψου, νεκρόπολη San Montano, Πιθηκούσες (725-700 π.Χ.). Η κεραμική τύπου Θάψου χρονολογείται στο β' μισό του 8^{ου} αι. και αποδίδεται στην Κόρινθο. Απαντά αποκλειστικά σε συμποτικά σκεύη (σκύφοι, κάνθαροι, κρατήρες, οινοχόες). Η ΥΓ κορινθιακή κεραμική, κυρίως αυτού του τύπου, είναι η μόνη που εισάγεται στις Πιθηκούσες στο γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. Πολυάριθμα δείγματα της προέρχονται από τη νεκρόπολη και από του αποθέτη «Scarico Gosetti». Ο τύπος, ωστόσο, δεν αντιγράφηκε ιδιαίτερα από τα τοπικά εργαστήρια.

Εικ.64. Ροδιακός σκύφος από τη Σαλαμίνα (ΚΑ Ι). Η ΥΓ κεραμική της Ρόδου χαρακτηρίζεται από μείξη φοινικικών και κυπριακών στοιχείων και από την απομάκρυνση από τα αττικά πρότυπα, κάτι που οφείλεται στην κομβική θέση του νησιού στους δρόμους του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ της Ελλάδας και της Ανατολής. Τα πιο

διαδεδομένα σχήματα συμποτικών σκευών ήταν ο υψίπους κρατήρας, ο κάνθαρος, η οινοχόη και χαρακτηριστικοί κυπριακοί τύποι (π.χ. το «κυπριακό φλασκι»). Ροδιακοί σκύφοι, όπως αυτός της εικόνας, εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες στην Κύπρο και στην Ειρουρία (π.χ. Τάφος του Ηγεμόνα στη Vetulonia). Το γνωστότερο, ωστόσο, ροδιακό σκεύος που βρέθηκε στη Δύση είναι το «κύπελλο του Νέστορα».

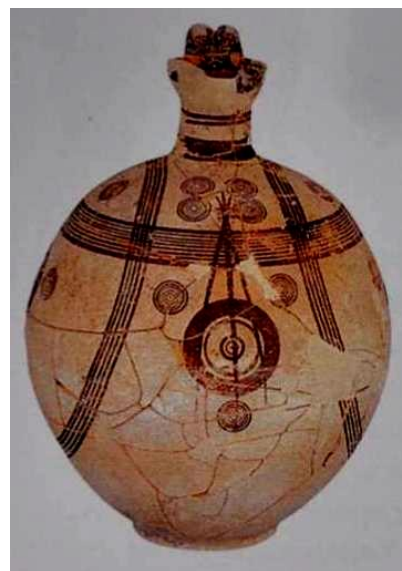
Εικ. 65. Χιακή κύλικα από το Μάριον (750-600 π.Χ.). Οι χιακές κύλικες γνώρισαν ευρεία διάδοση στα τέλη του 7^{ου}-6^{ου} αι. σε όλη τη Μεσόγειο. Εκτός από την Ελλάδα και την Ανατολή (Συρία, Λιβύη, Αίγυπτο) δείγματά τους έχουν βρεθεί στις αποικίες της Κ.Ιταλίας και στη Σικελία, καθώς επίσης και στην Ετρουρία (κυρίως στην Caere). Η κύλικα της εικόνας ανήκει σε έναν τύπο εξαιρετικά σπάνιο.

Εικ.66. Φοινικική τρίλοβη οινόχρηστος ρυθμού red slip από την Αμαθούντα (8^{ος}-7^{ος} αι.). Πρόκειται για χαρακτηριστικό φοινικικό τύπο του 9^{ου}-8^{ου} αι., που σταδιακά διαδόθηκε στη Μεσόγειο και έγινε αντικείμενο τοπικών απομιμήσεων. Το παράδειγμα της εικόνας είναι εισηγμένο από τη Φοινίκη.

Εικ.67. α. Κυπριακή τρίλοβη οινόχρηστος διακόσμησης Black on Red, Ελεύθερνα, Τάφος Α1/Κ1 (8^{ος} αι. π.Χ.), β. Τρίλοβη οινόχρηστος τύπου White Painted, Τάφος 229, Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού (τέλη 8^{ου} αι.). Πρόκειται για τοπική παραγωγή. Οι κυπριακές τρίλοβες οινόχρηστες του τύπου «Black on Red» (Μελανός διάκοσμος επί Ερυθρού επιχρίσματος) έγιναν ιδιαίτερα αγαπητές από τα μέσα περίπου του 8^{ου} αι., λόγω της πολυτελούς εμφάνισής τους

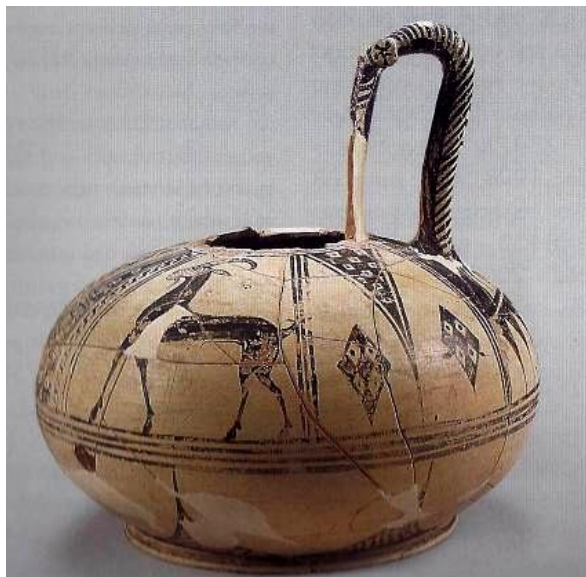

και πιθανότατα του περιεχομένου τους. Εκτός από την Κύπρο που απαντούν σε μεγάλους αριθμούς (ειδικά στην Πάφο-Κουκλιά), εντοπίζονται επίσης σε νεκροταφεία της Κρήτης (Ελεύθερνα, Κνωσός) και των Δωδεκανήσων (Γαλυσός). Στην Κρήτη μάλιστα αποτέλεσαν το δημοφιλέστερο εισηγμένο κεραμικό τύπο, τον οποίο μιμήθηκαν τα τοπικά εργαστήρια. Η παραγωγή τους συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αι., ενώ στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. εμφανίστηκε και η παραλλαγή «White Painted» (Μελανός διάκοσμος επί Λευκού επιχρίσματος).

Εικ.68. Μόνωτο κύπελλο με παράσταση θηριοτροφείου, T.134, Βόρειο Νεκροταφείο Κυωσοῦ (ΥΓ χρόνοι). Το κύμα ανατολικών επιδράσεων που είχε εμφανιστεί στην Κρήτη στο β' μισό του 9^{ου} αι., επανήλθε δυναμικά στα τέλη του 8^{ου}, υπό την επίδραση κυπριακών και κορινθιακών παραγωγών, αλλά κυρίως των εισηγμένων από την Ανατολή αντικειμένων που εισέρεαν στο νησί. Έτσι, η κρητική τέχνη πέρασε στην «ανατολίζουσα» φάση της, η οποία ωστόσο δεν έχει μεγάλη σχέση με το ανατολίζον κίνημα άλλων περιοχών. Η νέα τάση εμφανίστηκε πιο δυναμικά στο ελευθεριώτικο εργαστήριο και λιγότερο στο κυωσιακό. Το κύπελλο της εικόνας, που αποδίδεται στο κυωσιακό εργαστήριο, αποτελεί σπάνιο παράδειγμα απεικόνισης εικονογραφικών θεμάτων.

Εικ.69. Οينوχόη του Πρώιμου Ρυθμού των Αιγάρων από το Ανατολικό Αιγαίο (Μίλητος), τάφος A1/K1, Ελεύθερα (περ.640 π.Χ.). Τα αγγεία του «ρυθμού των Αιγάρων» αποδίδονται σε εργαστήρια της Ανατολικής Ελλάδας (Δωδεκάνησα, νησιά Α.Αιγαίου, Ιωνία) και λόγω της εκλεπτυσμένης διακόσμησής τους έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή. Εξαιρετικά δείγματά τους (π.χ. η οينوχόη Levy) βρέθηκαν στην Ειρουρία, όπου θα αποτελούσαν αντικείμενα περιζήτητα από την τοπική αριστοκρατία. Το δείγμα της εικόνας ανήκει σε ένα τεράστιο σύνολο κεραμικών σκευών (περίπου 400) που βρέθηκε στον τάφο A1/K1. Η ποικιλία και ποσότητα των αγγείων (που προέρχονται τόσο από τοπικά εργαστήρια, όσο και από εργαστήρια της Κορίνθου, της Αττικής, των Κυκλάδων, της Α.Ελλάδας, της Κύπρου, της Φοινίκης και της Φρυγίας) αποδεικνύει ότι οι Κρήτες ενδιαφέρονταν για την απόκτηση ξένων προϊόντων, παρόλο που οι ίδιοι δεν εξήγαν σε μεγάλη κλίμακα τα δικά τους (με εξαίρεση τις Κυκλάδες).

Εικ.70. Κρατήρας από τη νεκρόπολη San Montano (725-700 π.Χ.). Είναι τοπική παραγωγή, εμπνευσμένη από κοριθιακά πρότυπα. Βρέθηκε θραυσμένος σε κομμάτια σε κάποια περιοχή του νεκροταφείου, σε στρώμα που περιείχε πολλά καμένα όστρακα. Είναι γνωστός ως «το ναυάγιο των Πιθηκουσών» λόγω της διακόσμησής του (ανάστροφο πλοίο, ψάρια, γυμνές ανθρώπινες μορφές). Η ζωφόρος του αποτελεί το παλαιότερο παράδειγμα γραπτής διακόσμησης με ανθρώπινες μορφές στην Ιταλία. Η σκηνή συνδέεται άμεσα με τα ομηρικά έπη και φέρνει στο νου τους Νόστους, τις διηγήσεις σχετικά με την επιστροφή στην πατρίδα των Ελλήνων από την Τροία. Η κεραμική των

Πιθηκουσών επηρεάστηκε έντονα από τις μεγάλες ποσότητες ευβοϊκής και κοριθιακής κεραμικής που εισάγονταν στο νησί από τα μέσα του 8^{ου} αι., και σε μικρότερο βαθμό από τη ροδιακή. Κυρίαρχα σχήματα της ήταν ο κρατήρας, η κωνική οινοχόη, ο σκύφος και οι κοτύλες κοριθιακού τύπου. Η ΥΓ κεραμική των Πιθηκουσών εξαγόταν στην ιταλική ευδοχώρα και στις φοινικικές αποικίες της δυτικής Μεσογείου, όπου έγινε αντικείμενο τοπικών απομιμήσεων.

Εικ.71. Αττικός αμφορέας τύπου SOS, T.4., νεκρόπολη Monte Abatone, Cerveteri (675-650 π.Χ.). Αμφορείς του τύπου αυτού έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλείς στο Cerveteri. Από τη στιγμή που το κρασί βρήκε το δρόμο του προς την Ειρουρία, συνδέθηκε αμέσως με τον «πριγκιπικό» τρόπο ζωής ως αγαθό κύρους και έγινε περιζήτητο. Αμφορείς μεταφοράς κρασιού προερχόμενοι από την ηπειρωτική Ελλάδα, την ανατολική Ελλάδα και την Εγγύς Ανατολή, εμφανίζονται τόσο σε τάφους (αντρών και γυναικών) όσο και σε εγκαταστάσεις. Πολύ σύντομα ξεκίνησε η καλλιέργεια της αμπέλου και η εγχώρια παραγωγή κεραμικών σκευών αποθήκευσης οίνου. Η καλλιέργεια και παραγωγή του οίνου ήταν δραστηριότητα που απαιτούσε κατοχή γης, αρχικό κεφάλαιο, σταθερότητα, οργάνωση και επίβλεψη, προϋποθέσεις δηλαδή που μόνο οι *príncipes* μπορούσαν να καλύψουν.

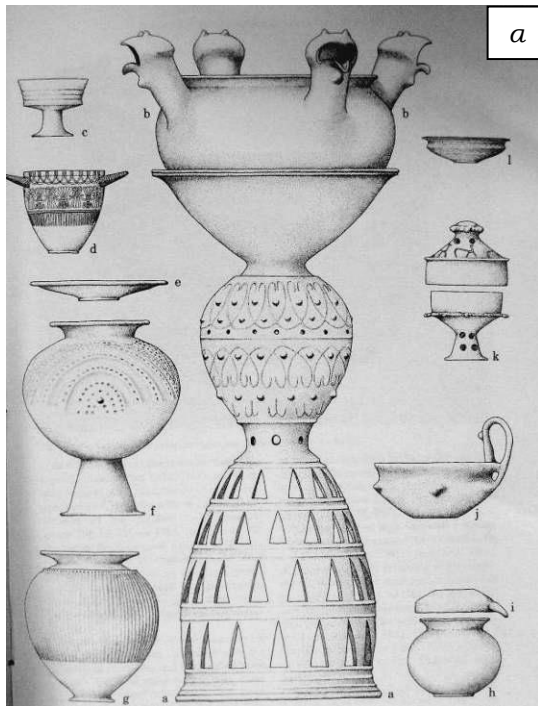
Εικ.72. Φοινικική τρίλοβη οινοχόη από το Cerveteri, νεκρόπολη Banditaccia, 660-650 π.Χ. Πρόκειται για απομίμηση τοπικού εργαστηρίου. Τα αγγεία αυτού του τύπου έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή στη Μεσόγειο στα μέσα του 7^{ου} αι. Τα εργαστήρια της Ειρουρίας κατασκεύασαν επίσης παραλλαγές τους σε χαλκό, *impasto* και *bucchero*. Οι δύο αυτές τεχνικές χρησιμοποιήθηκαν και για την κατασκευή απομιμήσεων αγγείων ελληνικού τύπου.

Εικ.73. Ο «κρατήρας του Αριστόνοθου» (μέσα 7^{ου} αι.), από την Caere. Κατασκευάστηκε για κάποιον Καϊρειτανό πρίγκιπα από Έλληνα τεχνίτη (το όνομα του οποίου είναι χαραγμένο στο χείλος σε ευβοϊκό αλφάβητο), καταγόμενο πιθανώς από τις Κυκλάδες και εγκατεστημένο στην περιοχή. Στη μία όψη απεικονίζεται ναυμαχία μεταξύ ενός πολεμικού και ενός εμπορικού πλοίου. Στην άλλη όψη, η τύφλωση του Κύκλωπα Πολύφημου. Σύμφωνα με τον Malkin (2002, 161), το θέμα-όπως και πολλά άλλα θέματα της ελληνικής μυθολογίας και κυρίως οι Νόστοι-γοήτευε τους Ετρούσκους κατόχους του κρατήρα, ο οποίος θα τοποθετούνταν στο κέντρο του χώρου κατά τη διάρκεια του συμποσίου και θα έδινε τροφή για συζητήσεις μεταξύ των παρευρισκομένων. Ειδικά ο Οδυσσεάς έγινε ιδιαίτερα αγαπητός από τους Ετρούσκους, ενώ ο γιος του με την

Κίρκη, ο Τηλέγονος, υιοθετήθηκε ως μυθικός ιδρυτής της Caere.

Εικ.74. α. Σύνολο σκευών φαγητού και πόσης από αποθήκη αριστοκρατικής οικίας στη Ficaria, Λάτιο (β' μισό 7^{ου} αι.), β. κύπελλα με ψηλό πόδι και πινάκιο με δακτυλιόσχημη βάση, τύπου red impasto, από το ίδιο σύνολο. Το σύνολο εξυπηρετούσε μια ομάδα περίπου 30 ανθρώπων και περιελάμβανε τέσσερις μεγάλους όλμους που στήριζαν λέβητες (α) και διάφορα άλλα σκεύη τύπου red impasto, όπως τριάντα κάλικες (c), μία κοτύλη (d), ollae με ψηλό πόδι (f,g,h,), πυξίδες που χρησιμοποιούνταν στο σερβίρισμα φαγώσιμων (k), κύπελλα με ψηλό πόδι που σχετίζονται με την Ανατολή, ειδικά με ασσυριακές φόρμες, πινάκια με δακτυλιόσχημη βάση ή υψηλό πόδι, παρόμοια με τα φοινικικά πινάκια του ρυθμού red-slip (e).

2.3. ΟΒΕΛΟΙ ΚΑΙ ΚΡΑΤΕΥΤΕΣ

Ο αριθμός των οβελών αυξάνεται σημαντικά στο β' μισό του 8^{ου} και κατά τον 7^ο αι., όταν-μαζί με τους κρατευτές-γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλείς και απαντούν σε πλούσιους τάφους διαφόρων περιοχών της Μεσογείου²⁶¹. Οι κρατευτές-ζεύγος υποστηριγμάτων, που τοποθετούταν παράλληλα πάνω στη φωτιά και πάνω στους οποίους στηρίζονταν οι οβελοί-διαμορφώνουν συνήθως το ένα άκρο τους ως πλήρη πολεμικού πλοίου (εικ.76,79), άλλοτε όμως τα άκρα τους είναι δρεπανόσχημα, πιθανώς για να στηρίζουν τους οβελούς ώστε να μη γλιστρούν ή για να διευκολύνεται η ανύψωσή τους κατά την όπτηση (εικ.77).

Παραδείγματα οβελών και κρατευτών προέρχονται από διάφορες θέσεις της Κύπρου (Σαλαμίνα, Πατρίκι, Παλαιάπαφος), της Κρήτης (Καβούσι, Φορτέτσα, Κνωσός, Ελεύθερνα), από το Άργος, την ευβοϊκή Κύμη αλλά και από τη δυτική Μεσόγειο (Ιταλική και Ιβηρική χερσόνησος). Στην Κύπρο δείγματά τους απαντούν μέχρι και την ΚΑ ΙΙ (480 π.Χ.).

Ως κτερίσματα, οι οβελοί ενδέχεται να απαντούν μεμονωμένα ή σε ομάδες που αποτελούν πολλαπλάσια του έξι (έξι, δώδεκα, δεκαοκτώ). Η εμφάνισή τους σε ομάδες των πέντε (π.χ. Ελεύθερνα) ή των δέκα (Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού) θυμίζει τα *πεμπώβολα* που αναφέρονται μόνο στα έπη²⁶².

Φαίνεται ότι την εποχή αυτή οι οβελοί και οι κρατευτές θεωρούνται αντικείμενα ιδιαίτερου κύρους, που συγκαταλέγονται στον απαραίτητο εξοπλισμό των ταφικών δείπνων και των συμποσίων των αριστοκρατικών κοινωνιών της ΠΕΣ (ιδιαίτερα αριστοκρατών-πολεμιστών) και συνδέονται στενά με την αριστοκρατική, ομηρική συνήθεια όπτησης του κρέατος, όπως είναι γνωστή από τις περιγραφές της ομηρικής *δαίτας* στα έπη.

Η Strøm²⁶³ θεωρεί ότι η συνήθεια χρήσης αυτών των αντικειμένων έγινε γνωστή στην τοπική αριστοκρατία της Ιταλίας μέσω της Κύπρου και όχι μέσω της Ελλάδας, απορρίπτοντας πιθανή επιρροή του Άργους ή της Κρήτης στα ταφικά έθιμα των

²⁶¹ Πολλοί οβελοί έχουν επίσης βρεθεί σε ιερά, όπως για παράδειγμα στο Ηραίο του Άργους, όπου βρέθηκαν συνολικά 96 οβελοί σε δεμάτια. Η παρουσία οβελών στα ιερά σχετίζεται είτε με τη χρήση τους σε τελετουργικές θυσίες είτε με τη νομισματική τους αξία. Η αξία των οβελών συμπεραίνεται από το ότι αργότερα ο *όβολός* υπήρξε υποδιαίρεση της δραχμής (έξι οβολοί ισοδυναμούσαν με μία δραχμή, επειδή κάποιος μπορούσε να τους «αδράξει» στη χούφτα του) καθώς επίσης και από το ότι οι οβελοί απαντούν συνήθως σε ομάδες που αποτελούν πολλαπλάσια του έξι.

²⁶² Βλ.σ.27-8.

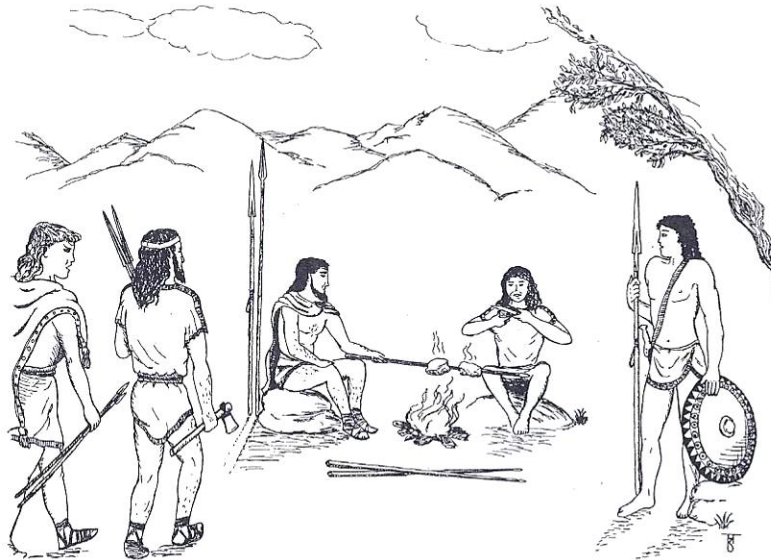
²⁶³ Strøm 2001, 368-371.

Ετρούσκων. Το έθιμο αυτό απουσιάζει επίσης από τις ελληνικές αποικίες της Δύσης, από τις οποίες θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι μεταφέρθηκε στην ντόπια αριστοκρατία. Η Strøm βασίζει την υπόθεσή της όχι τόσο στα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ιδίων των αντικειμένων (δεδομένου μάλιστα ότι τα παραδείγματα της Ιταλίας μοιάζουν περισσότερο με τα αντίστοιχα ελληνικά και όχι με τα κυπριακά) αλλά περισσότερο στην ομοιότητα που παρατηρείται στα ταφικά έθιμα της αριστοκρατίας των δύο περιοχών. Θεωρεί ότι η ομοιότητα αυτή οφείλεται σε προσωπικές επαφές που αναπτύχθηκαν την εποχή αυτή ανάμεσα στους πλούσιους αριστοκράτες της Κύπρου και στους Ετρούσκους ομοίους τους.

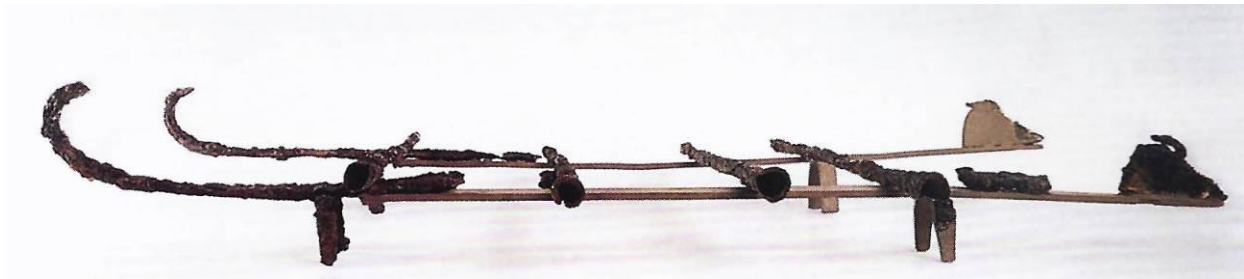
Ο Torelli²⁶⁴ θεωρεί ότι οι οβελοί, οι κρατευτές και οι *μάχαιρες* που απαντούν σε πριγκιπικούς τάφους της ανατολίζουσας περιόδου δεν μπορεί να αποτελούσαν απλώς αντικείμενα σχετιζόμενα με το δείπνο, αλλά σύμβολα δύναμης και εξουσίας. Τη συμβολική αυτή σημασία τους την αποκτούσαν λόγω της παλαιότερης χρήσης τους στην θυσιαστική πράξη, η οποία ήταν προνόμιο και υποχρέωση του βασιλέως, ο οποίος έτσι γινόταν ο μεσολαβητής ανάμεσα στην κοινωνία και το θεϊκό κόσμο.

Μικύλλοι χάλκινοι οβελοί και κρατευτές έχουν βρεθεί αποκλειστικά σε πλούσιες γυναικείες ταφές του Βιλλανόβιου πολιτισμού της Bologna, οι οποίες χρονολογούνται την ίδια εποχή. Η εύρεση των αντικειμένων αυτών υποδεικνύει αφενός την υψηλή κοινωνική θέση των γυναικών αυτών και αφετέρου τη σχέση τους με την οικογενειακή εστία ή τη θυσία κρεάτων και με το συμπόσιο (*εικ. 78*).

²⁶⁴ Torelli 1989, 302.

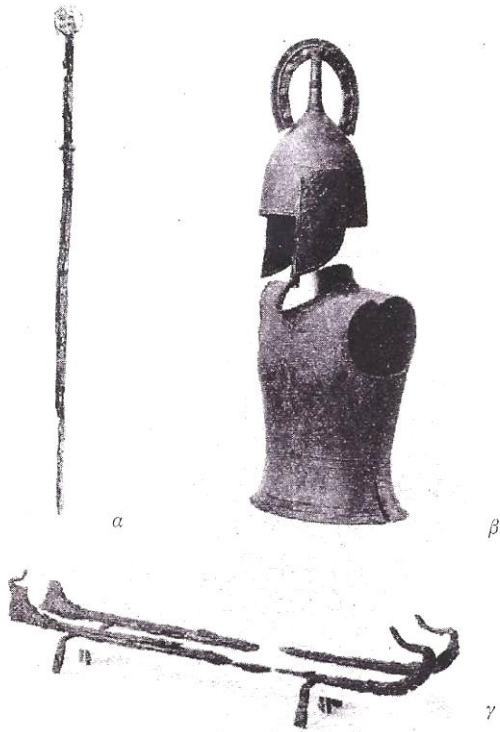
Εικ. 75. Υποθετική αναπαράσταση πολεμιστών-συνδαιτημόνων στην Κρήτη κατά του ύστερο 8^ο αι. π.Χ.

Εικ. 76. Ζεύγος σιδερένιων κρατευτών με οβελούς, Πατρίκι Αμμοχώστου (750-600 π.Χ.). Οι κρατευτές διαμορφώνονται σε σχήμα πλοίων: το ένα άκρο τους έχει τη μορφή πλώρης με έμβολο, ενώ το άλλο καμπυλώνεται προς τα πάνω εν είδει πρύμνης. Οι οβελοί έχουν τετράγωνη διατομή, ενώ στο άκρο τους, στο οποίο στερεωνόταν ξύλινη λαβή, διαμορφώνεται κωνική εσοχή.

Εικ. 77. Ζεύγος σιδερένιων κρατευτών με οβελούς, Ελεύθερνα- Τάφος Α1/Κ1 (α' μισό 8^{ου} αι.). Τα άκρα των κρατευτών είναι δρεπανόσχημα. Οι οβελοί έχουν τετράγωνη διατομή και το ένα άκρο τους διαμορφώνεται τριγωνικό, σφαιρικό ή ως κωνική εσοχή.

Εικ. 78. Κτερίσματα από τον Τάφο 45 του Άργους, ο οποίος είναι γνωστός ως «Τάφος της Πανοπλίας» (730-720 π.Χ.). Στον τάφο βρέθηκε κράνος, περικνημίδες, χάλκινος θώρακας, σπαθί, ακόντια, δώδεκα σιδερένιοι οβελοί και ζεύγος κραυευτών. Σιδερένιοι οβελοί απαντούν και στους άλλους τάφους της στρατιωτικής αριστοκρατίας του Άργους.

Εικ. 79. Μικύλλος, χάλκινος κραυευτής και οβελός, T.22, Νεκρόπολη Melenzani, Bologna (τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αι.). Πρόκειται για αντικείμενα εγχώριας παραγωγής που συνόδευαν πλούσια κτερισμένη γυναικεία καύση. Στα κτερίσματα συμπεριλαμβάνονταν επίσης πολλά πήλινα και χάλκινα σκεύη συμποσίου, τα οποία μαζί με τον κραυευτή και τον οβελό υπογραμμίζουν τη σημασία του συμποσίου στον τρόπο ζωής των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων του Βιλλανόβιου Πολιτισμού της Bologna.

2.4.ΦΙΑΛΕΣ

2.4.1. ΜΕΤΑΛΛΙΚΕΣ ΦΙΑΛΕΣ

Οι μεταλλικές φιάλες, προερχόμενες από εργαστήρια της ανατολικής Μεσογείου (Β.Συρία, Φοινίκη, Ασσυρία, Φρυγία, Κύπρος), αποτελούν μια κατηγορία αντικειμένων που γνώρισε μεγάλη διάδοση στη Μεσόγειο κατά τον 8^ο-6^ο αι. Ο εντοπισμός τους σε ιερά ως αναθήματα και οι παραστάσεις της εικονογραφίας (π.χ. τα ασσυριακά ανάγλυφα από τον 9^ο ως τον 7^ο αι. π.Χ.) πιστοποιούν ότι αποτελούσαν απαραίτητα σκεύη (σπονδικά αγγεία ή αγγεία πόσης) σε διάφορες τελετουργικές περιστάσεις. Φιάλες που έχουν βρεθεί σε πλούσιους τάφους διαφόρων περιοχών της Μεσογείου θεωρούνται είτε αντικείμενα συμποσίου ανήκοντα στην περιουσία του νεκρού, είτε αγγεία που χρησίμευαν στο ταφικό τελετουργικό. Ο διαχωρισμός δεν είναι πάντοτε εύκολος, ενίοτε όμως την ακριβή χρήση υποδηλώνουν τα συνευρήματα ή οργανικά κατάλοιπα που εντοπίζονται στο εσωτερικό τους²⁶⁵.

Οι μεταλλικές φιάλες (κατασκευασμένες κυρίως από χαλκό, αλλά και από άργυρο ή χρυσό), παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία μορφών: απλές ημισφαιρικές, ομφαλωτές φρυγικού τύπου (εικ.80), με Ω-σχημες κινητές λαβές, με διπλά τοιχώματα (εικ.81), γλωσσωτές ομφαλωτές, με ανάγλυφη διακόσμηση σε ζώνες γύρω από κεντρικό μέταλλο («κυπρο-φοινικικές»). Ιδιαίτερος λόγος θα γίνει για τις δύο τελευταίες κατηγορίες φιαλών.

Εικ.80. Χάλκινη, ομφαλωτή φιάλη φρυγικού τύπου, νεκρόπολη Ορθής Πέτρας, Ελεύθερνα (ΥΓ-ΠρΑ). Οι ομφαλωτές φιάλες είναι σκεύη κατάλληλα για πόση: με την παλάμη του θα συγκρατούσε ο πότης τη φιάλη από τα τοιχώματά της, και θα τοποθετούσε το δάκτυλό του στην κοιλότητα που διαμορφωνόταν στο κάτω μέρος της.

²⁶⁵ Βλ. σ.210 (εικ.135).

Εικ.81. Φιάλη με διπλά τοιχώματα, Τάφος XVI, νεκρόπολη San Martino, Ρώμη (τέλη 8^{ου} αι.). Οι φιάλες του τύπου αυτού αποδίδονται στη Β.Συρία ή σε εργαστήρια Ανατολιτών που δρούσαν στην Ελλάδα. Είναι κατασκευασμένες από δύο φύλλα χαλκού (το εσωτερικό ακόσμητο, το εξωτερικό με ανάγλυφη διακόσμηση) που ενώνονται στο χείλος. Παρόμοιες έχουν βρεθεί στον Τάφο Bernardini, ενώ δύο δείγματα προέρχονται και από ταφές του Κεραμικού.

Οι γλωσσωτές ομφαλωτές φιάλες ανήκουν σε έναν τύπο γνωστό στην Αίγυπτο και τη Συρο-Παλαιστίνη ήδη από τις αρχές της 1^{ης} χιλιετίας, ο οποίος αναπτύχθηκε στη Βόρεια Συρία ή την Ασσυρία κατά τον 9^ο αι. και κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αι. εξαπλώθηκε στην Ανατολή (Ουραρτού, Ιράν, Φοινίκη, Μ.Ασία, Κύπρος) και στο Αιγαίο (Σάμος, Κρήτη, Άργος κ.λ.π.). Από τα τέλη του 8^{ου} αι. εμφανίστηκε και στην Ιταλία, όπου έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής ιδιαίτερα κατά την Ανατολίζουσα περίοδο. Σε αντίθεση μάλιστα με τις υπόλοιπες περιοχές, στην Ιταλία απαντούν μόνο σε ταφικό περιβάλλον και όχι σε ιερά. Δείγματά τους απαντούν συστηματικά στους πριγκιπικούς τάφους, π.χ. στο Λάτιο (Τάφοι Barberini, Bernardini, Castellani στην Πραινέστη, Τάφος 70 στην Acqua Acetosa Laurentina), στην Ετρουρία (Τάφος Regolini-Galassi στο Cerveteri, Τάφος του Ηγεμόνα στη Vetulonia), στην Καμπανία (Τάφοι 926 και 928 στο Pontecagnano) κ.λ.π. Τοπικά εργαστήρια στην Ελλάδα και στην Ετρουρία (Cerveteri, Vetulonia) κατασκεύασαν απομιμήσεις τους.

Εικ.82. Γλωσσωτή ομφαλωτή φιάλη, Τάφος A1/K1 Ελεύθερνas (ΥΓ).

Εικ.83. Γλωσσωτή ομφαλωτή φιάλη, Τάφος Castellani, Πραινέστη (Palestrina), τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αι.

Για τα πρωιμότερα δείγματα «κυπρο-φοινικικών» φιαλών έχει ήδη γίνει σύντομη αναφορά, με αφορμή τις φιάλες από το Λευκαντί²⁶⁶. Τα περισσότερα ωστόσο δείγματα της κατηγορίας αυτής χρονολογούνται στον 8^ο και 7^ο αι. και απαντούν ως κτερίσματα σε πολυτελείς τάφους διαφόρων θέσεων: Nimrud, Κύπρο, Κρήτη, Ετρουρία ή ως αναθήματα σε ιερά (Δελφοί, Ιδαίον Άντρο, Ολυμπία). Ο Matthäus θεωρεί ότι σημαντικό ρόλο στη διασπορά τους στη Μεσόγειο διαδραμάτισε η Κρήτη, η οποία λόγω της γεωγραφικής της θέσης αποτελούσε ενδιάμεσο εμπορικό σταθμό των φοινικικών πλοίων που ταξίδευαν προς το Αιγαίο ή την Ανατολή²⁶⁷.

Οι φιάλες τώρα είναι κατασκευασμένες από κάποιο πολύτιμο μέταλλο (χαλκό, άργυρο, επικρυσωμένο άργυρο ή χρυσό), ενώ ως προς τη μορφή τους είναι κατά κύριο λόγο ρηχές, με ή χωρίς κεντρικό ομφαλό. Η διακόσμηση τους είναι κοινή, τόσο ως προς την τεχνική (συνδυασμός σκαλιστών, εγχάρακτων και έκτυπων μοτιβών) όσο και ως προς την οργάνωση και σύνθεση των μοτιβών: στο κέντρο υπάρχει μέταλλο με ρόδακα ή σύνθεση με ανθρώπινες/ζωικές μορφές, ενώ περιμετρικά αναπτύσσονται μία ή περισσότερες αφηγηματικές ζώνες διακοσμημένες με ποικίλα θέματα εμπνευσμένα από τον πόλεμο, τη βασιλική ή τη θρησκευτική ζωή (μυθικά ζώα όπως σφιγγες και γρύπες, σκηνές κυνηγιού, πομπές ανθρώπινων μορφών προς ένθρονες θεότητες, ηρωικές μάχες, σκηνές συμποσίου κ.λ.π.). Ενίοτε φέρουν επιγραφές σε φοινικική ή κυπριακή γραφή.

Μέχρι σήμερα δεν έχει δοθεί οριστική απάντηση στο ποιοι ήταν οι κατασκευαστές των αντικειμένων αυτών, πρόβλημα που περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι συστηματικές ανασκαφές δεν έχουν διεξαχθεί στη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή, ενώ οι έρευνες σε σημαντικές φοινικικές θέσεις της δυτικής Μεσογείου (Καρχηδόνα, Μάλτα, Σικελία, Σαρδηνία, νότια Ισπανία) δεν έχουν φέρει στο φως μεταλλικές φιάλες²⁶⁸.

²⁶⁶ Βλ.σ.84 (εικ.32).

²⁶⁷ Matthäus 2000, 272,274.

²⁶⁸ Οι φιάλες που βρέθηκαν στην Κύπρο αποδίδονται σε Φοίνικες εγκατεστημένους στο νησί ή σε Κύπριους που αντέγραψαν την τεχνική. Θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι όσες φέρουν επιγραφές σε κυπριακό συλλαβάριο είναι έργα Κυπρίων. Δείγματα που προέρχονται από την Κρήτη θεωρούνται εισηγμένα αντικείμενα, χωρίς όμως να αποκλείεται εντελώς και η πιθανότητα κατασκευής τους από ντόπιους τεχνίτες που εμπνεύστηκαν από τα φοινικικά πρότυπα. Οι φιάλες της Ετρουρίας θεωρούνται αντικείμενα κατασκευασμένα στην Κύπρο, τη Συρία ή τη Φοινίκη, χωρίς όμως να αποκλείεται και στην περίπτωση αυτή το ενδεχόμενο κατασκευής από ντόπιους τεχνίτες ή από Φοίνικες τεχνίτες εγκατεστημένους στην Ιταλία (τουλάχιστον για όσες φέρουν υπογραφές καλλιτεχνών με φοινικικούς χαρακτήρες). Σωστά υποστηρίζει ο Vella (2010, 24-25) ότι δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία ο τόπος κατασκευής των φιαλών, η ταυτότητα των δημιουργών τους ή ο τρόπος και ο λόγος μεταφοράς τους. Σημαντικότερο θεωρεί το γεγονός ότι όλες οι παραπάνω πιθανότητες εμπεριέχουν την έννοια του ταξιδιού και της μεταφοράς από τόπο σε τόπο, είτε πρόκειται για τα ίδια τα αντικείμενα που «ταξίδευαν» ως εμπορεύσιμα είδη, ως λάφυρα ή ως είδη

Πρόσφατα ευρήματα από τη Nimrud²⁶⁹ περιπλέκουν ακόμη περισσότερο το πρόβλημα της καταγωγής τους, ενδεικτική του οποίου είναι η αδυναμία υιοθέτησης μιας κοινής ορολογίας για τα αντικείμενα αυτά²⁷⁰.

Ο λόγος για τον οποίο οι φιάλες κατέληξαν να θεωρούνται αντικείμενα εξαιρετικής πολυτέλειας και κύρους οφείλεται σύμφωνα με τον Vella στο γεγονός ότι λειτουργούσαν ως υλικοί φορείς μιας κωδικοποιημένης γνώσης που έβρισκε ανταπόκριση σε ομάδες ανθρώπων που κατοικούσαν σε διαφορετικές περιοχές²⁷¹. Θεωρεί ότι τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα στις φιάλες, αν και εμπνευσμένα από διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, εξέφραζαν αξίες θεμελιώδεις για όσους εμπνέονταν από τον ηρωικό τρόπο ζωής και επιθυμούσαν να τον μιμηθούν ή να επιδείξουν τον πλούτο τους. Για παράδειγμα, το κυνήγι των άγριων ζώων θα μπορούσε να ανακαλεί στη μνήμη αποστολές και ταξίδια σε μακρινές περιοχές, στα όρια της εκάστοτε γνωστής εδαφικής επικράτειας, στις οποίες υποτίθεται ότι κατοικούσαν θηρία και διάφορα μυθικά όντα. Τέτοια ταξίδια ίσως συνδέονταν με την τεχνική εξειδίκευση και την προσπάθεια πρόσβασης σε μακρινές, άγνωστες περιοχές, πλούσιες σε πρώτες ύλες. Ταυτόχρονα, το κυνήγι, εμπεριέχοντας την έννοια της άμεσης συμπλοκής και του θανάτου, θα μπορούσε να σχετίζεται με πολεμικές επιχειρήσεις και να συμβολίζει τον κόσμο του πολεμιστή και την προσπάθειά του να επικρατήσει πάνω στους «απολίτιστους» εχθρούς του²⁷². Σχετική είναι και η παρατήρηση του Sannibale, σχετικά με την εικονογραφία των φιαλών από τον τάφο Regolini-Gallasi: *«Πρόκειται για έργα τορευτικής αναγνωρισμένου κύρους ακόμη και για βασιλικά προνόμια, που, με την αιγυπτιάζουσα προσαρμογή τους, διαδίδουν στην Ετρουρία θέματα που συνδέονται με τη βασιλική μεγαλοπρέπεια, όπως εκφράζεται μέσα από πολεμικές και κυνηγετικές σκηνές. Επί πλέον, υποδηλώνονται δυναστικές αρμοδιότητες και*

ανταλλαγής, είτε επρόκειτο για τους τεχνίτες που ταξίδευαν μεταφέροντας μαζί τους την τεχνική, εθνογραφική και όποια άλλη γνώση τους.

²⁶⁹ Πρόκειται συγκεκριμένα για φιάλες που εντοπίστηκαν στον Τάφο της Βασίλισσας Yabā στο Βορειο-Δυτικό Παλάτι. Η βασίλισσα ήταν σύζυγος του Tighlat-Pilaser III, ο οποίος βασίλεψε μεταξύ του 744-727 π.Χ.

²⁷⁰ Ο όρος «κυπρο-φοινικικός» που χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά στην περιγραφή των μεταλλικών φιαλών το 1946 από τον Gjerstad, αναφέρεται σε έργα τέχνης (κεραμικής, γλυπτικής κ.λ.π.) που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά και στους δύο αυτούς πολιτισμούς. Τον όρο χρησιμοποίησε αργότερα και ο Markoe (1985), ο οποίος έχει μελετήσει με μεγάλη λεπτομέρεια το σύνολο των φιαλών. Ο Καραγιώργης χρησιμοποιεί τον όρο «κυπρο-φοινικικός» για να περιγράψει τα αντικείμενα εκείνα που παρουσιάζουν ταυτόχρονα κυπριακό και φοινικικό στυλ μαζί με διακοσμητικά μοτίβα αιγυπτιάζοντα, τα οποία έγιναν γνωστά στην Κύπρο μέσω των Φοινίκων. Άλλες ονομασίες που τους έχουν δοθεί κατά καιρούς είναι «ετρουσκικές», «βορειο-συριακές», «κυπριακές», «φοινικικές».

²⁷¹ Vella 2010, 28.

²⁷² Στο ίδιο, 31.

επίσημη εγκατάσταση σε αξίωμα με την αναφορά στο θέμα του ιερού θηλασμού, που με τη διαμετρικά αντίθετη παρουσία του, ως μεταθανάτιος θηλασμός, προσλαμβάνει και μια εσχατολογική βαρύτητα υπονοώντας την αναγέννηση σε μια νέα ζωή. Σε αυτή την κυκλική εναλλαγή αναγνωρίζεται, ωστόσο, η αναφορά στο θέμα της δυναστικής συνέχειας που έπρεπε να τονιστεί ιδιαίτερα από τη νέα ετρουσκική αριστοκρατική τάξη»²⁷³.

Λόγω της ιδιότητάς τους να λειτουργούν ως μέσα επικοινωνίας και συνάντησης διαφορετικών πολιτισμών, ο Vella χαρακτηρίζει τις φιάλες «*boundary objects*»²⁷⁴, αντικείμενα δηλαδή των οποίων το περιεχόμενο, αν και σκόπιμα αόριστο, ήταν ωστόσο εύκολα αναγνωρίσιμο σε διαφορετικούς ανθρώπους που κατοικούσαν σε διαφορετικά μέρη του κόσμου. Έτσι, οι φιάλες, μεταφέροντας και μεταμορφώνοντας κοινές ιδέες, αξίες και ιστορίες, θα αποτελούσαν πολύτιμο μέσο για την εδραίωση και ισχυροποίηση κοινωνικών σχέσεων, ενώ το περιβάλλον στο οποίο θα πραγματοποιούνταν η εδραίωση αυτή θα ήταν εκείνο του συμποσίου.

²⁷³ Sannibale 2003, 172.

²⁷⁴ Vella 2010, 32.

Εικ.84. Φωτογραφία (α) και σχεδιαστική αποτύπωση (β) αργυρής επιχρυσωμένης φιάλης, από το «Θησαυρό του Κουρίου» (725-675 π.Χ.). Πρόκειται ίσως για τη σημαντικότερη φιάλη της Κύπρου, όχι μόνο λόγω της καλής κατάστασης διατήρησής της, αλλά και γιατί φέρει εγχάρακτη επιγραφή με το όνομα του κατόχου της, του βασιλιά Ακέστορα της Πάφου. Η επιγραφή αποδεικνύει ότι τα αντικείμενα αυτά είχαν μεγάλη αξία και τοποθετούνταν ως κτερίσματα στους τάφους των μελών της πολεμικής αριστοκρατίας της Κυπρο-Αρχαϊκής Ι περιόδου. Ο εικονογραφικός διάκοσμος περιλαμβάνει στοιχεία της αιγυπτιακής, ασσυριακής και φοινικικής τέχνης. Το κεντρικό μέταλλο απεικονίζει θεότητα με τέσσερα φτερά και ασσυριακή ενδυμασία, που σκοτώνει ανορθωμένο λιοντάρι. Αιγυπτιακά γεράκια πετούν πάνω από το κεφάλι της θεότητας και πίσω από

αυτήν. Η στενή εσωτερική ζώνη περιέχει ζωφόρο με ζώα, δέντρα, σφίγγες και ανθρώπινες μορφές:

λιοντάρι που πατά πάνω σε πεσμένη ανθρώπινη μορφή (αιγυπτιακό μοτίβο που συμβολίζει τη νίκη του Φαραώ εναντίον των εχθρών του), σφίγγα που φορά το διπλό στέμμα της Αιγύπτου, δύο αντιώπους ταύρους, δύο ταύρους που βαδίζουν προς τα δεξιά, αγελάδα που θηλάζει το μοσχαράκι της, λιοντάρι που κάθεται στην πλάτη γοναπιστής μορφής και δέχεται επίθεση από τοξότη και από δεύτερη μορφή με δόρυ, άλογο που βοσκά. Η ευρύτερη εξωτερική ζώνη διακοσμείται με πολλές σκηνές: μορφή με ασσυριακό ένδυμα που σκοτώνει γρύπα, Αιγύπτιος βασιλιάς που χτυπά αιχμαλώτους και πίσω του μορφή που κρατά δόρυ και ριπίδιο και κουβαλά στον ώμο του ένα νεκρό, θεός με μορφή γερακιού (ίσως ο Re-Harakhte) που κραδαίνει ξίφος, μορφή που σκοτώνει γρύπα, γυναικεία αιγυπτιακή θεότητα (Ισις), ζεύγη αντιωπών σφιγγών, γρυπών και αιγών εκατέρωθεν αυθεμίων κ.λ.π. Η επιγραφή, χαραγμένη πάνω από τη μορφή με το ασσυριακό ένδυμα που σκοτώνει γρύπα, αποτελείται από 13 σύμβολα του κυπριακού συλλαβαρίου και αναφέρει: «Είμαι (η φιάλη) του Ακέστορα, βασιλιά της Πάφου». Το γεγονός ότι η επιγραφή οβήσθηκε εν μέρει στις αρχές του 5^{ου} αι., προκειμένου να αντικατασταθεί από τη μεταγενέστερη: «Είμαι (η φιάλη) του Τιμοκρέτη», αποδεικνύει ότι κάποια αντικείμενα με ιστορία θεωρούνταν μεγαλύτερης αξίας σε σχέση με άλλα.

Εικ.85: Φωτογραφία (α) και σχεδιαστική αποτύπωση (β) αργυρής επιχρυσωμένης φιάλης από τον Τάφο Bernardini στην Πραινέστη (α' τέταρτο 7^{ου} αι.). Στην εξωτερική ζώνη απεικονίζονται εννιά διαδοχικά επεισόδια της ζωής ενός βασιλιά (αναχώρησή του από τειχιωμένη πόλη, σκηνές κυνηγιού και θυσίας σε φερωτή θεότητα, επίθεση πιθήκου κατά τη διάρκεια της θυσίας και επέμβαση της θεότητας που σώζει το βασιλιά, επιστροφή του στην πόλη). Το εικονογραφικό αυτό θέμα, γνωστό ως «Μέρα του Κυνηγιού», πρέπει να ήταν ευρέως διαδεδομένο την εποχή αυτή. Το ίδιο ακριβώς θέμα απαντά επίσης στην εξωτερική ζώνη ελλιπούς ασημένιας φιάλης (710-675 π.Χ.) που πιθανολογείται ότι προέρχεται από το «Θησαυρό του Κουρίου». Αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι η σκηνή είναι εμπνευσμένη από κάποιον χαμένο φοινικικό μύθο ή έπος,

άποψη που ενισχύεται από το στοιχείο της θεϊκής παρέμβασης προς βοήθεια του βασιλιά (Markoe 1985, 67 κ.ε.). Επειδή ανάλογα δείγματα συνεχούς αφήγησης δεν είναι γνωστά στη Φοινίκη ή στην Εγγύς Ανατολή, ο Hermary²⁷⁵ θεωρεί ότι η παράσταση πρέπει να ερμηνευτεί με βάση την ελληνική μυθολογία. Την εποχή αυτή τα ομηρικά έπη και ο κύκλος τους ήταν πολύ γνωστά και στην Κύπρο και στην Ιταλία, όπως επίσης και οι ελληνικοί μύθοι, τους οποίους μοιράζονταν από κοινού και οι δύο πολιτισμοί. Σύμφωνα με τον Hermary, είναι πιθανόν ότι εδώ απεικονίζονται κάποιοι άθλοι του Ηρακλή, όπως η μάχη του εναντίον των Κενταύρων και των Γιγάντων. Η φιάλη αυτή είναι πιθανό ότι ήταν παραγγελία κάποιου Έλληνα βασιλιά ή ευγενή σε Φοινικα τεχνίτη, ο οποίος αναπαράστησε τον ελληνικό μύθο στη δική του καλλιτεχνική γλώσσα.

²⁷⁵ Hermary, A., «Quelques remarques sur les origines proche-orientales de l' iconographie d' Héraclès», στο Bonnet, C.-Jourdain-Annequin, C. (eds.), *Héraclès. D' une rive à l'autre de la Méditerranée. Bilan et perspectives*, Βρυξέλλες-Ρώμη 1992, 129-143 (εδώ 130-136).

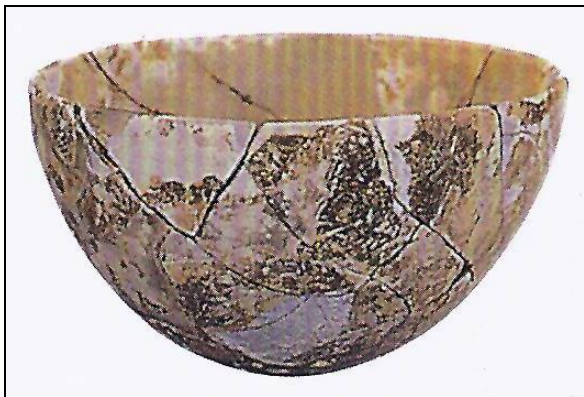

Εικ.86. Φωτογραφία (α) και σχεδιαστική αποτύπωση (β) ελλειπούς αργυρής φιάλης από την Αμαθούντα, χρονολογούμενης λίγο πριν τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. Οι δύο εσωτερικές ζώνες διακοσμούνται με αιγυπτιακά εικονογραφικά μοτίβα, ενώ η εξωτερική κοσμείται με σκηνή επίθεσης τοξωτών, οπλιτών και ιππέων εναντίον τειχομένης πόλης, την οποία υπερασπίζονται τοξότες πάνω σε πύργους. Η ίδια σχεδόν παράσταση σώζεται και σε χάλκινη φιάλη από τους Δελφούς. Είναι πιθανόν ότι σαν εικονογραφικό θέμα είναι εμπνευσμένο από τα ομηρικά έπη. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Niemeier²⁷⁶ η σκηνή αναπαράστα πόλεμικά επεισόδια στην Εγγύς Ανατολή γύρω στο 700 π.Χ., στα οποία είχαν εμπλακεί Έλληνες οπλίτες ως μισθοφόροι.

²⁷⁶ Niemeier, W.-D., «Archaic Greeks in the Orient: Textual and Archaeological evidence», *BASOR* 322 (2001), 11-32 (κυρίως 24). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, Έλληνες μισθοφόροι πρωτοεμφανίστηκαν στην Εγγύς Ανατολή κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αι. όπου ζούσαν αξιοπρεπώς προσφέροντας τις υπηρεσίες τους στις αντιμαχόμενες δυνάμεις της εποχής (Ασσυρία, Βαβυλωνία, Αίγυπτος, Τύρος). Ο Niemeier θεωρεί ότι αυτοί ανήκαν στους αριστοκρατικούς κύκλους αλλά αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους λόγω πολέμων, εξοριών μετά από στάσεις ή οικονομικών προβλημάτων, φαινομένων αρκετά συχνών στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της πόλης-κράτους.

2.4.2. ΓΥΑΛΙΝΕΣ ΦΙΑΛΕΣ

Εξαιρετικής πολυτέλειας αντικείμενα ήταν και οι χυτές (απλές ή ραβδωτές) γυάλινες φιάλες, από τις οποίες όμως σώζονται πολύ λιγότερα δείγματα. Τόπος κατασκευής τους θεωρείται η Βόρεια Μεσοποταμία, η Συρία ή η Φοινίκη. Εκτός από τη Nimrud, δύο δείγματα ακόσμητων φιαλών έχουν βρεθεί στην Κρήτη: το ένα προέρχεται από τον Τάφο Ρ της Φορτέτσας (εικ.87), ενώ τμήματα του δεύτερου βρέθηκαν στο αποτεφρωτήριο της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας. Γυάλινες ημισφαιρικές φιάλες (απλές ή ραβδωτές) από έγχρωμο γυαλί έχουν βρεθεί και στους πριγκιπικούς τάφους του 7ου αι. (π.χ. μια φιάλη από μπλε γυαλί βρέθηκε στον Τάφο Bernardini).

Εικ.87. Φιάλη από διάφανο, πρασινωπό γυαλί, Τάφος Ρ, Φορτέτσα (ΥΓ-ΠρΑ).

2.5. ΣΚΕΥΗ ΑΠΟ ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΜΕΤΑΛΛΑ

Σκεύη οινοποσίας από πολύτιμα μέταλλα κυριαρχούν περίπου το 700 π.Χ. στους τάφους της Δυτικής Πύλης της Ερέτριας και στους τάφους της Κύμης, όπου τα κεραμικά σύνολα σχεδόν απουσιάζουν παντελώς. Ο λόγος της επιλογής αυτής-πέρα από γεγονός ότι την εποχή αυτή τα μέταλλα κυκλοφορούν ευρέως στον ελληνικό κόσμο-πρέπει σύμφωνα με τον Węcowski να σχετίζεται με την προσπάθεια επιδεικτικού πλούτου εκ μέρους μικρής ομάδας της τοπικής ελίτ, προκειμένου να αποδείξει την ανωτερότητά της σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της αριστοκρατίας-φαινόμενο αντίστοιχο με τους μνημειώδεις ΥΓ κρατήρες του Διπύλου²⁷⁷. Τα εντυπωσιακότερα ωστόσο δείγματα μεταλλικών αγγείων προέρχονται από τους πριγκιπικούς τάφους, όπου απαντούν κούπες και κύπελλα από χρυσό, άργυρο και χαλκό και αργυρές οινοχόες.

Εικ.88: Χρυσή κούλη, Τάφος Bernardini, Palestrina (680-670 π.Χ.). Πρόκειται για ένα από τα πιο εκλεπτυσμένα αντικείμενα συμποσίου, τοπική απομίμηση των σύγχρονων κοριθιακών κοτυλών του α' μισού του 7ου αι. Τα αγγεία πόσης από πολύτιμα μέταλλα, πολύ διαδεδομένα στα ταφικά κτερίσματα των πριγκιπικών τάφων, διακινούνταν πιθανότατα στα πλαίσια της ανταλλαγής δώρων μεταξύ των βασιλέων της Ανατολίζουσας περιόδου. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν πολυάριθμα αντικείμενα εισηγμένα από την Ανατολή (αργυρά αγγεία και χάλκινα σκεύη από τη Συρία, φιάλες από την Κύπρο, φοινικικά αγγεία από φαγεντιανή, ελεφαντοστέινα αντικείμενα από την Ασσυρία).

Εικ.89: Αργυρός σκύφος, Τάφος Castellani, Palestrina (700-675 π.Χ.). Πρόκειται για τοπική απομίμηση των πήλινων ΠρΚ σκύφων του τέλους του 8ου αι. Παρόμοια αγγεία απαντούν και σε άλλους πριγκιπικούς τάφους της τυρηννικής Ιταλίας ανάμεσα στα τέλη του 8ου και στις αρχές του 7ου αι., ειδικά στο Cerveteri (Τάφος Regolini-Galassi), στο Λάτιο (Castel di Decima, Τάφος 15) και στην Καμπανία (Pontecagnano, Τάφοι 926 και 928).

²⁷⁷ Węcowski 2012, 25-26, 42.

2.6. ΜΕΤΑΛΛΙΚΟΙ ΤΡΙΦΤΕΣ

Μεταλλικοί τρίφτες (χάλκινοι και ενίοτε ασημένιοι) απαντούν αποκλειστικά στους πριγκιπικούς τάφους του 7^{ου} αι. κατά μήκος της δυτικής ακτής της Ιταλίας²⁷⁸. Σε όλες τις περιπτώσεις σχετίζονται με άλλα πολύτιμα αντικείμενα, όπως μεταλλικά ή κεραμικά αγγεία.

Ο Ridgway²⁷⁹ θεωρεί ότι η χρήση των τριφτών έγινε γνωστή στους *principes* στα τέλη του 8^{ου} αι. από τους Ευβοείς των Πιθηκουσών, οι οποίοι ήταν εξοικειωμένοι με τα έπη, στα πλαίσια της προσπάθειας τους να εξασφαλίσουν πρόσβαση στις μεταλλοφόρες περιοχές της Τοσκάνης, από όπου προέρχονται οι 9 από τους 17 γνωστούς τρίφτες της Ιταλίας²⁸⁰. Συμφωνεί με τον Coldstream²⁸¹, ο οποίος υποστήριξε ότι η επιθυμητή αυτή πρόσβαση επιτυγχανόταν μέσω της προσφοράς πολυτελών αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν στην οινοποίηση. Μετά την παρακμή των Πιθηκουσών στα τέλη του 8^{ου} αι., το «έργο» των πρώτων Ευβοέων της Δύσης συνεχίστηκε από τους Ευβοείς της Κύμης, οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην παρουσίαση νέων τύπων σκευών στην ανερχόμενη ελίτ του Λατίου και της Ετρουρίας. Οι τρίφτες λοιπόν κατέληξαν να θεωρούνται από την ετρουσική αριστοκρατία αντικείμενα ιδιαίτερου κύρους και απαραίτητα σύνεργα των συμποτικών τελετών. Είναι μάλλον απίθανο ότι σκοπός τους ήταν η παρασκευή ενός αλκοολούχου μείγματος αντίστοιχου με αυτό που περιγράφεται στα έπη. Το πιθανότερο είναι ότι με το πέρασμα του χρόνου ο συσχετισμός του ποτού με τις παλιές του θεραπευτικές/αναλγητικές ιδιότητες του ξεχάστηκε, διατηρήθηκε όμως στη μνήμη σαν κατάλοιπο μιας ηρωικής εποχής και έγινε ιδιαίτερα αγαπητό λόγω της ευχάριστης επίδρασής του στους πότες.

²⁷⁸ Κατάλογο των δεκατεσσάρων γνωστών τριφτών (12 χάλκινοι, 2 αργυροί) του 7^{ου} αι. παραθέτει ο Ridgway (1997, 333-335, fig.4). Σημειώνει μάλιστα ότι σε αντίθεση με τους "προ-αποικιακούς" ευβοϊκούς σκύφους που από τις αρχές του 8^{ου} αι. είναι συνηθείς στην Καμπανία και τη Νότια Ετρουρία αλλά απουσιάζουν τελείως από την περιοχή της Τοσκάνης, οι τρίφτες παρουσιάζουν ευρύτερη εξάπλωση, από την περιοχή της Τοσκάνης στα βόρεια μέχρι την Καμπανία στα νότια.

²⁷⁹ Ridgway, ό.π., 337.

²⁸⁰ Παρόλο που δεν υπάρχουν αποδείξεις (τουλάχιστον από τα ευρήματα της κεραμικής) για την επαφή μεταξύ Πιθηκουσών και Τοσκάνης στο β' μισό του 8^{ου} αι., έχει επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά η επεξεργασία σιδήρου στις Πιθηκούσες από τα μέσα του 8^{ου} αι. και εξής (βιομηχανικό συγκρότημα «Lacco Ameno»). Η πλησιέστερη πηγή σιδήρου από όπου οι Ευβοείς μπορούσαν να προμηθευτούν την πρώτη ύλη ήταν η Τοσκάνη.

²⁸¹ Coldstream 1983, 207.

2.7. ΥΠΟΣΤΑΤΕΣ

Κατά τους Γεωμετρικούς χρόνους η κυπριακή παράδοση κατασκευής χάλκινων τριποδικών υποστατών επιβίωσε στην Κρήτη. Υποστάτες από την Κρήτη ή αναγόμενοι στην κρητική παράδοση απαντούν στο χρονικό διάστημα από τον 10^ο αι. ως την Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο. Ο συσχετισμός τους με ταφές υποδηλώνει τη σημασία των αντικειμένων αυτών, τα οποία–αφού εκπλήρωναν τη λειτουργία τους συνοδεύοντας τον κάτοχό τους στη ζωή–κατέληγαν μαζί του σφραγιζόμενα στον τάφο του²⁸².

Δείγματα τους απαντούν σε διάφορους τάφους της ΠΕΣ: στην Κνωσό (Τ.3 στους Αμπελόκηπους, Τάφος Κανιαλή Τεκκέ), στο Βρόκαστρο (Τ.Ι), δύο δείγματα προέρχονται από το νεκροταφείο της Σελλάδας στη Θήρα κ.λ.π. Σε πολλές περιπτώσεις, τα ανασκαφικά συμφραζόμενα καλύπτουν μεγάλες χρονικές περιόδους, κι έτσι είναι δύσκολο να εξακριβωθεί η ακριβής χρονολογία κατασκευής τους (π.χ. Βρόκαστρο, Αμπελόκηποι). Άλλοτε, παρατηρείται χρονική απόσταση ανάμεσα στην χρονολογία κατασκευής του αντικειμένου και στην ίδια ταφή. Για παράδειγμα, ένας τριποδικός υποστάτης που ανήκει στην κυπριακή παράδοση της ΥΕΧ βρέθηκε να υποστηρίζει τεφροδόχο λέβητα σε τάφο του 750 π.Χ. στην Πνύκα, ενώ ένας άλλος των μέσων του 9^{ου} αι. βρέθηκε στο νεκροταφείο της Σελλάδας, σε τάφο μεταγενέστερο κατά έναν αιώνα περίπου (εικ.90).

Πέραν των χάλκινων δειγμάτων, απαντούν επίσης και πήλινες απομιμήσεις ή παραλλαγές τους σε διάφορες περιοχές, όπως στην Κρήτη (όπου η παράδοση αυτή ανάγεται ήδη στον 12^ο αι.) και στην Ιταλία (εικ.91-92).

²⁸² Τα αντικείμενα αυτά απαντούν από τα τέλη του 8^{ου} και κυρίως κατά τον 7^ο αι. και σε ιερά (Ιδαιόν Άντρο, Ιερό Διός στην Αμνισό και στο Παλαικάστρο, Ιερό Ερμή-Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, Ιερό Απόλλωνος στους Δελφούς, Ιερό Αθηνάς στην Ιαλυσό, Ηραίο Σάμου), στα οποία προσφέρονταν ως αναθήματα από τις αριστοκρατικές ομάδες των Γεωμετρικών χρόνων.

Εικ.90. Χάλκινος τριποδικός υποστάτης της κρηκικής ομάδας, Σελλάδα Θήρας. Η κατασκευή του τοποθετείται στα μέσα του 9^{ου} αι., ο τάφος όμως στον οποίο βρέθηκε είναι μεταγενέστερος κατά έναν αιώνα.

Εικ.91. Πήλινος τριποδικός υποστάτης, T.3, Αμπελόκηποι Κυωσού (ΥΓ). Στον ίδιο τάφο βρέθηκε και χάλκινος υποστάτης του 9^{ου} αι.

Εικ.92. Πήλινο υποκρητήτιο, Vulci (725-700 π.Χ.). Αποδίδεται στο εργαστήριο του Αργεΐτη Ζωγράφου που έδρασε στην περιοχή στα τέλη του 8^{ου} αι. και τα προϊόντα του οποίου ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στην πλούσια ετρουσκική πελατεία του. Τεχνοτροπικά, συνδυάζει θέματα της ευβοϊκής αγγειογραφίας και της αργεΐτικης. Το κατώτερο τμήμα, διακοσμημένο με ένοπλους ιππείς σε άλογο και ελάφι, αντανακλά τα ενδιαφέροντα των αριστοκρατών, όπως το κυνήγι και την εκπαίδευση των ζώων. Ωστόσο, το φουσκωτό σχήμα του έχει ανατολική προέλευση και μιμείται τα υποστατά των λεβήτων, οι οποίοι γίνονται την εποχή αυτοί γνωστοί στην Ετρουρία.

2.8. ΛΕΒΗΤΕΣ

Οι χάλκινοι λέβητες στις διάφορες μορφές τους (τριποδικοί, κινητοί πάνω σε υποστατά, σύμφυτοι με κωνικό πόδι κ.λ.π.) αποτέλεσαν κατά τους Γεωμετρικούς και Αρχαϊκούς χρόνους αγαθό με ιδιαίτερο συμβολισμό και πραγματική αξία στη Μεσόγειο: προσφέρονταν ως αναθήματα στους θεούς ή ως βραβεία σε αγώνες, χρησιμοποιούνταν σε διάφορες τελετουργικές πράξεις, τοποθετούνταν ως κτερίσματα σε ταφές ή χρησιμοποιούνταν ως τεφροδόχα αγγεία, αποτελούσαν μέσο συναλλαγής.

Την εποχή αυτή μεγάλη διάδοση γνωρίζουν οι χάλκινοι λέβητες που διακοσμούνται με προτομές διαφόρων τύπων (γρύπες, ταύροι, λέοντες, σειρήνες κ.λ.π.). Η διάδοση των σκευών αυτών σχετίζεται με τις επαφές που αναπτύχθηκαν μεταξύ του ανατολικού κυρίως Αιγαίου με τις απέναντι ακτές της Λυκίας, Κιλικίας και Βόρειας Συρίας, οι οποίες είχαν σαν αποτέλεσμα τη γνωριμία με τους Ασσυρίους και το βασίλειο της Ουραρτού. Πολύ γρήγορα έγιναν γνωστοί στο Αιγαίο και στην Κύπρο, όπου ξεκίνησε και η εγχώρια παραγωγή τους. Ειδικά οι μεγάλοι κινητοί λέβητες, τα καλύτερα παραδείγματα των οποίων χρονολογούνται στον ύστερο 8^ο αι. συνδέονται με το γενικότερο ρεύμα εισαγωγής αντικειμένων ανατολικής προέλευσης και φανερώνουν την οικονομική ευμάρεια και το υψηλό status των κατόχων τους.

Ως κτερίσματα, απαντούν στην Κύπρο (Τ.79 Σαλαμίνας, *εικ.95*) και στους πριγκιπικούς τάφους της Ετρουρίας (*εικ.93,94*), όπου συχνά αποτελούν σύνολα με κραυευτές και οβελούς και λέβητες άλλων τύπων. Στην Κρήτη υπάρχουν και πήλινα παραδείγματά τους (Αρκάδες, Κνωσός, Γόρτυνα, *εικ.96*), ενώ ο τύπος αντιγράφηκε σε πήλο και σε πικεντινά αγγεία (*εικ.97*).

Δύο παραδείγματα διαφορετικού τύπου λεβήτων (κινητός με ηθμό, τριποδικός) παρουσιάζονται στις *εικ.98-99*.

Ο τρόπος χρήσης των λεβήτων σε συμποτικό περιβάλλον είναι αβέβαιος. Σύμφωνα με μια άποψη, θαυμάζονταν απλά ως σύμβολα κύρους χωρίς πρακτική χρησιμότητα, ωστόσο ο έντονος συμβολισμός που φέρουν σαν σκεύη θα μπορούσε να δικαιολογήσει την πραγματική τους χρήση: για παράδειγμα, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για το τελετουργικό βράσιμο του κρέατος ή ως σκεύη κρασιού, επιφορτισμένα με έντονο συμβολισμό, σχετικό με τη μέθη και τη «θαυματουργή» μεταμόρφωση του σταφυλιού. Ενδεικτικός ως προς αυτό είναι ο λέβητας της *εικ.95β*, που βρέθηκε γεμάτος από οινόχες φοινικικού τύπου.

Εικ.93. Λέβητας με επιθήματα, κατασκευασμένος από επιχρυσωμένο άργυρο, Τάφος Bernardini, Πραινέστη (680-660 π.Χ.). Ανήκει τεχνοτροπικά στην ομάδα των «κυπρο-φαινικικών» φιαλών. Το σώμα του διακοσμείται με τέσσερις ζωφόρους. Στην ανώτερη υπάρχει σειρά από δεξιόστροφες χήνες, στη δεύτερη οπλίτες (πεζοί, έφιπποι και σε άρμα) και σκηνή κυνηγιού με ελάφι και λέοντα. Στην τρίτη, σειρά οπλιτών και μονομαχία μεταξύ των δύο. Στην τέταρτη ζώνη, αγροτικές σκηνές (βοοειδή, άλογα, αγρότης). Η κατασκευή του λέβητα αποδίδεται σε κάποιο φαινικικό εργαστήριο της Κύπρου ή της ίδιας της Ιταλίας.

Εικ.94. Χάλκινος λέβητας με επιθήματα, Τάφος Regolini-Galassi (675-650 π.Χ.).

α

β

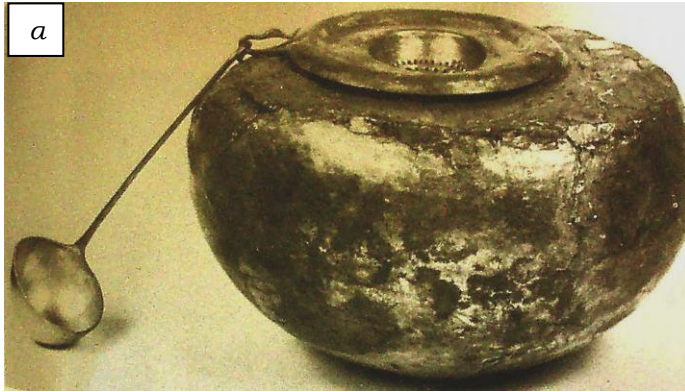
Εικ.95. Χάλκινοι λέβητες με επιθήματα, βασιλικός τάφος 79 Σαλαμίνας (ΚΑ Ι, 8^{ος} αι.-700 π.Χ.). α. Ο τύπος αυτός είναι μοναδικός. Θυμίζει ανάλογα αντικείμενα από την Ουραρτού, είναι όμως πιθανό να κατασκευάστηκε στην Κύπρο.

β. Ο συγκεκριμένος λέβητας βρέθηκε γεμάτος από οινοχόες φαινικικού τύπου, μερικές από τις οποίες καλύπτονταν από λεπτό φύλλο κασίτερου, που έδινε την εντύπωση πως ήταν κατασκευασμένες από άργυρο.

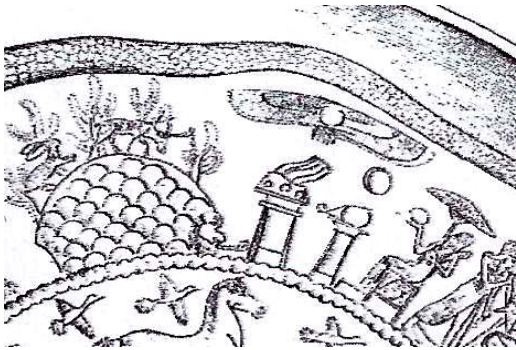
Εικ.96. Πήλινος λέβητας, τάφος L, Αρκάδες (ΠρΑ). Είναι κατασκευασμένος στην Κρήτη και μιμείται τα χάλκινα παραδείγματα.

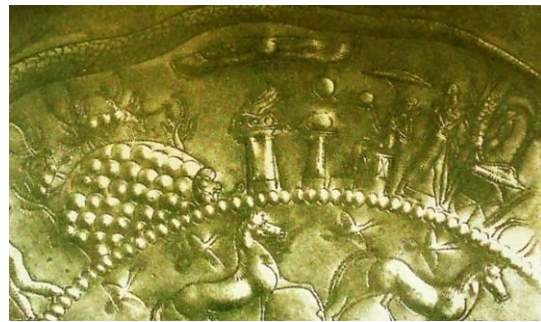
Εικ.97. Πήλινος λέβητας με υποστάτη, πριγκιπικός τάφος 53, νεκρόπολη Brecce-Matelia, Picene (725-700 π.Χ.). Το αγγείο μιμείται ανάλογα σκεύη από την Ετρουρία και το Λάτιο, τα οποία με τη σειρά τους μιμούνται πρότυπα της Εγγύς Ανατολής. Η εμφάνισή του μαρτυρεί τις πολιτιστικές και εμπορικές σχέσεις της Πικεντίας με την Τυρηνική ακτή.

Εικ.98. α. Αργυρός λέβητας με ηθμό και αρύταινα, Τάφος Bernardini, Πραινέστη, β-γ. λεπτομέρεια του εικονογραφικού διακόσμου φιάλης από τον ίδιο τάφο με σκηνή θυσίας/γεύματος βασιλικής μορφής. Είναι φανερή η ομοιότητα ανάμεσα στο ίδιο το σύνολο και την εικονογραφία της φιάλης. Τέτοια σύνολα παράγονταν στην Συρο-Παλαιστινιακή ακτή με σκοπό να εξαχθούν στην Ελλάδα και στην Ιταλία²⁸³.

β

γ

Εικ.99. Τριποδικός λέβητας, Τάφος του Ηγεμόνα, Vetulonia (μέσα 7^{ου} αι.). Πρόκειται για προϊόν του εργαστηρίου της Vetulonia.

²⁸³ Βλ. Moorey, P.R.S., «Metal Wine Sets in the Ancient Near East», *IrAnt* 15 (1980), 181-198.

2.9. ΛΥΧΝΟΣΤΑΤΕΣ-ΘΥΜΙΑΤΗΡΙΑ

Χάλκινοι λυχνοστάτες, προορισμένοι να φωτίζουν τα συμπόσια της αριστοκρατίας, έχουν βρεθεί σε όλη τη Μεσόγειο, από τη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή, την Κύπρο, τη Ρόδο, τη Σάμο, μέχρι και την Αθήνα και δυτικότερα, στην Ετρουρία (*εικ.100*), τη Σαρδηνία, τη Μάλτα και την Ιβηρική χερσόνησο. Τα αντικείμενα αυτά είναι γνωστά και από την εικονογραφία της Νεο-Ασσυριακής αυλής. Η διάδοση και η παραγωγή του «κυπριακού» τύπου λυχνοστάτη (που ερμηνεύεται και ως θυμιατήριο) οφείλεται πιθανότατα στην τολμηρή πρωτοβουλία των Φοινίκων της Δύσης, ενδέχεται όμως κάποια δείγματα να μεταφέρθηκαν μέσω Κύπρου. Τα αντικείμενα αυτά αποτελούνταν από ένα κοίλο ή αμφικωνικό, κυλινδρικό τμήμα στο κάτω μέρος, όπου στερεωνόταν στέλεχος με τη βοήθεια ήλων. Ο κεντρικός κορμός ήταν διακοσμημένος με σειρές καλύκων με κυρτά πέταλα. Πάνω από τους κάλυκες, τρία στελέχη με ελικοειδείς απολήξεις στήριζαν κυκλική στεφάνη, στην οποία θα στερεωνόταν η δάδα (εάν επρόκειτο για λυχνοστάτες). Από το δρόμο του βασιλικού τάφου 79 της Σαλαμίνας προέρχεται και ένα δείγμα από συμπαγές ελεφαντόδοντο (*εικ.101*).

Εικ.100. Χάλκινος χυτός λυχνοστάτης, Caere (7^{ος} αι. π.Χ.). Προέρχεται πιθανώς από την Κύπρο.

Εικ.101. Ελεφαντοστέινος λυχνοστάτης, Τάφος 79 Σαλαμίνας.

3.Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΩΝ

3.1. ΤΑ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΑ ΣΤΗΝ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

Η πρακτική της χρήσης ανακλιντρών πρωτοεμφανίστηκε στην Συρο-Παλαιστινιακή ακτή, από όπου προέρχονται οι πρωιμότερες αναπαραστάσεις και οι σχετικές αναφορές. Η πρωιμότερη γραπτή αναφορά στη χρήση ανακλιντρών κατά τη διάρκεια συμποσίων ανήκει στα τέλη του 8^{ου} αι. και προέρχεται από χωρίο της Βίβλου, στο οποίο ο προφήτης Άμως (6,4-7) στηλιτεύει τη συνήθεια των πλούσιων Εβραίων της Σαμάρειας-οι οποίοι είχαν την τάση να μιμούνται το τρόπο ζωής των Φοινίκων-να οργανώνουν πολυτελείς γιορτές (*marzeah*) με φαγητό, κρασί και μουσική, κατά τη διάρκεια των οποίων ξάπλωναν σε ανάκλιτρα από ελεφαντοστό.

Πράγματι, στη Σαμάρεια έχουν βρεθεί ανάγλυφες ελεφαντοστέινες πλάκες που αποτελούσαν επένδυση ξύλινων επίπλων (κλινών και θρόνων), παράδοση που στη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή ανάγεται στην Εποχή του Χαλκού (Ουγκαρίτ). Φαίνεται ωστόσο ότι κατά τον 8^ο αι., η χρήση των ανακλιντρών συμβαδίζει με την χρήση καθισμάτων. Ο Dentzer²⁸⁴, εξετάζοντας την εικονογραφία των επενδύσεων, συμπεραίνει ότι η χρήση του καθίσματος ή του ανακλιντρου δεν συνεπαγόταν κάποια αλλαγή στο έθιμο και στη σημασία του.

Ο Matthäus²⁸⁵ τάσσειται υπέρ της καταγωγής του ανακεκλιμένου συμποσίου από τις πολιτιστικά προηγμένες πόλεις-κράτη της Φοινίκης, από όπου διαδόθηκε σε άλλες περιοχές της Μεσογείου, ως δραστηριότητα πολυτελούς διαβίωσης που περιελάμβανε φαγητό, ποτό, μουσική, ποίηση και καύση αρωματικών ελαίων. Διαφωνεί επίσης με τον Fehr²⁸⁶, ο οποίος υποστήριξε ότι η συνήθεια της ανάκλισης απηχεί νομαδικό τρόπο ζωής, αφού οι νομάδες δεν διέθεταν περίτεχνα έπιπλα και αναγκαστικά ξάπλωναν σε στρώματα τοποθετημένα πάνω στο έδαφος.

Η χρήση των ανακλιντρών πιθανότατα διαδόθηκε στους Ασσυρίους από τη Συρία και την Παλαιστίνη τον 9^ο-8^ο αι., ταυτόχρονα με το τελετουργικό του *marzeah*, στο οποίο χρησιμοποιούνταν²⁸⁷. Μεγάλος αριθμός ελεφαντοστέινων επενδύσεων ανακλιντρών του 9^{ου}

²⁸⁴ Dentzer 1982, 52, 54 και υποσ. 21. Την ίδια άποψη έχουν διατυπώσει και άλλοι μελετητές. Βλ. για παράδειγμα Rathje 1983, 24-1990, 283.

²⁸⁵ Matthäus 1999, 257-8.

²⁸⁶ Fehr 1971, 16-18, 24.

²⁸⁷ Carter 1997, 86.

και 8^{ου} αι., αναγόμενων στη συρο-φοινικική παράδοση, έχουν βρεθεί σε παλάτια και ιερούς χώρους των Ασσυρίων, όπως π.χ. στη Nimrud (στο ΒΔ Παλάτι του Ashurnasirpal II και στο παλάτι του γιου του, Shalmaneser III) και σε άλλες πόλεις (Arslan-Tash, Khorsabad)²⁸⁸. Τα εικονογραφικά μοτίβα των επενδύσεων έφεραν έντονο συμβολισμό, κατάλληλο για τελετουργικά επικεντρωμένα στη μνημόνευση των ένδοξων προγόνων²⁸⁹.

Η πρωιμότερη γνωστή ασσυριακή απεικόνιση ανακλίντρου χρονολογείται το 640 π.Χ. και προέρχεται από το Βόρειο Παλάτι του Assurbanipal στη Νινευή (εικ. 102), σε μια σκηνή την οποία ο Barnett²⁹⁰ έχει ταυτίσει με τελετουργικό *marzeah*.

Εικ. 102. Ανάγλυφο από το Βόρειο Παλάτι του Assurbanipal στη Νινευή (640 π.Χ.). Ο βασιλιάς απεικονίζεται ξαπλωμένος σε ανάκλιτρο με προσκέφαλο, ενώ η βασίλισσα Ashur-sharrat είναι καθισμένη δίπλα του σε θρόνο με υποπόδιο. Προστατευμένοι κάτω από κληματαριά, γιορτάζουν με φαγητό, ποτό και μουσική τη νίκη των Ασσυρίων εναντίον του βασιλιά του Elam, Te-umman, στον ποταμό Υλαι το 653 π.Χ. Η κεφαλή του ηττημένου βασιλιά είναι κρεμασμένη σε δέντρο στην αριστερή πλευρά της παράστασης και δέχεται επίθεση από πουλιά. Στη σκηνή παρευρίσκονται υπηρέτες που εξυπηρετούν το βασιλικό ζεύγος.

²⁸⁸ Κατά την επικρατούσα άποψη τα αντικείμενα αυτά αποκτήθηκαν από τους Ασσυρίους ως λάφυρα ή ως φόρος υποτέλειας από τις φοινικικές πόλεις, δεν αποκλείεται όμως να κατασκευάστηκαν από Φοίνικες τεχνίτες στα ανάκτορα.

²⁸⁹ Beach 1992. Τα ίδια εικονογραφικά μοτίβα απαντούν και στις «κυπρο-φοινικικές» φιάλες.

²⁹⁰ Barnett 1985, 3.

3.2. ΤΑ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Κατά την ΚΑ Ι (750-600 π.Χ.) απεικονίσεις συμποσίων με ανάκλιτρα γίνονται πολύ συχνές σε μεταλλικές φιάλες της Κύπρου²⁹¹, αντικαθιστώντας το εικονογραφικό θέμα του θεϊκού συμποσίου που ήταν σύνηθες στα πρωιμότερα δείγματα φιαλών. Τώρα, η ένθρονη θεότητα αντικαθίσταται από ανθρώπινες (ή βασιλικές) μορφές που απολαμβάνουν τις χαρές της εκδήλωσης. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα απεικόνισης κοσμικού συμποσίου είναι αυτό στη φιάλη της «Κυπρομέδουσας»²⁹² (εικ.103). Το συμπόσιο πραγματοποιείται προς τιμή δύο ανθρώπινων μορφών (προφανώς βασιλέων) που γέρνουν σε ανάκλιτρα αντικρίζοντας ο ένας τον άλλο. Πάνω από τις δύο μορφές σώζονται επιγραφές σύγχρονες με την παράσταση, οι οποίες έχουν ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως²⁹³. Είναι πιθανό ότι η φιάλη ανήκε σε κάποιο μέλος βασιλικής οικογένειας της Κύπρου, που το χρησιμοποιούσε σε συμπόσια της πραγματικής ζωής και εν συνεχεία τοποθετήθηκε στο τάφο του. Το γεγονός ότι υπάρχουν αντιστοιχίες ανάμεσα στην εικονογραφική απόδοση και σε σύγχρονα της φιάλης αντικείμενα²⁹⁴, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η σκηνή πράγματι απεικονίζει ρεαλιστικά την επίπλωση και τη σκευή που χρησιμοποιούνταν στα συμπόσια της εποχής. Μια κλίνη φοινικικής κατασκευής βρέθηκε πράγματι στον Τ.79 της Σαλαμίνας (εικ.104).

²⁹¹ Οι φιάλες με κωδικούς Cy5, Cy6, Cy13 σύμφωνα με Markoe 1985.

²⁹² Παλαιότερα είχε υποτεθεί ότι η γυναικεία μορφή απεικονίζει την Αφροδίτη και η ανδρική τον Άδωνι και η όλη σκηνή την εαρινή εορτή προς τιμή του δεύτερου. Βλ. Marquand, A., «An archaic patera from Kourion», *AJA* 4 (1888), 169-171.

²⁹³ Η ταύτιση των μορφών με βασιλείς ενισχύεται από το γεγονός ότι η γυναικεία μορφή φορά αιγυπτιακή περούκα και η ανδρική φέρει αιγυπτιακό διάδημα. Η επιγραφή που συνοδεύει τη βασίλισσα είναι κυπροσυλλαβική και είναι πιθανό ότι αναφέρει ένα κύριο όνομα με το πρόθεμα Κυπρο-, σύνηθες στην κυπριακή ονοματολογία. Έχουν προταθεί οι λέξεις: *Κυπροθάλευ(ς)*, *Κυπροθαλής* ή *Κυπρομέδουσα* («αυτή που κυβερνά την Κύπρο»), σύμφωνα με πρόσφατη ανάγνωση που έγινε με την ολοκλήρωση εργασιών συντήρησης στη φιάλη. Βλ. Neumann 1999, 33-35. Πρόσφατα διατυπώθηκε από τον Hermary η άποψη ότι η λέξη «Κυπρομέδουσα» δεν είναι όνομα γυναίκας, αλλά επίθετο που αποδίδεται στην Αφροδίτη. Βλ. Hermary, A., «Déesse plutôt que reine? A propos d' une coupe en argent de la Collection Cesnola», *Centre d'Études Chypriotes, Cahier* 30 (2000), 67-78. Η επιγραφή που συνοδεύει το βασιλιά είναι πολύ δυσδιάκριτη, έχει μάλιστα διατυπωθεί η άποψη ότι είναι γραμμένη σε αλφαβητική γραφή και όχι σε συλλαβική. Είναι όμως μάλλον απίθανο να χρησιμοποιήθηκαν δύο διαφορετικές γραφές σε μορφές που ξεκάθαρα σχετίζονται μεταξύ τους. Ο Neumann διαβάζει τα σύμβολα ως «[j-]j.le.se» και υποθέτει ότι σχηματίζουν τη λέξη «*pa-si-le-se*» δηλ. *βασιλής* (βασιλιάς). Οι επιγραφές θεωρούνται σύγχρονες με την υπόλοιπη διακόσμηση. Για άλλες ερμηνείες βλ. Markoe 1985, 175-6.

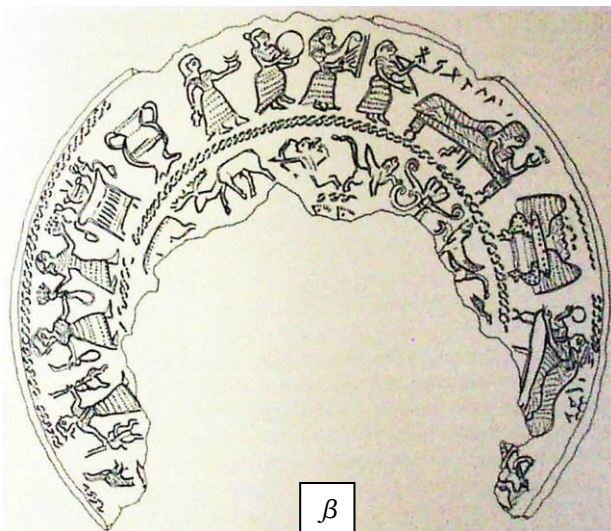
²⁹⁴ Για παράδειγμα, τα καμπύλα πόδια της τράπεζας προσφορών φέρνουν στο νου τα πόδια ελεφαντοστέινου επίπλου που βρέθηκε στο Τάφο 79 της Σαλαμίνας, οι «στιγμές» πάνω στο τραπέζι αποδίδουν ενδεχομένως διακοσμητικά καρφιά όπως τα αντίστοιχα στα ξύλινα μέρη της ελεφαντοστέινης νεκρικής άμαξας από τον ίδιο τάφο, η πρόχους που κρατά μία από τις γυναικείες μορφές είναι παρόμοια με τα φοινικικά αγγεία της ΚΑ Ι.

a

Εικ.103. Φωτογραφία (α) και σχεδιαστική αποτύπωση (β) ελλιπούς ασημένιας φιάλης, ίσως από το «Θησαυρό του Κουρίου», 710-650 π.Χ. (Markoe Cy6). Η εξωτερική ζώνη διακοσμείται με παράσταση βασιλικού συμποσίου. Η βασίλισσα, πάνω σε ανάκλιτρο, κρατά με το αριστερό της χέρι αντικείμενο (ημισφαιρικό κύπελλο αποδιδόμενο σε τομή ή φρούτο), ενώ ο βασιλιάς κρατά σφαιρικό αντικείμενο (φρούτο ή κύπελλο). Μεταξύ τους τραπέζι με σκεύος γεμάτο φρούτα. Πίσω από το βασιλιά, μουσικός που παίζει διπλό αυλό, ενώ πίσω από τη βασίλισσα ομάδα τεσσάρων γυναικών που βαδίζουν προς το μέρος της. Η πρώτη παίζει διπλό αυλό, η δεύτερη παίζει λύρα και τραγουδά και η τρίτη ντέφι. Η τέταρτη κρατά σιτοιβαγμένα ρηγά κύπελλα στο αριστερό χέρι ενώ στο δεξι κρατά πρόχου. Πίσω της υπάρχει μεγάλος αμφορέας. Στα

αριστερά του αμφορέα τραπέζι με μικρό αμφορέα, πρόχους και δύο κρεμασμένες αρύταινες. Ακολουθεί ομάδα τριών γυναικών με προσφορές: η πρώτη κρατά φιάλες που εικονίζονται σε τομή (ή δέσμη λουλουδιών), η δεύτερη μεταφέρει τα πόδια αιγοειδούς ή προβατοειδούς και η τρίτη μαδημένες χήνες. Πίσω τους ένα πτηνό κοιτάζει προς τα δεξιά. Στο τμήμα της φιάλης που δεν σώζεται υπάρχει χώρος για ακόμα δύο ομάδες ανθρώπινων μορφών (μάλλον άνδρες μουσικοί και κομιστές προσφορών), οι οποίες θα προχωρούσαν προς το βασιλιά. Η παράσταση θα ολοκληρωνόταν με τραπέζι προσφορών δίπλα στο πτηνό. Η εσωτερική ζώνη, η οποία ήταν διακοσμημένη με θέματα ασύνδετα μεταξύ τους (κυνηγοί, άνθη, μυθικά τέρατα), ήταν καθαρά διακοσμητική. Το στυλ και η εικονογραφία της φιάλης φανερώνουν επιδράσεις από την αιγυπτιακή τέχνη (π.χ. στην απόδοση των σκευών σε τομή ώστε να φανεί το περιεχόμενό τους, στον τύπο των προσφορών και στο θέμα των κομιστών σκευών κατάλληλων για το συμπόσιο, το οποίο έχει μεγάλη παράδοση στην αιγυπτιακή εικονογραφία). Παρατηρούνται επίσης φοινικικές επιδράσεις, όπως το θέμα των γρυπών εκατέρωθεν ιερού δέντρου, το οποίο είναι γνωστό κυρίως από ελεφαντοστέινα ανάγλυφα.

β

Εικ.104. Ξύλινη κλίνη φοινικικής κατασκευής επενδεδυμένη με ελεφαντοστέινες πλάκες, T.79 Σαλαμίνας. Πρόκειται για αντικείμενο υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου, ανάλογο με τα φοινικικά έπιπλα που βρέθηκαν στη Nimrud και στη Σαμάρεια. Εικονογραφικά παράλληλά του απαντούν σε μεταλλικές φιάλες και στο ανάγλυφο του Assurbanipal.

Σκηνές συμποσίου με ανάκλιτρα απαντούν και σε δύο ελαφρώς μεταγενέστερες (675-625 π.Χ.), χάλκινες φιάλες από την Κύπρο. Παρόλο που οι σκηνές απεικονίζουν πιθανότατα θρησκευτικά συμπόσια (αντίστοιχα του *marzeah*), είναι πιθανό ότι οι μορφές που συμμετέχουν σε αυτά ανήκουν στις βασιλικές αυλές. Πολύ έντονο στις παραστάσεις αυτές είναι το ερωτικό στοιχείο, όπως φαίνεται από τις ανακεκλιμένες μορφές που επιδίδονται σε ερωτικές περιπτώξεις. Και στις δύο περιπτώσεις ο ερωτισμός συνδυάζεται με οινοποσία, μουσική και χορό (εικ.105-106).

Εικ.105.α. Εγχάρακτη χάλκινη φιάλη από την Κύπρο, 675-625 π.Χ. (Markoe, Cy13) και β. λεπτομέρειες του διακόσμου. Στο κεντρικό μετάλλιο απεικονίζεται η Ίσιδα που θηλάζει τον Ωρο. Η εσωτερική ζώνη περιλαμβάνει σειρά ζώων (άλογα και ταύρους), έναν βοσκό και δασύλλιο από παπύρους. Στη δεύτερη ζώνη απεικονίζεται σκηνή συμποσίου με δύο ανδρικές μορφές ξαπλωμένες σε στρώματα πάνω στο έδαφος που διασκεδάζουν υπό τους ήχους μουσικών. Στην τρίτη ζώνη μια ανδρική μορφή ξαπλώνει σε κλίση κάτω από κληματαριά, ενώ ένας υπηρέτης του προσφέρει κύπελλο που μόλις έχει γεμίσει από οινοχόη που πήρε από στρωμένο τραπέζι. Άλλες μορφές (ανδρικές και γυναικείες) κάθονται ή μεταφέρουν αγαθά (μεταξύ των οποίων ζώα προς θυσία). Μια από τις γυναικείες μορφές κάθεται σε θρόνο που προστατεύεται από αλεξήλιο, ενώ μπροστά της υπάρχει γεμάτο τραπέζι. Οι συμμετέχοντες

στην εκδήλωση πίνουν από ημισφαιρικές φιάλες. Η τέταρτη ζώνη απεικονίζει αναχώρηση από μια τειχιομένη πόλη πάνω σε άρματα με κατεύθυνση προς δασύλλιο με φοίνικες και επιστροφή.

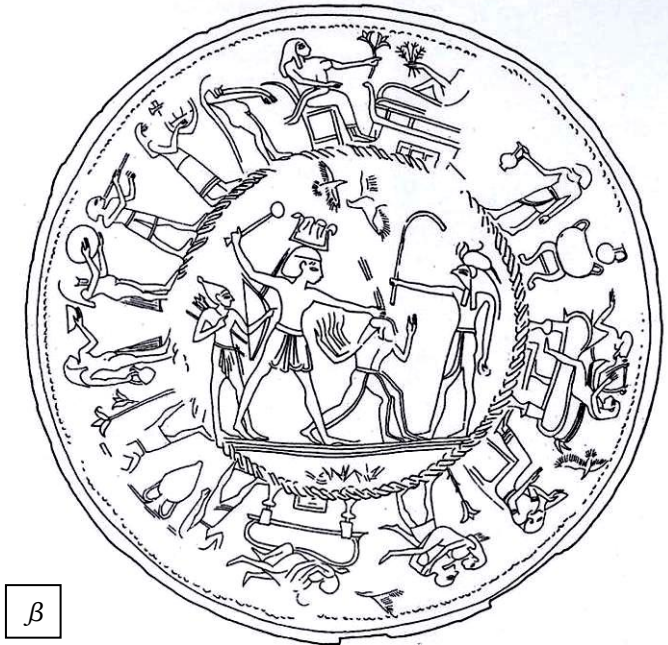
β

a

Εικ.106. Φωτογραφία (α) και σχεδιαστική αποτύπωση (β) χάλκινης φιάλης από τη Σαλαμίνα, περίπου 675-625 π.Χ. (Markoe Cy5). Στο κεντρικό μετάλλιο ο Φαραώ χτυπά αιχμαλώτους, ενώ πίσω του στέκεται ακόλουθος ντυμένος με shenti και οξυκόρυφο σκούφο, οπλισμένος με φαρέτρα και τόξο. Μπροστά από το Φαραώ στέκεται θεός με κεφάλι γερακιού (Re-Harakhte). Στην εξωτερική ζώνη, σκηνή συμποσίου με αντρικές και γυναικείες μορφές, καθισμένες ή ανακεκλιμένες, ενώ στη σκηνή παρευρίσκονται μουσικοί και υπηρέτες που φέρουν σκεύη. Το συμπόσιο τελείται προς τιμή καθιστής γυναικείας μορφής που εικονίζεται στο κέντρο της πάνω πλευράς κρατώντας νήπιο. Ξεκινώντας από τη μορφή αυτή και προς τα δεξιά απεικονίζονται: μορφή ξαπλωμένη σε κλίνη, ανδρική μορφή που κρατά πρόχου, λέβητας πάνω σε βάση και από πάνω του πρόχου, ανδρική μορφή πάνω σε κλίνη που απλώνει το χέρι προς γυναίκα, γυμνή μορφή που παίζει λύρα, καθιστή γυναικεία μορφή που πίνει από

φιάλη, άνδρας που κουβαλά στα χέρια του γυμνή γυναίκα, ζευγάρι πάνω σε κλίνη σε ερωτική περίπτωση, δύο ανδρικές μορφές που μεταφέρουν αμφορέα, γυναίκα που κρατά πρόχου και φιάλη, ομάδα τριών μουσικών (γυναίκα με ντέφι, άνδρας με αυλό και γυναίκα με λύρα), και τέλος γυμνή γυναικεία μορφή, η κίνηση της οποίας ίσως υποδηλώνει ότι χορεύει. Η σεξουαλική δραστηριότητα, ιδιαίτερα εμφανής στη διακόσμηση, σχετίζεται αναμφίβολα με το *marzeah* της Εγγύς Ανατολής. Η επίδραση της αιγυπτιακής τέχνης είναι έντονη στην απόδοση των μορφών και στα διακοσμητικά θέματα. Ο Κύπριος καλλιτέχνης που κατασκεύασε τη φιάλη δανείστηκε προφανώς το θέμα από τη τέχνη της Συρίας και της Φοινίκης, προσθέτοντας όμως και στοιχεία της δικής του παράδοσης.

β

3.3. ΚΛΙΝΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Στην ελληνική τέχνη οι πρωιμότερες απεικονίσεις κλινών ανατολικού τύπου απαντούν σε γεωμετρικά αγγεία του 8^{ου} αι., σε παραστάσεις σχετικές με την πρόθεση και εκφορά του νεκρού. Οι κλίνες αυτές είναι έπιπλα με υψηλά πόδια, χωρίς προσκέφαλο. Δεν αποκλείεται κλίνες αυτού του τύπου να χρησιμοποιούνταν πράγματι ως κρεβάτια, όχι όμως από το σύνολο του πληθυσμού, αλλά από μέλη εύπορων οικογενειών. Στην περίπτωση αυτή, οι κλίνες ήταν έπιπλα πολυτελείας και αποτελούσαν σύμβολα κύρους για τον ιδιοκτήτη τους, ο οποίος τα απολάμβανε στη ζωή και στο θάνατο. Στη γεωμετρική τέχνη ωστόσο οι κλίνες δεν συνδέονται με εορταστικές εκδηλώσεις, ενώ η ίδια η λέξη είναι άγνωστη στα έπη, στα οποία οι συμμετέχοντες στις γιορτές κάθονται αντί να ξαπλώνουν. Η κλίνη ως έπιπλο πρόθεσης και εκφοράς του νεκρού απαντά και στην αττική τέχνη του 7^{ου} αι., ωστόσο οι πρωιμότερες αναπαραστάσεις συμποσίων με ανακεκλιμένους συνδαιτημόνες εμφανίζονται σε κορινθιακούς κρατήρες των τελών του 7^{ου} αι. (συνολικά 13 με συμποσιακές σκηνές) (*εικ.107-108*). Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι το έθιμο πρέπει να ήταν γνωστό κάποια χρόνια νωρίτερα, ίσως από τα μέσα του αιώνα. Αρκετοί μελετητές συγκλίνουν υπέρ της άποψης ότι το εικονογραφικό θέμα όπως παρουσιάζεται στην ελληνική τέχνη δεν έχει καμία σχέση με ασσυριακά πρότυπα. Ο Murray²⁹⁵, για παράδειγμα, επισημαίνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο ανατολικό συμπόσιο που απολαμβάνει ο βασιλιάς σε μοναχική δόξα και στο ελληνικό συμπόσιο, στο οποίο εξαρχής όλοι οι συμμετέχοντες απεικονίζονται ως ίσοι. Σημειώνει επίσης ότι το ανατολικό μοτίβο υιοθετήθηκε μόνο αργότερα από την ελληνική τέχνη, ως τρόπος απόδοσης της δόξας του νεκρού στα επιτύμβια ανάγλυφα. Ο Boardman²⁹⁶ επίσης επισημαίνει τη διαφορά ανάμεσα στη μορφή του ανακλίντρου από το ανάγλυφο του Assurbanipal και τη μορφή του επίπλου στις πρώτες ελληνικές αγγειογραφίες και θεωρεί ότι το ασσυριακό ανάγλυφο είναι πιο κοντά στις νομαδικές πρακτικές των Περσών, οι οποίοι συνήθιζαν να εορτάζουν ξαπλωμένοι πάνω σε στρώματα, παρά στο ελληνικό συμπόσιο. Στον αντίποδα βρίσκεται η άποψη του Payne²⁹⁷, ο οποίος εντοπίζει πολλές ομοιότητες ανάμεσα στις πρώτες απεικονίσεις συμποσίων στην κορινθιακή τέχνη και στο βασιλικό ανάγλυφο (π.χ. σε διακοσμητικές λεπτομέρειες, στην κίνηση των μορφών, στην

²⁹⁵ Murray 2009,514.

²⁹⁶ Boardman 1990,125.

²⁹⁷ Payne 1931, 53-4,118.

οργάνωση και σε συγκεκριμένες λεπτομέρειες της επίπλωσης)²⁹⁸. Η Carter θεωρεί ότι η υιοθέτηση των κλινών ανατολικού τύπου από τους Έλληνες, τόσο ως ταφικά έπιπλα, όσο και ως έπιπλα διασκέδασης, σχετίζεται με την πρωταρχικό συσχετισμό της κλίνης με το τελετουργικό του *marzeah* και επομένως με τη λατρεία των σημαντικών προγόνων, και καταλήγει ότι η κλίνη και η εικονογραφία που συνδέεται με αυτή εμπεριέχει την αίσθηση της παρουσίας των νεκρών αριστοκρατών²⁹⁹.

Στην ίδια εποχή με τις αγγειογραφίες ανήκει και η πρωιμότερη χρήση της λέξης *κλίνη* σε απόσπασμα του σπαρτιάτη ποιητή Αλκμάνος, το οποίο διασώζει ο Αθήναιος (Frg.19 Lobel-Page, Αθήναιος 111a):

«Κλίναι μὲν ἑπτὰ καὶ τόσαι τραπέσδαι
μακωνιᾶν ἄρτων ἐπιστεφοῖσαι
λίνω τε σασάμω τε κῆν πελίχναις
ἴπεδεστέτ χρυσοκόλλα»³⁰⁰

=Ἐπτὰ κλίνες και άλλα τόσο τραπέζια
στεφανωμένα με φραντζολάκια από σπόρους παπαρούνας,
με ψωμάκια από λινόσπορους και κουλουράκια από σουσάμι, και για τα κορίτσια
καλαθάκια γεμάτα γλυκά από μέλι³⁰¹

Είναι άγνωστη η περίσταση στην οποία αναφέρεται ο ποιητής (ίσως πρόκειται για κάποια σπαρτιατική γιορτή ή για ανάμνηση του ποιητή από κάποια επίσκεψη του στις Σάρδεις της Λυδίας), το απόσπασμα όμως θεωρείται ως η πρώτη περιγραφή συμποσίου στο οποίο χρησιμοποιούνται ανάκλιντρα³⁰². Ο αριθμός των κλινών που αναφέρει ο ποιητής συμφωνεί με την εικόνα που έχουμε για τις οικίες της υστερο-αρχαϊκής εποχής, στις οποίες ο ανδρώνας ήταν εξοπλισμένος με επτά κλίνες. Από αυτό συμπεραίνουμε ότι την εποχή αυτή έχει ήδη καθιερωθεί ο αριθμός των συμμετεχόντων στο συμπόσιο, ο οποίος είναι άμεσα συνυφασμένος με την επίπλωση του ανδρώνα³⁰³.

²⁹⁸ Την ίδια άποψη συμμερίζεται και η Rathje (2005, 220).

²⁹⁹ Carter 1995, 305.

³⁰⁰ Μεταγραφή σύμφωνα με Henderson 2000, 17.

³⁰¹ Μετάφραση σύμφωνα με Dalby 2000, 23.

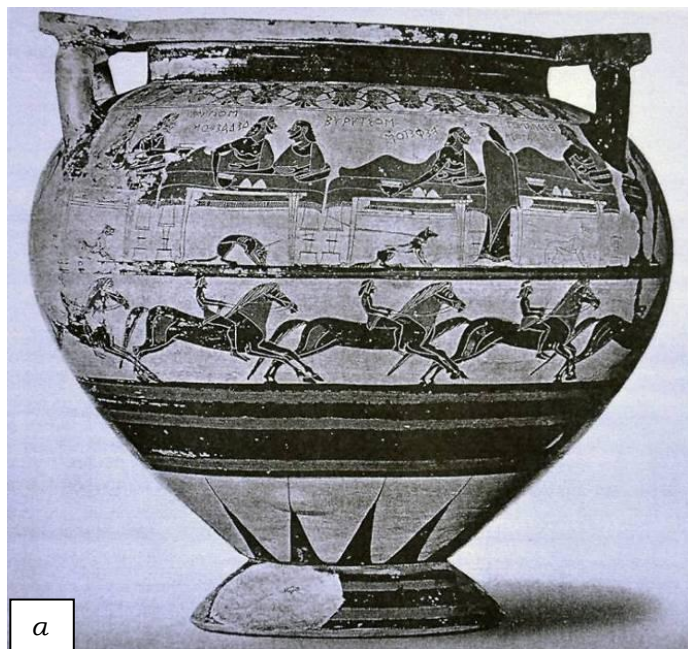
³⁰² Δεν είναι σαφές αν στο περιβάλλον του συμποσίου και στη χρήση κλινών αναφέρεται ο Εφέσιος ποιητής Καλλίνος σε ελεγεία του (fr.1), που προηγείται χρονολογικά της αναφοράς του Αλκμάνος (πρώιμος 7^{ος} αι.):

«μέχρις τέο κατάκεισθε; κότ' ἄλκιμον ἔξετε θυμόν, ὦ νέοι;»

Βλ.σχετικά Bowie, E., «*Miles Ludens? The Problem of Martial Exhortation in Early Greek Elegy*» στο Murray 1990, 223.

³⁰³ Boardman 1990, 124-5.

Η συνήθεια της χρήσης ανακλιντρων αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του αρχαϊκού και κλασικού συμποσίου. Ενώ αρχικά αποτελούσε σημάδι πολυτέλειας και κομψότητας, αργότερα κατέληξε να γίνει σημάδι παρακμής, όπως συμπεραίνουμε από απόσπασμα του Αθήναιου (10.428b)³⁰⁴.

a

Εικ.107. Φωτογραφία (α) και λεπτομέρεια (β) κορινθιακού κρατήρα από την Caere, τέλη 7^{ου} αι. π.Χ. Η μία όψη του αγγείου, στην ανώτερη ζώνη, κοσμείται με παράσταση του συμποσίου του Ευρύτου. Στο συμπόσιο συμμετέχουν ο Ηρακλής, ο Εύρυτος και οι γιοι του Ίφιτος, Δηίονας, Τοξέας και Κλύτιος. Στη σκηνή παρευρίσκεται και η Ιόλη, η οποία όμως δεν συμμετέχει. Μπροστά από κάθε ανάκλιτρο υπάρχει ένα τραπέζι με τροφές. Τα ανάκλιτρα δεν διαθέτουν προσκέφαλο, αλλά μαξιλάρια πάνω στα οποία στηρίζονται οι μορφές. Ο συγκεκριμένος τρόπος απόδοσης του ανάκλιτρου καθώς και του τραπεζιού θα παραμείνει αμετάβλητος στην αττική και κορινθιακή αγγειογραφία για τον επόμενο μισό αιώνα. Η διαφορά στην απόδοση του ανάκλιτρου στη σκηνή αυτή και στο ανάγλυφο του Assurbanipal είναι εμφανής. Ο

αριστοκρατικός τρόπος ζωής τονίζεται επίσης από τα κυνηγετικά σκυλιά που είναι δεμένα στα πόδια των ανακλιντρων καθώς και από την πομπή των υπέων στην κατώτερη ζώνη.

β

³⁰⁴ Αθήναιος (10.428b):

«ἐπεὶ δὲ τρυφᾶν ἤρξαντο καὶ χλιδῶσι, κατερρύησαν ἀπὸ τῶν δίφρων ἐπὶ τὰς κλίνας καὶ λαβόντες σύμμαχον τὴν ἀνάπασιν καὶ ραστώνην ἀνειμένως ἤδη καὶ ἀτάκτως ἐχρῶντο τῇ μέθῃ, ὀδηγούσης οἶμαι τῆς παρασκευῆς εἰς τὰς ἡδονάς»

=αφότου όμως άρχισαν να έχουν τρυφηλή ζωή και χλιδή, γλίτωσαν από τα καθίσματα στις κλίνες και παίρνοντας σύμμαχό τους την ανάπαυση και τη ραστώνη πια με χαλαρότητα και χωρίς τάξη μεθούσαν, επειδή τους οδηγούσε, νομίζω, η δυνατότητά τους για απολαύσεις (μετάφραση σύμφωνα με Μαυρόπουλο Θ., Σειρά «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία», Εκδόσεις Κάκτος 1998).

Εικ. 108. Λεπτομέρειες συμποσιακής σκηνής από κορινθιακό αγγείο των τελών του 7^{ου} αι.

3.4. Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΘΙΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο Burkert³⁰⁵ θεωρεί ότι οι Έλληνες ήταν εξοικειωμένοι με την πρακτική της ανάκλισης ήδη από τους Σκοτεινούς Χρόνους, όταν κατά τη διάρκεια θρησκευτικών εορτών διέμεναν στην ύπαιθρο, ξαπλώνοντας σε *στιβάδες*, δηλαδή σε στρώματα από κλαδιά και άχυρα. Υποστηρίζει μάλιστα ότι οι κλίνες αντικατέστησαν τις *στιβάδες* στους πρώτους ναούς του 8^{ου} αι., όταν έθιμα και αντικείμενα από την Ανατολή άρχισαν να εισρέουν στην Ελλάδα, και άρα ότι η χρήση της κλίνης σχετίζεται πρωταρχικά με τις ανάγκες της λατρείας και όχι με το συμπόσιο.

Ο Murray³⁰⁶ θεωρεί ότι η συνήθεια της ανάκλισης, την οποία θεωρεί ως το κατεξοχήν χαρακτηριστικό στοιχείο του συμποσίου, παρείσφρυσε στον ελληνικό πολιτισμό μαζί με άλλα πολιτισμικά στοιχεία στον ύστερο 8^ο και πρώιμο 7^ο αι., την κύρια δηλαδή περίοδο ανατολικών επιρροών στον ελληνικό πολιτισμό. Θεωρεί ότι η επιγραφή στο «κύπελλο του Νέστορα», με την αναφορά της στην Αφροδίτη και άρα στο ερωτικό στοιχείο του συμποσίου αποτελεί τη σαφέστερη απόδειξη ότι η συνήθεια έγινε γνωστή στους Έλληνες μέσω των Πιθηκουσών, δηλαδή μέσω μιας κοινωνίας εμπόρων και όχι πολεμιστών-αριστοκρατών³⁰⁷.

Οι περισσότεροι ωστόσο μελετητές συμφωνούν ότι η χρήση του ανάκλιντρου έγινε γνωστή στους Έλληνες από τη Λυδία, όπου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στα τέλη του 7^{ου} αι., μέσω της Ιωνίας και της ανατολικής Ελλάδας³⁰⁸. Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνεί και ο Węcowski³⁰⁹, ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει λόγος να αναζητούμε ίχνη του εθίμου πριν από την παλαιότερη γνωστή γραπτή μαρτυρία, αυτή του Αλκμάνος, και από τις πρώτες απεικονίσεις στην ελληνική αγγειογραφία στα τέλη του 7^{ου} αι., δεν αποκλείει όμως το ενδεχόμενο να έγινε γνωστό ήδη από τις αρχές του.

Ο Matthäus³¹⁰ τοποθετεί την υιοθέτηση της πρακτικής αυτής ακόμη νωρίτερα, δηλαδή στον πρώιμο 8^ο αι. Θεωρεί ότι οι σκηνές σε τμήματα δύο χάλκινων ασπίδων από το Ιδαίον Άντρο (χρονολογούμενες στο α' μισό του 8^{ου} αι.) αναπαριστούν κάποιο

³⁰⁵ Burkert 1991, 18.

³⁰⁶ Murray 1994, 48-9, 51.

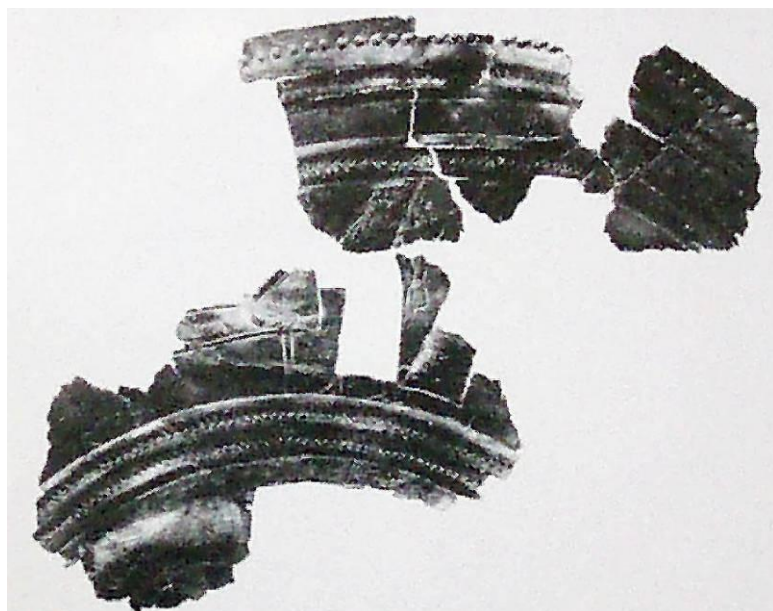
³⁰⁷ Στο ίδιο, 54. Ο Murray βασίζει την άποψη αυτή στην υπόθεση του Ridgway (2000², 170-1) σχετικά με την πιθανή ανάμεικτη ελληνο-φοινικική καταγωγή της οικογένειας στην οποία ανήκε το αγόρι που κτερίστηκε με το «κύπελλο του Νέστορα». Βλ. όμως Węcowski 2012, υποσ. 23 (σ.25), όπου σημειώνεται ότι ο Murray αδυνατεί να εξηγήσει πώς μια συνήθεια μη αριστοκρατική επικράτησε τελικά ως χαρακτηριστικό στοιχείο του αριστοκρατικού συμποσίου.

³⁰⁸ Boardman 1990, 129·Dentzer 1982, 149-151·Fehr 1971, 26 και 128-129.

³⁰⁹ Węcowski 2002a, 626 (υποσ.3) και 2002b, 354 και υποσ. 41-42.

³¹⁰ Matthäus 1999a, 256-260.

τελετουργικό, συμπόσιο θεϊκό ή της καθημερινής ζωής στο οποίο συμμετέχουν ανθρώπινες μορφές και θεωρεί ότι τα πόδια των επίπλων που διακρίνονται ανήκουν σε ανάκλιτρα (εικ.109). Λόγω της τεχνοτροπικής ομοιότητας ανάμεσα στις μικρογραφικές ασπίδες και άλλα μεταλλικά τέχνηρα από το ίδιο σπήλαιο που θεωρούνται επηρεασμένα από την συρο-παλαιστινιακή τέχνη, και λαμβάνοντας επιπλέον υπόψη ότι κατά τον 9^ο-8^ο αι. αντικείμενα ανατολικής προέλευσης απαντούν ως κτερίσματα στην Κρήτη και ότι η κρητική τέχνη της εποχής παρουσιάζει κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, ο Matthäus θεωρεί ότι η χρήση των ανακλιντρων μαζί με το *marzeah* έγινε γνωστή στην κρητική αριστοκρατία στα τέλη του 9^{ου}-αρχές 8^{ου} αι.³¹¹. Ο Καραγιώργης³¹² θεωρεί την άποψη του Mätthaus ενδιαφέρουσα, αντίθετα ο Węcowski³¹³ θεωρεί ότι τα συμπεράσματα του έχουν βασιστεί σε μεμονωμένα και χωρίς παράλληλα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία απλά αναπαράγουν συγκεκριμένα θέματα της φοινικικής εικονογραφίας.

Εικ.109. Τμήματα χάλκινης αναθηματικής ασπίδας από το Ιδαίον Άντρο.

³¹¹ Βλ. και σ.105.

³¹² Karageorghis 2001, 4.

³¹³ Węcowski 2002a, 626, υποσ.3 και 2002b, 354 και υποσ.42.

3.5. ΤΑ ΑΝΑΚΛΙΝΤΡΑ ΣΤΗΝ ΕΤΡΟΥΡΙΑ

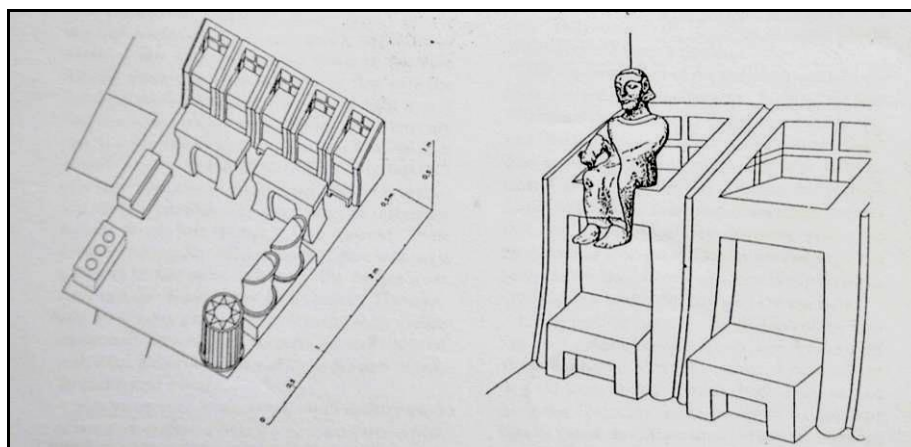
Στην ετρουσκική ταφική τέχνη εμφανίζονται ήδη από τον 7^ο αι. αναπαραστάσεις συμποσίων, οι οποίες όμως δείχνουν ανθρώπους να κάθονται. Η πρωιμότερη αναπαράσταση έχει τη μορφή πλαστικού συνόλου, προσαρτημένου στο κάλυμμα τεφροδόχου αγγείου από το Montescudaio (εικ.110) που χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} αι. ή λίγο νωρίτερα. Στα τέλη του 7^{ου} αι. χρονολογείται και αναπαράσταση καθιστού, ταφικού συμποσίου στο Cerveteri («Tomba delle Cinque Sedie») (εικ.112). Επίσης, στο Chiusi, πολλά τεφροδόχα αγγεία τοποθετούνταν πάνω σε καρέκλες με ένα τραπέζι μπροστά τους (εικ.111).

Εικ.110. α. Φωτογραφία και β. λεπτομέρεια τεφροδόχου αγγείου από το Montescudaio (περ. 650-625 π.Χ.). Στο κάλυμμά του έχουν προσαρτηθεί πλαστικές μορφές: μία αντρική μορφή κάθεται μπροστά από στρογγυλό τριποδικό τραπέζι στρωμένο με ψωμί και υψώνει το χέρι για να φάει ή να πει, ενώ μια γυναικεία, όρθια μορφή του υπηρετεί. Στην άλλη πλευρά του τραπεζιού βρίσκεται olla-κρατήρας με υψηλό πόδι. Σώζεται επίσης και το αποτύπωμα μιας άλλης, πλαστικής μορφής που δεν σώζεται (ίσως κάποιο άλλο αγγείο ή δεύτερη καθιστή μορφή). Σύμφωνα με την Rathje (2005, 217) το σύμπλεγμα αντιπροσωπεύει έναν τρόπο ζωής εμπνευσμένο από την Εγγύς Ανατολή.

Εικ.111. Τεφροδόχο αγγείο τοποθετημένο πάνω σε καρέκλα, Roggio alla Sala, Chiusi. Ένα τραπέζι και συμπυκνά σκεύη συμπληρώνουν το σύνολο.

Εικ.112. «Tomba delle Cinque Sedie», Cerveteri. Σχεδιαστική αναπαράσταση πλευρικού θαλάμου του τάφου. Πέντε θρόνοι με υποπόδια είχαν λαξευτεί κατά μήκος ενός τοίχου του χώρου και μπροστά από αυτούς δύο τραπέζια. Στον ένα κάθετο, εφαπτόμενο προς τον προηγούμενο, τοίχο ίσως είχαν λαξευτεί δύο ακόμη κυλινδρικοί θρόνοι. Πέντε πήλινα ειδώλια, γυναικεία και ανδρικά, τοποθετήθηκαν στα σκαλισμένα έπιπλα κάποια στιγμή στα τελευταία 30 χρόνια του 7^{ου} αι. Δεξιά, αποκατάσταση καθιστής πήλινης μορφής πάνω σε έναν από τους θρόνους. Έχει υποτιηθεί ότι οι πήλινες μορφές αναπαριστούσαν τους προγόνους (άντρες και γυναίκες) των δύο νεκρών του τάφου, τους οποίους και υποδέχονταν στο τάφο μέσω ενός τελετουργικού δείπνου. Οι κυλινδρικοί θρόνοι θα προορίζονταν για τους νέους νεκρούς. Η κίνηση του δεξιού χεριού των πήλινων μορφών (το οποίο προτάσσεται με την παλάμη ανοικτή προς τα πάνω) έχει ερμηνευθεί ως κίνηση υποδοχής. Πρόκειται για μοτίβο δανεισμένο από τη τέχνη της Εγγύς Ανατολής (ίσως Β.Συρίας), το οποίο όμως χρησιμοποιήθηκε εδώ για να εκφράσει μια συγκεκριμένη ετρουσκική ιδέα.

Ο Murray υποστηρίζει ότι η χρήση των ανακλίντρων έγινε γνωστή στην Ετρουρία και το Λάτιο μέσω των Ελλήνων, την ίδια εποχή που οι Ευβοείς εξοικειώθηκαν με αυτήν, δηλαδή στα τέλη του 8^{ου} αι.³¹⁴. Ωστόσο, οι πρωιμότερες απεικονίσεις του ανακεκλιμένου συμποσίου χρονολογούνται στις αρχές του 6^{ου} αι. και βρίσκονται σε πήλινη ζωφόρο που διακοσμούσε κτηριακό συγκρότημα στην περιοχή Roggio Civitate στο Murlo³¹⁵. Διάφορες υποθέσεις έχουν διατυπωθεί για τα εικονογραφικά παράλληλα του ανακεκλιμένου συμποσίου στη ζωφόρο αυτή. Οι μελετητές που παραδοσιακά τάσσονται υπέρ της επιρροής της ελληνικής τέχνης στην ετρουσκική, έχουν επισημάνει την ομοιότητα του μοτίβου με τις αντίστοιχες σκηνές στην πρώιμη κορινθιακή αγγειογραφία, κυρίως με τον κορινθιακό κρατήρα που απεικονίζει τον Ηρακλή με τον Εύρυτο και τους γιους του. Η σύγκριση αυτή είναι ωστόσο προβληματική για δύο λόγους: πρώτον διότι οι μελετητές αυτοί δεν λαμβάνουν υπόψη το γεγονός ότι και η κορινθιακή τέχνη την περίοδο αυτή δέχτηκε έντονες επιρροές από τη νεο-ασσυριακή τέχνη και δεύτερον διότι υπάρχουν εικονογραφικές διαφορές που μάλλον δεν στερούνται σημασίας (για παράδειγμα, στις σχετικές σκηνές των κορινθιακών κρατήρων δεν απεικονίζονται ποτέ μουσικοί, υπηρέτες και οινοχόοι). Σύμφωνα με την Rathje³¹⁶, το εικονογραφικό αυτό πρόγραμμα αντικατοπτρίζει την ιδεολογία και τον τρόπο ζωής της ανώτερης κοινωνικά τάξης, επομένως πρόκειται για ένα κοσμικό συμπόσιο. Υπό την έννοια αυτή-αλλά και με βάση στυλιστικές ομοιότητες³¹⁷-θεωρεί ότι η σκηνή βρίσκεται πλησιέστερα στα ανάγλυφα της νέο-ασσυριακής τέχνης και κυρίως στο ανάγλυφο του Assurbanipal, καθώς και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για έργα τέχνης που σκοπό είχαν να μεταφέρουν μηνύματα δύναμης και κύρους³¹⁸. Θεωρεί μάλιστα τις αναπαραστάσεις στη ζωφόρο αναχρονιστικές, απηχούσες δηλαδή συμποτικές και συνδειπνικές συνήθειες όχι του 6^{ου} αι., αλλά του 7^{ου} αι., κάτι που σημαίνει ότι συνδέονται με συνήθειες που αντικατοπτρίζουν οι πρωιμότεροι πριγκιπικοί τάφοι³¹⁹. Αν η πιθανότητα αυτή ισχύει, τότε μπορούμε να φανταστούμε ότι

³¹⁴ Murray 1994, 53.

³¹⁵ Στη ζωφόρο απεικονίζονταν τέσσερις σκηνές: συνέλευση, ιπποδρομία, πομπή και συμπόσιο με τέσσερις ανακεκλιμένες μορφές. Δεν είναι γνωστή η ακριβής θέση της ζωφόρου στο κτήριο, αν διακοσμούσε δηλαδή εσωτερικό ή εξωτερικό τοίχο και σε ποιο ακριβώς ύψος ήταν τοποθετημένη.

³¹⁶ Rathje 1994, 95, 98.

³¹⁷ Παρά τη διαφορά στον αριθμό των συμμετεχόντων, τα δύο έργα πράγματι παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες: και στα δύο παρευρίσκονται στη σκηνή υπηρέτες, η κίνηση του Assurbanipal (ο οποίος υψώνει το κύπελλο του κρατώντας ταυτόχρονα άνθος λωτού) απαντά και στη ζωφόρο, και στα δύο έργα οι μορφές φορούν ενδύματα χωρίς ζώνη, που καθιστούν δύσκολο το διαχωρισμό των φύλων.

³¹⁸ Rathje, ό.π., 95, 97-8.

³¹⁹ Rathje 2005, 219.

στις συγκεντρώσεις φαγητού και ποτού του 7^{ου} αι., οι συνδαιτυμόνες-άνδρες και γυναίκες-συμμετείχαν ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα, χρησιμοποιούσαν ποικιλία σκευών (εισηγμένων και εγχώριων) για το φαγητό και το ποτό, ενώ διασκέδαζαν υπό τους ήχους μουσικής και ασμάτων. Σύμφωνα με την ίδια, στη ζωφόρο μπορεί να διακριθεί κάποια ιεραρχία, η οποία υποδηλώνεται από συγκεκριμένα αντικείμενα που συνοδεύουν κάποιες από τις μορφές: οι άνδρες που πίνουν από μεταλλικές φιάλες, οινοχόες και λέβητα και συνοδεύονται από υπηρέτες, μπορούν να θεωρηθούν άτομα εξαιρετικού κύρους σε σύγκριση με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, οι οποίοι χρησιμοποιούν απλούστερα κεραμικά σκεύη. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η διάκριση μεταξύ κοσμικού και θρησκευτικού συμποσίου δεν είναι εύκολη, όπως παραδέχεται και η Rathje³²⁰, και επομένως υπάρχει πιθανότητα η σκηνή να αναπαριστά μια δημόσια τελετουργική συνάθροιση, στην οποία συμμετέχουν μέλη όλων των κοινωνικών τάξεων. Η Carter ωστόσο αναρωτιέται αν είναι δυνατόν το κτίριο αυτό να αποτελούσε το ετρουσκικό παράλληλο του *bêt marzeah*³²¹.

Σαν εικονογραφικό μοτίβο, το ανακεκλιμένο συμπόσιο έγινε ιδιαίτερα αγαπητό κατά την Αρχαϊκή Περίοδο της Ετρουρίας, όταν συνδέθηκε ιδιαίτερα με την ταφική τέχνη (τοιχογραφίες, επιτάφια ανάγλυφα). Η δημοτικότητά του αυτή αποδεικνύει σύμφωνα με την Rathje ότι ήταν θεσμός ιδιαίτερα σημαντικός στην πραγματική και στη μετά θάνατον ζωή³²². Η κλίνη, ως το κυριότερο έπιπλο που απεικονίζεται σε τοιχογραφίες συμποσίου ή που σμιλεύεται στο εσωτερικό τάφων, έχει πια γίνει σύμβολο κοινωνικού κύρους³²³.

³²⁰ Rathje 1994, 98.

³²¹ Carter 1997, 108, υποσ.60. Στηρίζει την υπόθεση αυτή στο ότι εντός του κτηρίου βρέθηκαν αγγεία τύπου *bucchero*, διακοσμημένα με γυναικεία θεότητα γονιμότητας ανατολικού τύπου σε ανάγλυφο, μοτίβο εμπνευσμένο από την εικονογραφία του *marzeah*. Την άποψη αυτή συμμεριζείται ο Nijboer (2013, 117, υποσ.31).

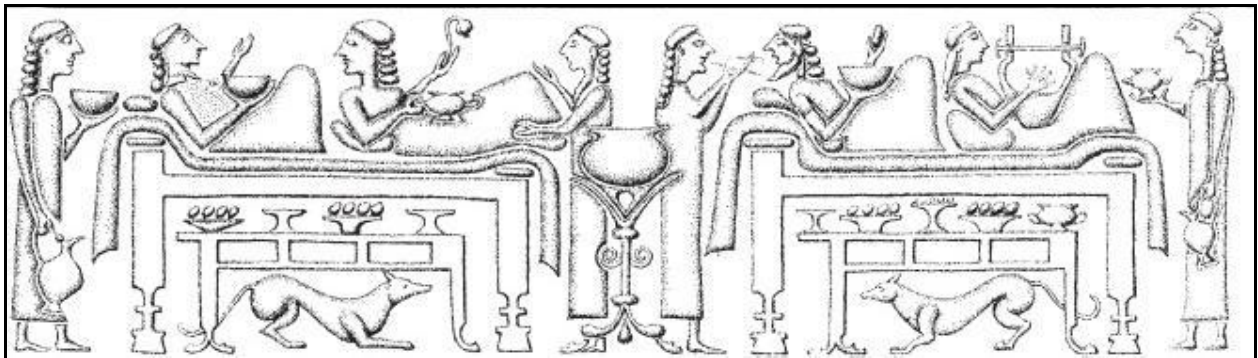
³²² Rathje 1988, 87.

³²³ Όπως παρατηρεί η Pieraccini (2000, 42): «...*the parallels are clear: one feasts on a kline and one is buried on a kline*».

α

Εικ. 113. α. Τμήμα της πήλινης ζωφόρου που διακοσμούσε το κτηριακό συγκρότημα στο Roggion Civitate του Murlo, β. σχεδιαστική αποτύπωση. Πρόκειται για την παλαιότερη αναπαράσταση ανακεκλιμένου συμποσίου στην Κεντρική Ιταλία. Στη μία κλίνη απεικονίζεται ένα ζευγάρι και στην άλλη δύο άντρες. Μία μορφή παίζει λύρα, ενώ υπηρέτες σερβίρουν ποτό. Ο εξοπλισμός περιλαμβάνει δίνο πάνω σε υποστατό, διάφορους τύπους αγγείων σερβιρίσματος και πόσης κρασιού, πιάτα για το σερβίρισμα του φαγητού. Στην αναπαράσταση αυτή μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ιωνικά κύπελλα πόσης και έναν τύπο φιάλης γνωστό στην Εγγύς Ανατολή (σε δύο από τους ανακεκλιμένους άντρες και σε έναν παρευρισκόμενο στο αριστερό άκρο της σύνθεσης). Τέτοιες φιάλες εισάγονταν στην Ετρουρία, όπου αντιγράφονταν σε χαλκό και πολύτιμα μέταλλα. Οι κλίνες που απεικονίζονται ίσως αναπαριστούν έπιπλα από πολύτιμα υλικά, όπως τις κλίνες από ελεφαντοστό που βρέθηκαν στους βασιλικούς τάφους της Σαλαμίνας.

β

5. Ο ΧΩΡΟΣ

5.1. ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΠΟΥ ΑΝΗΚΟΥΝ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Κατά τη διάρκεια του 9^{ου} και 8^{ου} αι. καθώς αυξανόταν η δύναμη και ο πλούτος των μεσαίων και χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, οι διαφορές μεταξύ των οικιών που ανήκαν σε μέλη της ελίτ και των οικιών του υπόλοιπου πληθυσμού βαθμιαία υποχώρησαν. Παρόλο που η διάκριση μεταξύ τους δεν είναι τόσο εύκολη όσο κατά τη διάρκεια των ΠΓ χρόνων, σε αρκετές περιπτώσεις η ταύτιση της κατοικίας του άρχοντα είναι εφικτή³²⁴.

Κατά κανόνα, οι οικίες της ελίτ του 9^{ου} και 8^{ου} αι. είναι επιμήκη κτήρια αψιδωτής ή ορθογώνιας κάτοψης, αποτελούμενα τουλάχιστον από έναν πρόδομο και ένα κυρίως δωμάτιο. Η κατοικία του άρχοντα διατήρησε τη χρήση που είχε και κατά τους ΠΓ χρόνους, αποτελούσε δηλαδή τον χώρο στον οποίο συγκεντρώνονταν τα μέλη της άρχουσας τάξης προκειμένου να συμμετάσχουν σε δείπνα, θρησκευτικού χαρακτήρα οπωσδήποτε, αλλά πιθανότατα και διαφορετικής φύσης. Η σχέση των κτίσματος αυτών με λατρευτικές δραστηριότητες συνάγεται από την ύπαρξη θρανίων στο εσωτερικό τους (αψιδωτό δωμάτιο II στη Λαθούριζα, Κτήριο 9-11 στο Κάστρο, Μέγαρο στο Σμάρι), τη γειτνίασή τους με υπαίθριο ιερό (τα Κτήρια B-C στις Κουκουναριές γειτνιάζαν με υπαίθριο ιερό της Αθηνάς, το Κτήριο I-IV στη Λαθούριζα γειτνίαζε με υπαίθριο ιερό αφιερωμένο στη λατρεία γυναικείας θεότητας με χθόνια υπόσταση, το «Megaron Hall» στο Εμποριό γειτνίαζε με υπαίθριο ιερό αφιερωμένο στην Αθηνά), τη γειτνίασή τους με υπαίθριο βωμό (το «Megaron Hall» στο Εμποριό, το Κτήριο Α στην Ερέτρια, το Κτήριο I-IV στη Λαθούριζα) ή την ύπαρξη βωμού εσωτερικά (Κτήριο 9-11 στο Κάστρο), την ανεύρεση οστών ζώων και κεραμικής (Μέγαρο Σμαριού, Κτήριο Θ του Ωρωπού). Ενδεικτικό επίσης είναι το γεγονός ότι κάποιες από τις κατοικίες των αρχόντων μετατράπηκαν αργότερα σε ναούς (π.χ. το «Megaron Hall» στο Εμποριό μετατράπηκε τον 6^ο αι. σε ναό της Αθηνάς, το Κτήριο Α της Αιγείρας αντικαταστάθηκε στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια από ναό, το «Μέγαρο Β» στην Ελευσίνα αφιερώθηκε στη Δήμητρα).

³²⁴ Μαζαράκης Αινιάν 2009, 25.

Στην κατηγορία οικιών που ακολουθούν την παράδοση των ΠΓ χρόνων ανήκουν (εικ. 114-115):

- Το μακρόστενο μέγαρο («Megaron Hall») του 700 π.Χ., το μοναδικό κτίσμα που περικλειόταν στο εσωτερικό της τειχισμένης ακρόπολης στο Εμποριό της Χίου
- Το αφιδωτό Κτήριο Α («Δαφνηφόρειο») στην Ερέτρια, χρονολογούμενο λίγο πριν τα μέσα του 8^{ου} αι.³²⁵
- Τα δύο ορθογώνια κτήρια (Β-Γ) που αντικατέστησαν την αφιδωτή οικία Α των ΠΓ χρόνων στον οικισμό των Κουκουναριών στην Πάρο
- Το Κτήριο 9-11 στον οικισμό του Κάστρου (9^{ος}-αρχές 7^{ου} αι.), όπου μετεγκαταστάθηκαν οι κάτοικοι του Βροντά
- Το αφιδωτό Κτήριο IV-5 στα Νιχώρια Μεσσηνίας, το οποίο το 800 π.Χ. περίπου αντικατέστησε το προϋπάρχον Κτήριο IV-1 που καταστράφηκε από πυρκαγιά.
- Το σύμπλεγμα τεσσάρων δωματίων (Κτήριο I-IV) στον ΥΓ (περ. 700) οικισμό στο λόφο Λαθουρίζα της Βάρης. Παρόλο που ο χώρος των συνεσιτάσεων (Χώρος II) είναι αφιδωτός, παρατηρείται εδώ η προσπάθεια απομόνωσης των ΥΓ οικιών, αφού κάθε χώρος έχει ξεχωριστή είσοδο και δεν επικοινωνούν μεταξύ τους
- Το μεγαρόσχημο κτήριο (Κτήριο Α) των γεωμετρικών χρόνων στην Ακρόπολη της Αιγείρας
- Το «Μέγαρο Β» που κτίστηκε περίπου το 750 π.Χ. πάνω σε προϋπάρχον μυκηναϊκό μέγαρο στην Ελευσίνα, πιθανώς οίκος των Ευμολπιδών
- Το αφιδωτό Κτήριο Θ εντός μεγάλου ορθογώνιου περιβόλου στον Κεντρικό Τομέα εκτεταμένου συγκροτήματος εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας στον Ωρωπό³²⁶

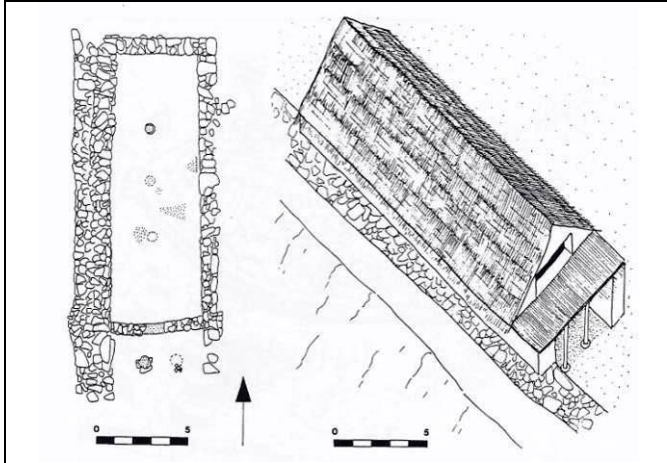
³²⁵ Το Κτήριο Α ταυτίστηκε στο παρελθόν με το «Δαφνηφόρειο», απομίμηση του μυθικού ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς. Σύμφωνα με το Μαζαράκη Αινιάν (1990, 186) όμως είναι λογικότερη η ταύτισή του με οικία του άρχοντα λόγω της απουσίας αναθημάτων, της γειννιάσής του με υπαίθριο βωμό και την ύπαρξη εστίας στο εσωτερικό. Ο ίδιος (1988, 110-2) υποθέτει ότι τελευταίος κάτοικος του κτηρίου ήταν ο «πρίγκιπας» που τάφηκε στη Δυτική Πύλη της Ερέτριας: αυτός και τα μέλη της οικογένειάς του έγιναν αντικείμενο λατρείας από την αριστοκρατία των τελών του 8^{ου} αι., η οποία φρόντιζε να διακηρύξει τους δεσμούς της με τους πρώην ηγεμόνες. Για το λόγο αυτό διατηρήθηκε πιθανότατα το κτίσμα και μετά τη ανέγερση του ναού του Απόλλωνα. Την άποψη περί ταύτισης του «Δαφνηφόρειου» με κατοικία του άρχοντα συμμερίζεται και η Marja Vink, η οποία όμως δεν δέχεται ότι συνυπήρξε με τον εκατόμπεδο ναό του Απόλλωνα. Βλ. Vink, M.C.V., «Urbanization in Late and Sub-Geometric Greece: Abstract considerations and concrete case studies of Eretria and Zagora c.700 B.C.», στο Andersen, H.D.-Horsnæs, H.W.-Houby Nielsen, S.-Rathje, A.(eds.), *Urbanization in the Mediterranean in the 9th to 6th Centuries B.C.*(=*Acta Hyperborea* 7), Copenhagen 1997, 123-125, 127-8. Οπωσδήποτε, η ίδρυση του εκατόμπεδου ναού στα τέλη του 8^{ου} αι. (725-700 π.Χ.) αποδεικνύει ότι ο άρχοντας είχε πλέον απωλέσει τις θρησκευτικές αρμοδιότητες που είχε νωρίτερα.

³²⁶ Το Κτήριο Θ ίσως ήταν κατοικία κάποιου εύπορου κατοίκου, μέλους σημαντικής οικογένειας του Ωρωπού, ο οποίος επόπτευε το συγκρότημα εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας. Πέρα από το μεγάλο του μέγεθος, την προσεγγμένη κατασκευή του και την εσωτερική διαίρεση σε τρεις χώρους, διέθετε

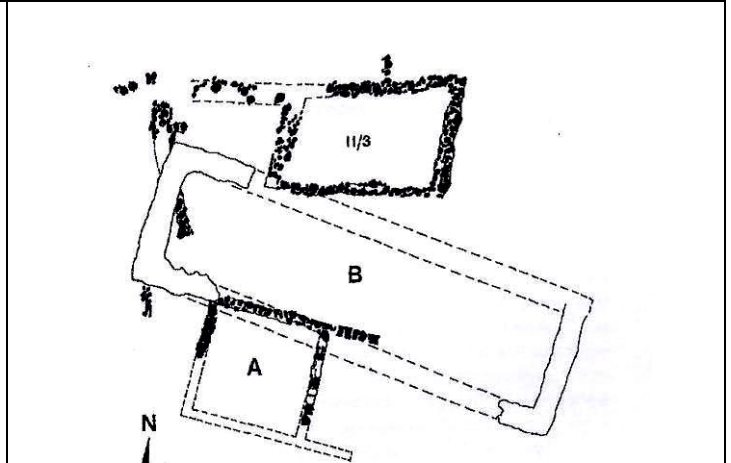
-Τα τρία εφαπτόμενα, ισομεγέθη μέγαρα στην Ακρόπολη του Σμαριού (Καστέλλι)³²⁷.

επίσης κεντρική εστία και θρανίο στο πίσω δωμάτιο, επομένως είναι πιθανό ότι στέγαζε ανάγκες της κοινότητας και θρησκευτικές τελετές, στις οποίες συμμετείχαν και μέλη άλλων οικογενειών. Επίσης, η ανεύρεση πολυάριθμων οστών ζώων και διακοσμημένων κρατήρων συνηγορεί υπέρ της πιθανότητας τέλεσης «ομηρικών» συμποσίων. Βλ. Μαζαράκης Αιτιάν 2004, 374-6, 386. Για την κοινωνική θέση των κατοίκων του Κεντρικού Τομέα, βλ. ιδιαίτερα τη συζήτηση στο τέλος του άρθρου (387-389), όπου επισημαίνεται ότι δεν πρόκειται για κάποια αριστοκρατική τάξη ή ελίτ, αλλά για μια εύπορη κοινωνία. Το Κτήριο Θ συγκρίνεται επίσης με το αφιδωτό οικοδόμημα (αρ.Ι) της βιοτεχνικής συνοικίας των Πιθηκουσών, η οποία επίσης διέθετε θρανίο στον πίσω αφιδωτό χώρο και στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν κρατήρες με παραστάσεις αλόγων, σύμβολα της ευβοϊκής αριστοκρατίας (376).

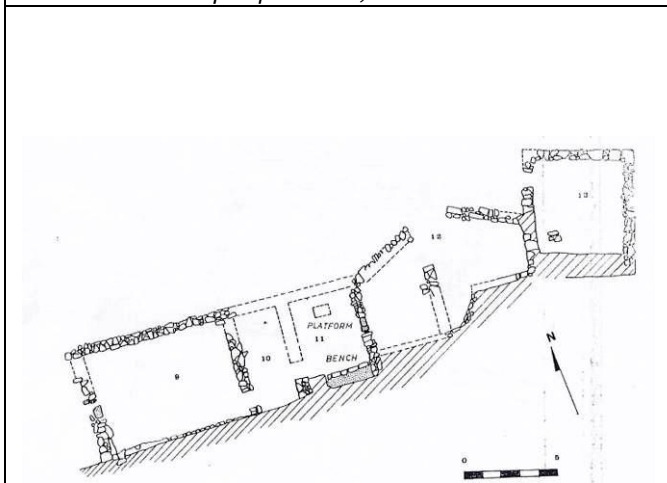
³²⁷ Κύρια κατοικία του άρχοντα πρέπει να αποτελούσε το μεγαλύτερο από τα τρία, το Μέγαρο Α, ωστόσο η οργάνωση του χώρου και σε αυτό αλλά και στο Μέγαρο Β, καθώς και άλλες ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και τα δύο αποτελούσαν χώρους τέλεσης συμποσίων. Τα δύο μέγαρα διέθεταν περιμετρικά λιθόκτιστα θρανία κατά μήκος των τοίχων, ενώ σε διάφορα σημεία τους (γύρω από τις εστίες, περιμετρικά των βάσεων των κιόνων της στέγης, μπροστά από τα θρανία, στους προδόμους και τους οπισθοδόμους) εντοπίστηκε πλήθος οστών ζώων. Το Μέγαρο Β διαθέτει επιπλέον λίθινες τράπεζες, γύρω από τις οποίες βρέθηκαν πολλά υψηλά κύπελλα με κωνικό πόδι και λεκάνη. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, η κεντρική αίθουσα του Μεγάρου Β αποτελεί μια πρώτη μορφή πρυτανείου ή ανδρείου. Βλ. Χατζή-Βαλλιάνου 2004, 116-122.

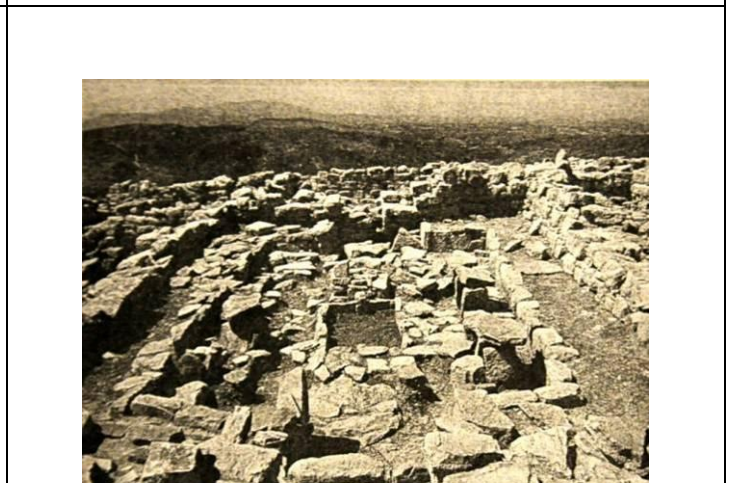
α. Κάτοψη και αναπαράσταση του «Megaron Hall», Εμποριό Χίου, 700 π.Χ.

β. Το μεγαρόσχημο Κτήριο Α, Ακρόπολη Αιγείρας

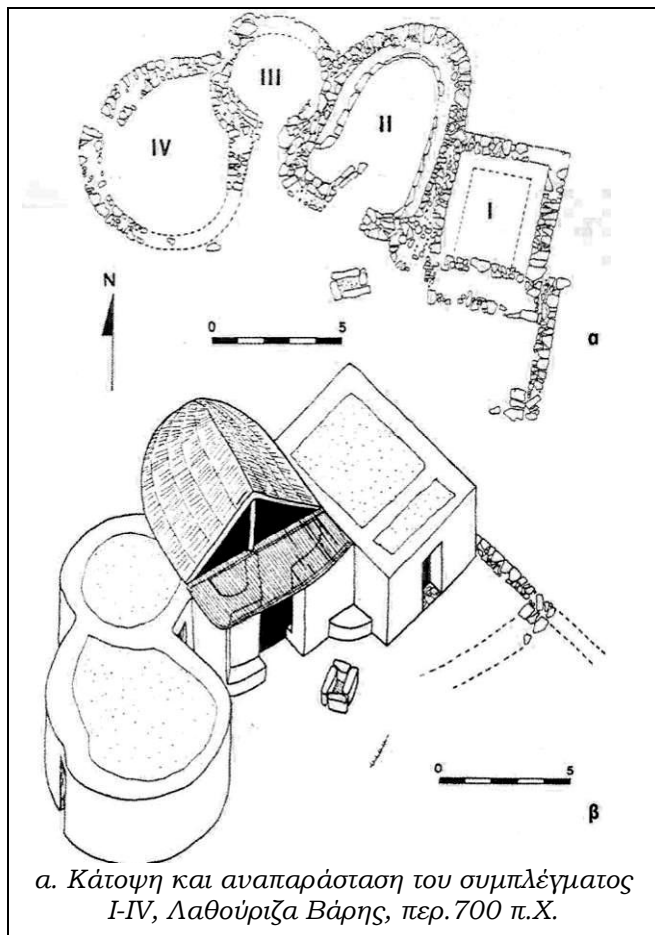

γ.Κτήριο 9-11, Κάστρο (Καβούσι), 9^{ος}-αρχές 7^{ου} αι.

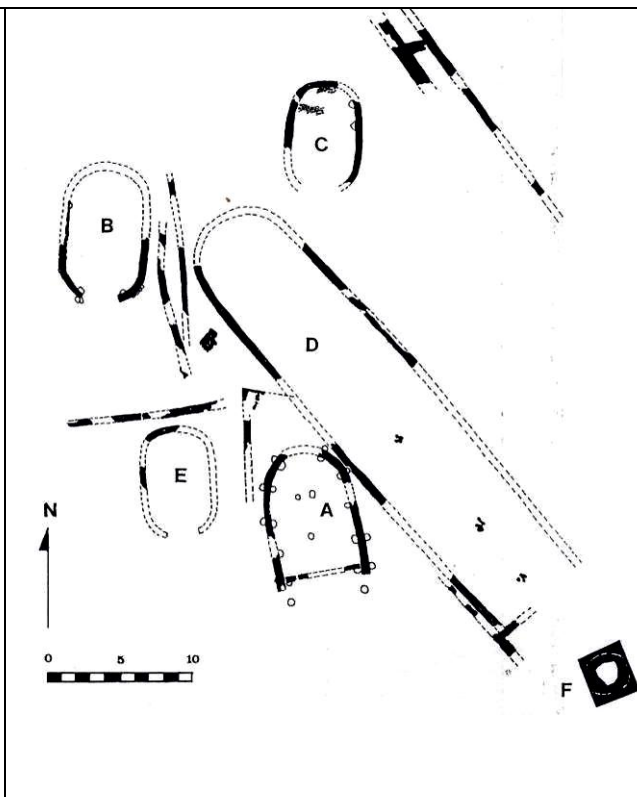

δ. Φωτογραφία από ανατολικά του Μεγάρου Β στην Ακρόπολη Σμαριού. Στο κέντρο υπήρχε εστία και περιμετρικά αυτής λίθινες τράπεζες και θρανία.

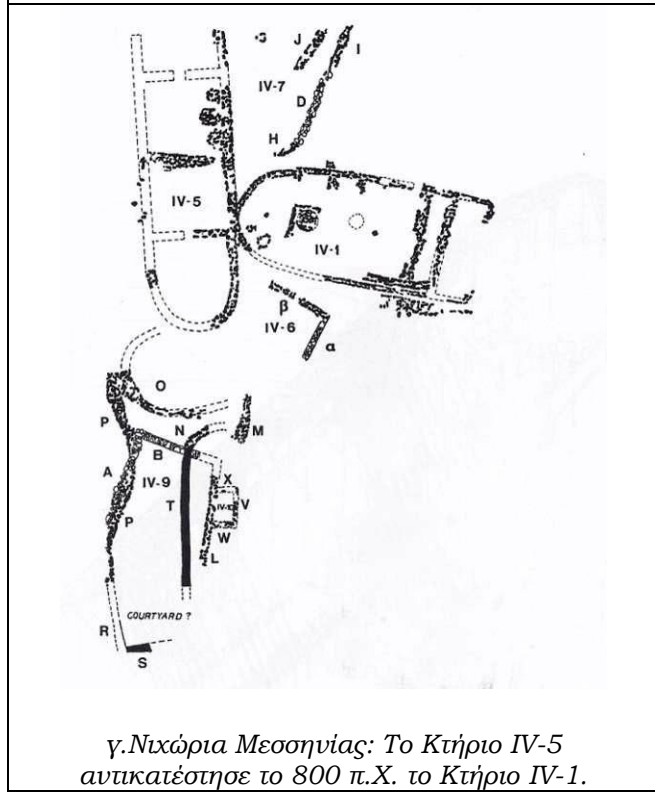
Εικ.114. Κατοικίες αρχόντων των γεωμετρικών χρόνων, ορθογώνιας μορφής.

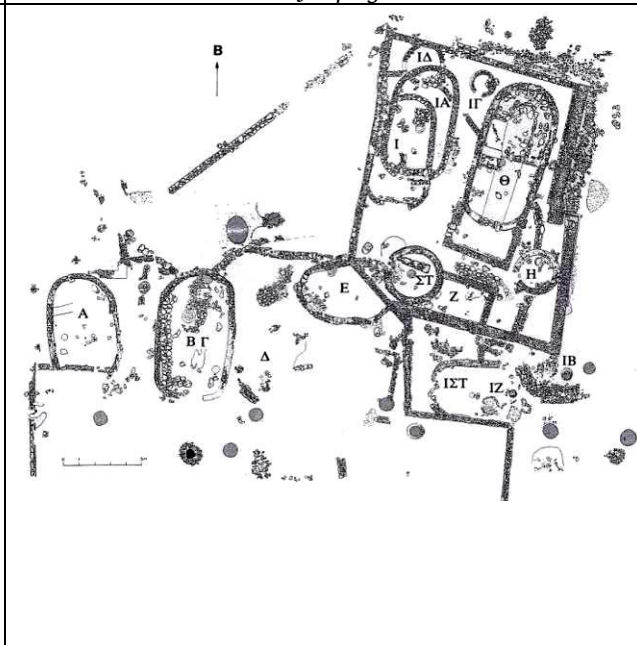
α. Κάτοψη και αναπαράσταση του συμπλέγματος I-IV, Λαθούριζα Βάρης, περ. 700 π.Χ.

β. Κάτοψη του ιερού του Απόλλωνα στην Ερέτρια κατά τον 8^ο αι. π.Χ. Κτήριο Α: «Δαφνηφόρειο», Κτήριο D: ΥΓ εκατόμπεδος ναός του Απόλλωνα, F: βωμός

γ. Νιχώρια Μεσσηνίας: Το Κτήριο IV-5 αντικατέστησε το 800 π.Χ. το Κτήριο IV-1.

δ. Κάτοψη του Κεντρικού Τομέα (βιομηχανικό συγκρότημα) στον Ωρωπό. Εντός ορθογώνιου περιβόλου το Κτήριο Θ.

Εικ. 115. Κατοικίες αρχόντων των γεωμετρικών χρόνων, αφιδωτής μορφής.

5.2. ΑΠΟ ΤΗΝ «ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΑ» ΣΤΟΝ ΟΙΚΟ ΜΕ ΑΝΔΡΩΝΑ

Σταδιακά ωστόσο, μέσα στον 8^ο αι. και κυρίως προς τα τέλη του, συντελέστηκε η μετάβαση από τον πρωιμότερο τύπο μεγαροειδούς σπιτιού στον οίκο, γεγονός που συνδέεται άμεσα με τη μετάβαση προς την πόλη-κράτος και τις νέες κοινωνικές συνθήκες που επικράτησαν. Με την παρακμή του θεσμού της μοναρχίας, ο ηγεμόνας απώλεσε τις παλιές θρησκευτικές του αρμοδιότητες και οι λατρευτικές δραστηριότητες μεταφέρθηκαν σταδιακά από την προσωπική του κατοικία στους ναούς, ενώ οι παλιές κατοικίες αρχόντων αντικαταστάθηκαν είτε από το λατρευτικό κτίσμα, είτε από δημόσια οικοδομήματα, όπως πρυτανεία, ανδρεία, εστιατόρια κ.λ.π., που εξυπηρετούσαν πλέον τις λειτουργίες που παλαιότερα στεγάζονταν σε ένα μόνο κτίσμα. Οι νέες κοινωνικές συνθήκες-βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, ανάγκη διαχωρισμού του χώρου των αντρών από αυτόν των γυναικών, ελεγχόμενη πρόσβαση-οδήγησαν στην εμφάνιση πιο σύνθετων οικιών, αποτελούμενων από αρκετά δωμάτια οργανωμένα γύρω από αυλή, καθώς η παλιά, ενιαία επιμήκης οικία δεν μπορούσε πλέον να ικανοποιήσει αυτές τις ανάγκες. Κάπως έτσι εμφανίζονται οι πρώτες οικίες με ανδρώνες, αρχιτεκτονική μορφή που εμφανίστηκε στην ηπειρωτική και ανατολική Ελλάδα αργότερα σε σχέση με περιοχές όπου η πυκνή δόμηση ήταν πάντα ο κανόνας (Κρήτη, Κυκλάδες).

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της μετάβασης αυτής είναι ο οικισμός της Ζαγοράς στην Άνδρο. Στην πρώτη φάση του οικισμού (760-735 π.Χ.) το πλάτωμα του λόφου (τομέας D/H) κατέλαβαν σπίτια χτισμένα πυκνά σε συστάδες, κατασκευασμένα σύμφωνα με συγκεκριμένο κάρναβο και ισομεγέθη μεταξύ τους. Αυτά ανήκουν στον τύπο του μεγάρου, είναι στην πλειονότητά τους ορθογώνια και αποτελούνται από ένα μοναδικό δωμάτιο, το οποίο εξυπηρετούσε όλες τις ανάγκες των μελών της οικογένειας (διημέρευση, προετοιμασία και κατανάλωση του φαγητού, ύπνος, αποθήκευση αγαθών). Τα σπίτια διέθεταν χαμηλή εστία απέναντι από την πόρτα και θρανία κατά μήκος των τοίχων, που άλλοτε χρησιμοποιούνταν ως κρεβάτια και καθίσματα και άλλοτε διέθεταν κυκλικές υποδοχές για την τοποθέτηση αποθηκευτικών αγγείων. Τα σπίτια αυτά, θα ανήκαν σε οικογένειες (*οίκους*) αριστοκρατών (*ἄριστοι/ἀγαθοί*), οι οποίοι, ως όμοιοι μεταξύ τους, θα ήταν συσπειρωμένοι γύρω από τον άρχοντα (ή βασιλιά), που λειτουργούσε ως *primus inter pares*. Σε αυτόν ανήκε πιθανότατα το μεγαλύτερο σε κλίμακα σύμπλεγμα δωματίων (H19/22-23/28-29), που κατείχε την πιο εξέχουσα θέση, δίπλα στον ανοικτό χώρο του

οικισμού και σε κοντινή απόσταση από το υπαίθριο ιερό και το βωμό (εικ.116). Ο χώρος H19, ο οποίος διέθετε πειόσχημο θρανίο και κεντρική εστία, και στον οποίο βρέθηκε μεγάλη ποσότητα συμποτικών σκευών θεωρείται χώρος υποδοχής και διεξαγωγής συμποσίων κατά την πρώτη φάση του οικισμού. Ο αρχηγός του οικισμού θα μπορούσε να συγκαλεί εδώ συμβούλια των τοπικών αρχόντων και των γερόντων της κοινότητας, να οργανώνει γιορτές και θρησκευτικές τελετές ή να υποδέχεται και να φιλοξενεί επισκέπτες από άλλες κοινότητες, θα μπορούσε δηλαδή να είναι πρόδρομος του πρυτανείου³²⁸. Η κατοικία του λοιπόν θα λειτουργούσε ως δημόσιο, πολιτικό αλλά και θρησκευτικό κέντρο. Στη φάση αυτή του οικισμού οι *κοινοί/κακοί* που αποτελούσαν το δήμο, κατοικούσαν σε ταπεινότερες οικίες στις πλαγιές του λόφου (τομέας G).

Στη δεύτερη φάση του οικισμού (735-700 π.Χ.) οι οικίες τροποποιήθηκαν και κατατιμήθηκαν εσωτερικά σε μικρότερους χώρους. Τα μέγαρα επεκτάθηκαν με την προσθήκη κεντρικής, περικλειστης αυλής που απομόνωνε την οικία από τον περιβάλλοντα χώρο και διαιρέθηκαν εσωτερικά για τη δημιουργία ανεξάρτητων χώρων, οι οποίοι στο εξής στέγαζαν τις διαφορετικές δραστηριότητες των μελών της οικογένειας και μπορούσαν εύκολα να απομονωθούν από την υπόλοιπη οικία σε περιστάσεις που αυτό κρινόταν απαραίτητο. Η Κουκουζέλη υποστηρίζει την αριστοκρατική καταγωγή του οίκου στα πλαίσια της ανερχόμενης πόλης των τελών του 8^{ου} αι., προκειμένου να εκπληρωθούν δύο βασικές απαιτήσεις: η παράθεση των ανδρικών δειπνων ή συμποσίων που αποτελούσαν ένα από τα σημαντικότερα μέσα ισχυροποίησης του κύρους και της κοινωνικής τους θέσης ανάμεσα στους ανταγωνιστικούς αριστοκρατικούς *οίκους* και ταυτόχρονα η απομόνωση των γυναικών και η προστασία της αγνότητάς τους από μη συγγενείς, άρρενες επισκέπτες³²⁹. Η προσπάθεια αυτή υποδηλώνει την ολοένα και αυξανόμενη σημασία του *οίκου*, ο οποίος αργότερα θα αποτελέσει τη βασική πολιτική μονάδα της πόλης-κράτους. Στις μεγαλύτερες μονάδες (π.χ. στην κατοικία του άρχοντα), η οργάνωση του χώρου ανάλογα με τις δραστηριότητες των δύο φύλων μπορούσε να πραγματοποιηθεί με μεγαλύτερη επιτυχία: το δωμάτιο H22 πιθανότατα αποτελούσε χώρο επίσημης υποδοχής και μαζί με το H23 θα λειτουργούσε ως ανδρώνας (εικ.117). Σε αυτό συνηγορεί η ανεύρεση πληθώρας πινακίων στο δωμάτιο H22, σε συνδυασμό με την ύπαρξη εστίας και θρανίου. Ένα μέρος από τα οστά ζώων που βρέθηκαν στο προαύλιο πιθανώς προέρχονται από τους περιοδικούς καθαρισμούς του δωματίου αυτού από τα

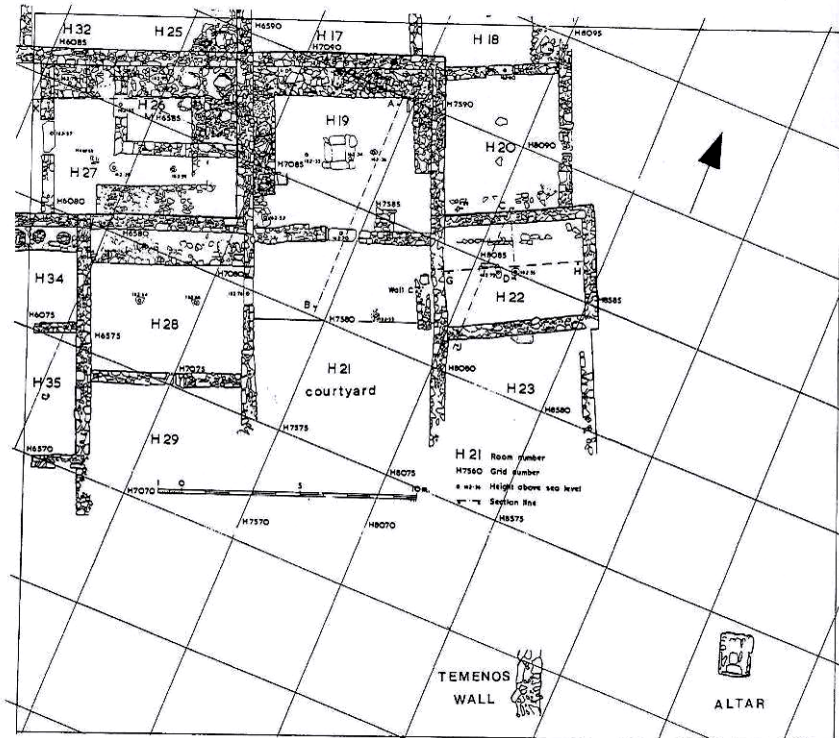
³²⁸ Coucouzeli 2004, 472.

³²⁹ Coucouzeli 2007, 177-180.

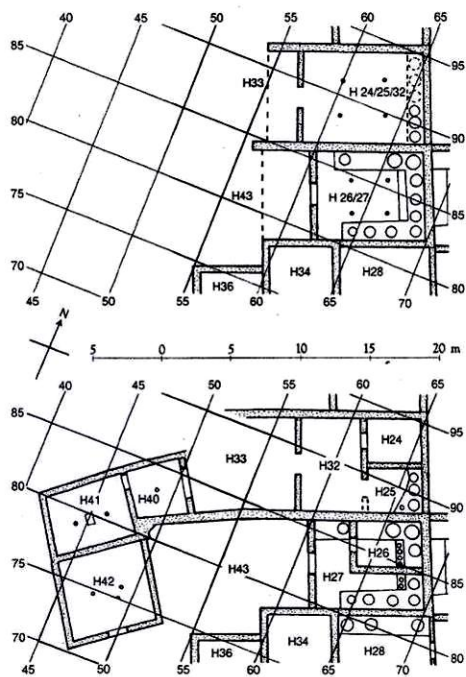
κατάλοιπα των συνεσιάσεων. Στις μικρότερες όμως μονάδες είναι πιθανό ότι ένας κοινός χώρος θα απομονωνόταν μόνο σε επίσημες περιστάσεις³³⁰. Το νέο τύπο οικίας ακολούθησαν και τα κτίσματα που κατασκευάστηκαν την εποχή αυτή στην πλαγιά του λόφου, στη θέση παλαιότερων κτισμάτων που συνειδητά καταστράφηκαν (τομέας J). Τα σπίτια αυτά, λόγω της διαθεσιμότητας χώρου παρουσιάζουν ακόμα πιο εξελιγμένη τη μορφή του οίκου, στον οποίο ικανοποιείται σε μεγαλύτερο βαθμό η ανάγκη απομόνωσης και διαχωρισμού. Η Κουκουζέλη³³¹ υποθέτει ότι τα σπίτια του τομέα J κατασκευάστηκαν από μια «μεσαία τάξη» πλούσιων, μη αριστοκρατών (*κοινῶν/κακῶν*), οι οποίοι θέλησαν να ενισχύσουν την κοινωνική τους θέση μιμούμενοι την πρακτική των αριστοκρατών. Θεωρεί μάλιστα ότι σε αυτή την μεσαία τάξη (τον δήμο) οφείλεται η πλήρης ανάπτυξη του οίκου ως αρχιτεκτονική μορφή και όχι στην άκαμπτη αριστοκρατία της εποχής. Παρά πάντως τις τροποποιήσεις που δέχτηκαν τα σπίτια του πλατώματος, φαίνεται ότι στη νέα μορφή τους έπαψαν να είναι λειτουργικά. Ο κυρίως οίκος στις περισσότερες περιπτώσεις συρρικνώθηκε, ενώ και οι ίδιοι οι ανδρώνες ήταν τόσο μικροί που διέθεταν χώρο μόνο για τρεις κλίνες. Η συρρίκνωση αυτή ή οι τάσεις που δημιουργήθηκαν μεταξύ των *ὁμοίων* ή μεταξύ των *ὁμοίων* και των *κοινῶν*, οδήγησαν στην εγκατάλειψη του οικισμού το 700 π.Χ.

³³⁰ Το ίδιο ισχύει και για μεταγενέστερους οίκους, για παράδειγμα τους οίκους της Ολύνθου, από τους οποίους μόνο το 1/3 φαίνεται ότι διέθετε ξεχωριστό ανδρώνα. Για τη διεξαγωγή των συμποσίων σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι πιθανό ότι χρησιμοποιούνταν το καλύτερο δωμάτιο του οίκου.

³³¹ Coucouzeli 2007, 180-1.

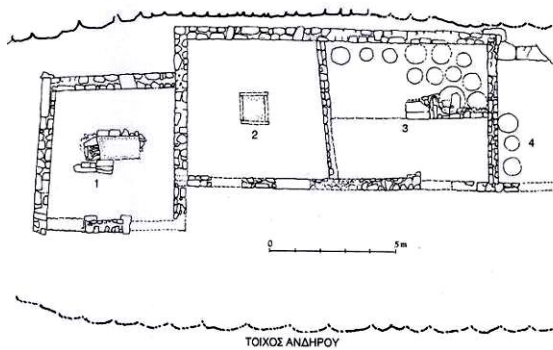
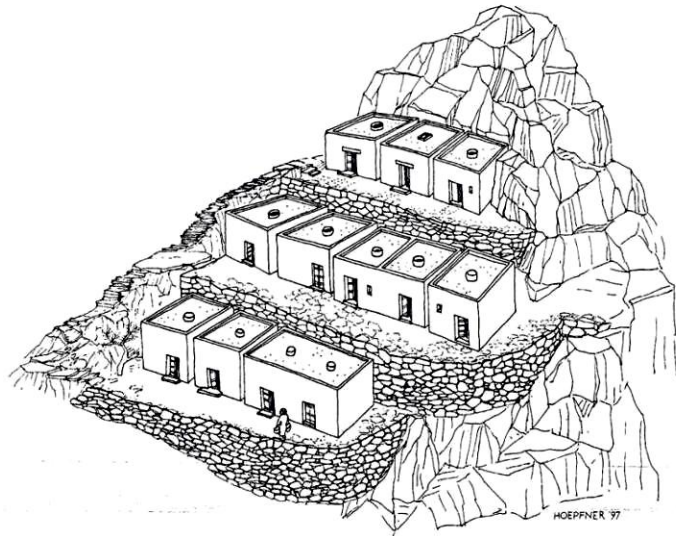
Εικ.116. Ζαγορά Άνδρου. Κάτοψη του κτηριακού συγκροτήματος H19/22-23/28-29, το οποίο έχει ταυτιστεί με οικία του άρχοντα. Το σύμπλεγμα αποτελείται από πέντε δωμάτια διατεταγμένα γύρω από αυλή. Ήδη από την πρώτη φάση του οικισμού (760-735 π.Χ.), πρέπει να τελούνταν στην οικία του άρχοντα συγκεντρώσεις δημόσιου, πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα, δεδομένης μάλιστα της γειτνίασης του κτίσματος με το βωμό.

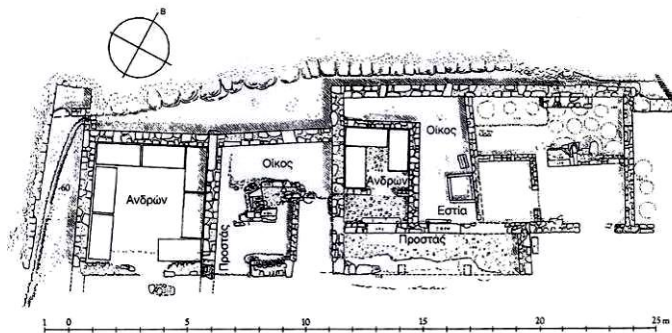
Εικ.117. Δύο από τα μεγάλα-H32 και H27-της Ζαγοράς που κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση του οικισμού διαίρεθηκαν εσωτερικά και απέκτησαν ανδρώνες.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται επίσης στον ΥΓ οικισμό του Ξώμπουργου στην Τήνο, ο οποίος αποτελούνταν από οικίες χτισμένες σε σειρά, πάνω σε χαμηλά άνδρα διαμορφωμένα στην απότομη πλαγιά του βουνού (εικ.118). Στην πρώτη φάση του οικισμού ανήκουν τρεις μονόχωρες, σχεδόν τετράγωνες οικίες σε παράταξη (εικ.119α). Στη δεύτερη φάση του οικισμού, δύο από αυτές τροποποιήθηκαν εσωτερικά με την προσθήκη τοίχων, προκειμένου να διαμορφωθούν ανδρώνες (εικ.119β).

Εικ.118. Προσπάθεια αναπαράστασης του οικισμού του Ξώμπουργου. Ο οικισμός χτίστηκε πάνω σε άνδρα στην απότομη πλαγιά του βουνού.

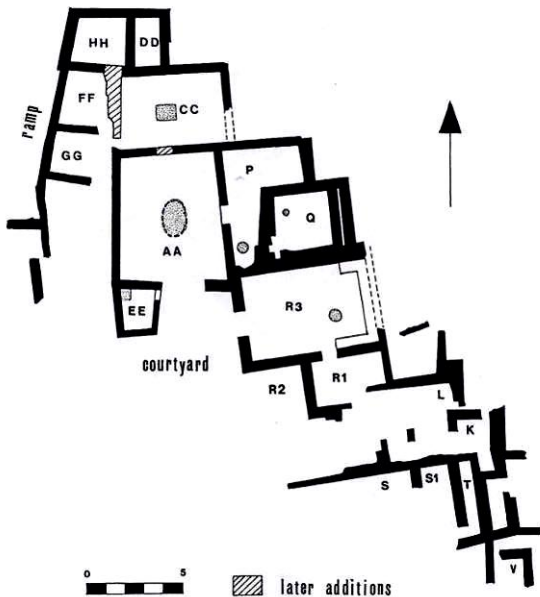
a

β

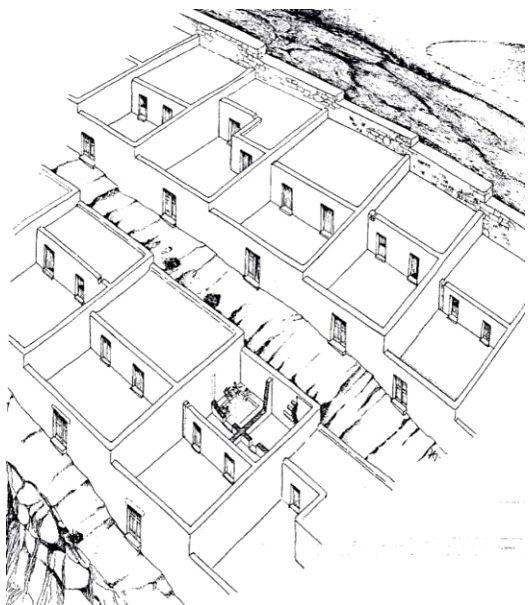
Εικ.119. Οι οικίες 1,2,3 του Ξώμπουργου πριν (α) και μετά τη μετασκευή τους για τη διαμόρφωση ανδρώνων (β). Στην πρώτη φάση είναι μονόχωρες, ενώ στη δεύτερη φάση οι οικίες 2 και 3 μετασκευάζονται. Στην οικία 2, εσωτερικός τοίχος απομόνωσε τμήμα του χώρου και διαμορφώθηκε μικρός ανδρώνας χωρητικότητας 3 κλινών. Ο ανδρώνας διέθετε επίσης θύρα, που εξασφάλιζε την απομόνωση του χώρου. Στην οικία 3, ο ανδρώνας διαμορφώθηκε με την κατασκευή τοίχου που περιέκλεισε τη ΝΔ γωνία. Ο ανδρώνας που χτίστηκε δυτικά της οικίας 1 είναι μεταγενέστερος (5^{ου} αι.).

Παρόμοια διάταξη παρουσιάζει και συγκρότημα δωματίων που πλαισιώνουν μεγάλη αίθουσα (AA) με ελλειψοειδή εστία στη Φαιστό (εικ.120). Το κτίσμα, χτισμένο πάνω στα ερείπια του μινωικού ανακτόρου, ταυτίζεται με αριστοκρατική οικία, σε χρήση από τον 9^ο ως τις αρχές του 7^{ου} αι. Το δωμάτιο R3, που άνοιγε στη μικρή αυλή που απλωνόταν μπροστά από την κεντρική αίθουσα, πρέπει να ήταν η τραπεζαρία.

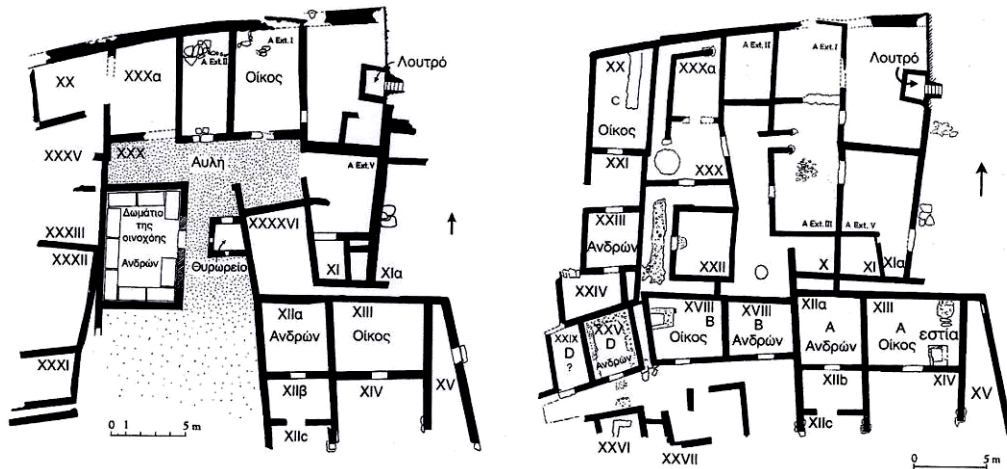
Εικ.120. Φαιστός. Κάτοψη κτηριακού συγκροτήματος των γεωμετρικών χρόνων.

Στα μέσα του 7^{ου} αι. πληθαίνουν τα παραδείγματα της προσπάθειας για έναν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της οικίας, σε διάφορες θέσεις του ελληνικού κόσμου. Ο οικισμός της Βρουλιάς στη Ρόδο, που ιδρύθηκε περίπου το 650 π.Χ., αποτελούνταν από δύο σειρές οικιών χωρισμένες μεταξύ τους με πλατύ δρόμο. Οι οικίες ήταν δίκωρες, αποτελούμενες από ένα δωμάτιο καθημερινής χρήσης και έναν ανδρώνα. Και δύο χώροι διέθεταν προθάλαμο και άνοιγαν σε κοινή αυλή που έφτανε ως τον δρόμο. Η αναγνώριση του ενός χώρου κάθε οικίας ως ανδρώνα βασίζεται στο ότι οι περισσότεροι από αυτούς διέθεταν θρανία καθώς και στον εντοπισμό αγγείων (οινοχόες, κύλικες) στο εσωτερικό τους. Τα θρανία αυτά προφανώς δεν χρησιμοποιούνταν ως κλίνες επειδή ήταν πολύ στενά, τα ίδια τα δωμάτια δε ήταν πολύ μικρά ώστε να επιτρέπουν την τοποθέτηση επτά κλινών και πολύ μεγάλα για να θεωρηθούν τρίκλινα. Δεδομένου ότι η χρήση των ανακλιντρων δεν υιοθετήθηκε από τους Δωριείς (π.χ. Κρήτη, Θήρα), μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι οι Δωριείς κάτοικοι του οικισμού συμμετείχαν στα συμπόσια σε ομάδες των εννέα περίπου ατόμων, καθισμένοι στους πάγκους κατά μήκος των τοίχων.

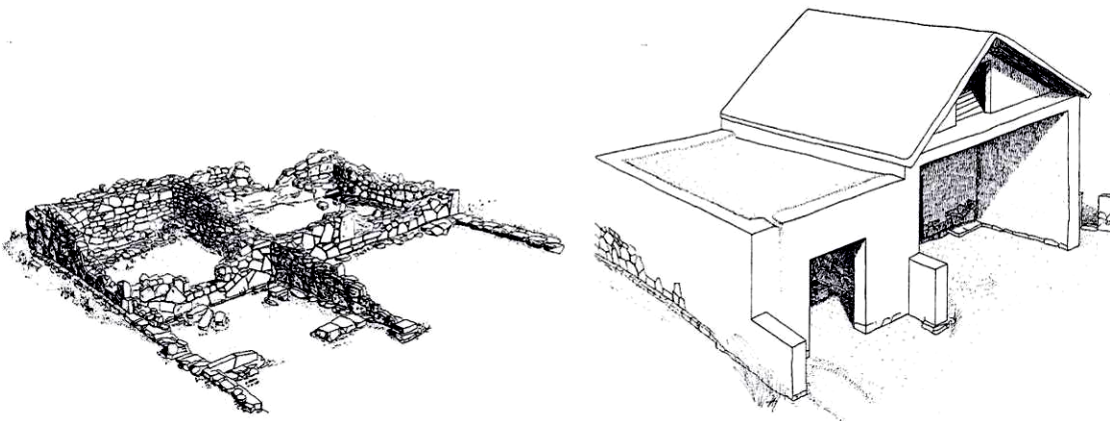

Εικ.121. Σχέδιο αποκατάστασης του οικισμού της Βρουλιάς. Εντοπίστηκαν δύο σειρές σπιτιών, οι οποίες χωρίζονταν μεταξύ τους από δρόμο. Τα σπίτια ήταν προσπελάσιμα από δρόμο κατά μήκος της νότιας πλευράς τους. Όλα αποτελούνταν από δύο χώρους: έναν οίκο και έναν χώρο συμποσίων που άνοιγαν σε κοινή αυλή προς νότο. Οι αυλές τους ήταν σαφώς οριοθετημένες με τοίχους.

Το παράδειγμα της Αρχαίας Σμύρνης είναι χαρακτηριστικό της σημασίας που απέκτησε στο β' μισό του 7^{ου} αι. ο ανδρώνας, η ανάγκη ύπαρξης του οποίου καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη μορφή οικισμού και έδωσε την αφορμή για μια πιο οργανωμένη ανοικοδόμηση. Ενώ στις αρχές του αιώνα η οικοδόμηση των σπιτιών ήταν ακανόνιστη, στο β' μισό του επικράτησαν τα ορθογώνια οικοδομήματα στον τύπο του «μεγάρου». Μια ομάδα δωματίων στο μέσο του οικοδομικού τετραγώνου Η ταυτίστηκε με οικία που ανήκει στον τύπο του ανακτόρου, όπως μας είναι γνωστό από τις ομηρικές περιγραφές. Στα ΝΔ της οικίας αυτής υπήρχε ένα επιπλέον μεγάλο δωμάτιο, το οποίο δεν επικοινωνούσε με την αυλή αλλά ήταν προσπελάσιμο από είσοδο στη νότια πλευρά του. Το δωμάτιο αυτό, γνωστό ως «Δωμάτιο της Οινοχόης» (λόγω της εύρεσης στο εσωτερικό του μιας οινοχόης με παραστάσεις ζώων) ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα του χώρου με ανδρώνα, στον οποίο θα μπορούσαν να εισέρχονται οι καλεσμένοι χωρίς να διαταράσσουν την οικογενειακή ζωή. Θεωρείται μάλιστα ως ο παλαιότερος μεγάλος ανδρώνας που έχει μέχρι σήμερα βρεθεί (περ.650 π.Χ.), του οποίου το μέγεθος (5μ. x 7,5μ.) καθοριζόταν από τα ανάκλιτρα που ήταν τοποθετημένα κατά μήκος των πλευρών του. Έχει υπολογιστεί ότι τα ανάκλιτρα ήταν συνολικά εννιά, πράγμα που σημαίνει ότι στα συμπόσια μπορούσαν να συμμετέχουν περίπου 18 άτομα. Ανδρώνα διέθετε επίσης μια ακόμη οικία του ίδιου οικοδομικού τετραγώνου: η οικία αποτελούνταν από τον οίκο (XIII) και έναν παράπλευρο χώρο (XIIa) με δικό του προθάλαμο (XIIβ), που θεωρείται ανδρώνας. Αυτός είχε σχεδόν τετράγωνη κάτοψη (4,7μ. x 4,2μ.) και έχει υπολογιστεί ότι σε επαφή με τους τοίχους του ήταν τοποθετημένες 5 ή 6 κλίνες (εικ. 122).

Εικ. 122. Το οικοδομικό τετράγωνο Η στην Αρχαία Σμύρνη. Το σημαντικότερο κτίσμα ήταν μια οικία ανακτορικού τύπου αποτελούμενη από τρία παράλληλα δωμάτια, τα οποία επικοινωνούσαν με αυλή προς Ν. Τμήμα του συγκροτήματος αποτελούσε ένα δωμάτιο στα ΝΔ της οικίας, το οποίο δεν επικοινωνούσε με την αυλή, η οποία εξυπηρετούσε αποκλειστικά την οικογενειακή ζωή και το νοικοκυριό. Το δωμάτιο θεωρείται ο παλαιότερος γνωστός ανδρώνας και χρονολογείται το 640 π.Χ. Δεξιά, κάτοψη του ίδιου οικοδομικού τετραγώνου περίπου το 600 π.Χ., εποχή κατά την οποία διαμορφώνονται μέσα ή δίπλα στα ήδη υπάρχοντα κτίσματα, ακόμα περισσότεροι ανδρώνες (κτίσμα XVIII, κτίσμα XX-XXIII).

Εικ. 123. Ευρήματα και προσπάθεια αποκατάστασης του δίκωρου κτίσματος XIII-XII, το οποίο αποτελούνταν από τον οίκο με επικλινή στέγη και τον ανδρώνα, ο οποίος πιθανότατα στεγαζόταν με επίπεδη στέγη, η οποία δεχόταν τα όμβρια ύδατα της επικλινούς στέγης του οίκου.

5.3. ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΝΔΡΕΙΟΥ

Στην κορυφή λόφου στη θέση Χαλασμένος Ιεράπειρας εντοπίστηκε ένας ΥΓ οίκος, χτισμένος πάνω στα ερείπια μεγάρου της ΥΜ ΙΙΙΓ εποχής. Από τον χώρο συλλέχθηκε κεραμική των μέσων και του γ' τέταρτου του 8^{ου} αι., η οποία περιλαμβάνει αγγεία αποθήκευσης (αμφορείς, πρόχους, πίθους), σκεύη παρασκευής και σερβιρίσματος φαγητού (φιάλες, λεκανίδες) και σε μεγάλη ποσότητα σκεύη σχετικά με την πόση (κυρίως σκυφοειδείς κρατήρες χωρίς πόδι, σκύφους και βαθιά μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα), ενώ δεν εντοπίστηκαν καθόλου λατρευτικά αντικείμενα που θα οδηγούσαν στην ερμηνεία του κτίσματος ως ναού.

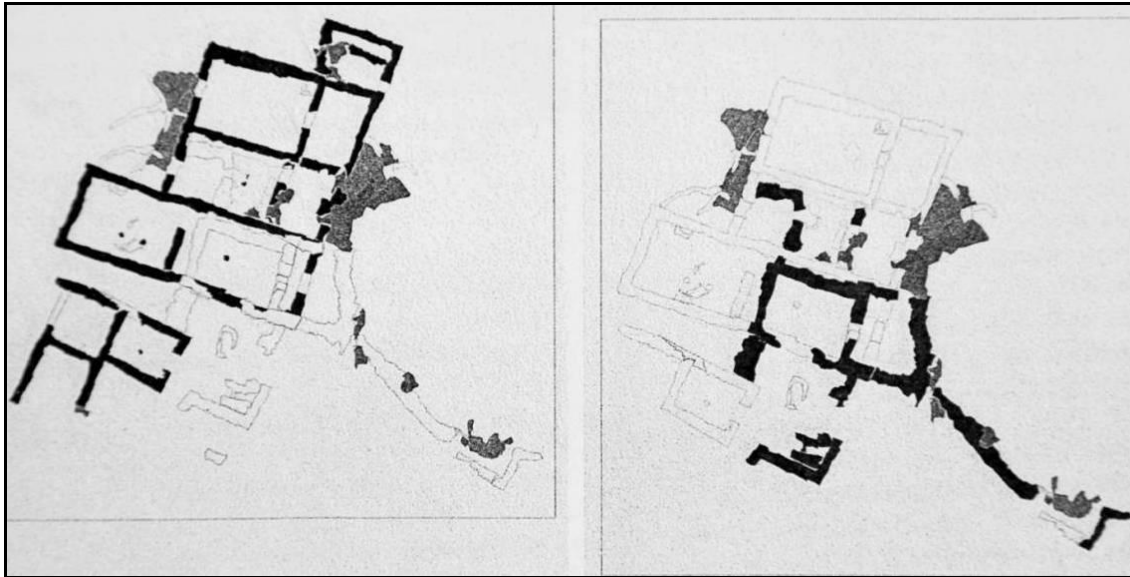
Σύμφωνα με την Τσιμποπούλου³³², ο οίκος αυτός χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά από μια μικρή ομάδα επιφανών αντρών για συγκεντρώσεις τελετουργικής κατανάλωσης φαγητού και ποτού, σε μια προσπάθεια τους να τιμήσουν τους προγόνους, να συνδεθούν συνειδητά με αυτούς, να ενισχύσουν την εσωτερική συνοχή της ομάδας τους αλλά και να τονίσουν την εξέχουσα θέση τους σε σχέση με την υπόλοιπη κοινότητα στην οποία ανήκαν. Φαίνεται ότι οι επιφανείς αυτοί άνδρες (ίσως μέλη ενός μόνο γένους κάποιου οικισμού ή μέλη περισσότερων γενών ενός οικισμού ή μιας ομάδας οικισμών της περιοχής), δεν κατοικούσαν στον οίκο αλλά τον επισκέπτονταν κατά διαστήματα μόνο για το συγκεκριμένο σκοπό. Σε αντίθεση με τους ένδοξους προγόνους τους, αυτοί δεν ήταν πολεμιστές, αλλά πιθανότατα κυνηγοί. Δεν αποκλείεται μάλιστα κατά τις συγκεντρώσεις τους, ένας παριστάμενος βάρδος να υμνούσε τα *κλέη* των προγόνων. Η περίπτωση του πρώιμου ανδρείου του Χαλασμένου και των συμποσίων που τελούνταν αποδεικνύει σύμφωνα με την ανασκαφέα το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε η Κρήτη στις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής, οι οποίες κατέληξαν στην αριστοκρατική οργάνωση της γεωμετρικής και αρχαϊκής κοινωνίας.

Πράγματι, και άλλα κτίσματα στο νησί έχουν ερμηνευτεί ως πρώιμα πρυτανεία ή ανδρεία, όπως το Μέγαρο Β στην Ακρόπολη Σμαριού, στο οποίο έχει ήδη γίνει αναφορά³³³ και ο Ναός Α του Πριλιά, για τον οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια³³⁴.

³³² Τσιμποπούλου 2004, 136-8.

³³³ Βλ.σ.29, 182 (υποσ.326).

³³⁴ Βλ.σ.199-200.

Εικ.124. Αριστερά τα τρία συνεχόμενα μέγαρα της ΥΜ ΙΙΙΓ στον οικισμό Χαλασμένος Ιεράπετρας και δεξιά ο ΥΓ οίκος που χτίστηκε πάνω στα κατάλοιπα του ενός μεγάρου. Ο οίκος αποτελούνταν από έναν ορθογώνιο χώρο και έναν μικρότερο, ημιυπαίθριο, σχηματιζόμενο από την προέκταση των μακρών τοίχων. Τα συμπόσια ελάμβαναν χώρα στον κυρίως οίκο, ο οποίος όμως δεν διέθετε θρανία, ούτε άλλη κτιστή κατασκευή. Στα νότια, εντός μικρού περιβόλου, βρέθηκε ορθογώνια κατασκευή από όρθιους πλακοειδείς λίθους, που χρησίμευε ως χώρος απόρριψης των υπολειμμάτων των συμποσίων. Στα βόρεια ο οίκος συνδεόταν με μικρό βοηθητικό χώρο τετράγωνης κάτοψης, στον οποίο γινόταν η παρασκευή και αποθήκευση του φαγητού. Αρκετά όσπρακα είχαν απορριφθεί στο χώρο του περιβόλου και στο μικρό, τριγωνικού σχήματος υπαίθριο χώρο που διαμορφώθηκε με ανάλημμα μπροστά από την είσοδο του οίκου.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ:
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ

1.ΣΥΜΠΟΣΙΑ ΣΕ ΙΕΡΑ

Στα μικρά, περιαστικά/αγροτικά ιερά των Σκοτεινών Χρόνων οι θυσίες και τα λατρευτικά δείπνα τελούνταν στην ύπαιθρο (π.χ. ιερό της Ειλειθυίας στην Παχλιτζανή Αγριάδα στο Καβούσι), υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις ότι ορισμένα τουλάχιστον από αυτά στέγαζαν τα δείπνα στο εσωτερικό τους. Για παράδειγμα, και στις δύο φάσεις του αγροτικού ιερού του Κομμού (Ναός Α, τέλη 11^{ου}-τέλη 9^{ου} αι. και Ναός Β, 800-600 π.Χ.) υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν την τέλεση λατρευτικών δείπνων τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό: θρανία και εσχάρες περιέτρεχαν το εσωτερικό, εστίες υπήρχαν εσωτερικά ή εξωτερικά, ενώ οι ανασκαφές έφεραν στο φως μεγάλη ποσότητα τέφρας αναμειγμένης με οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα, πληθώρα κεραμικής (αγγεία πόσης, πινάκια) και σιδερένιους οβελούς.

Οι πρώτοι μνημειακοί ναοί φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν-πέρα από την στέγαση του λατρευτικού ειδώλου-την ίδια ανάγκη. Στο περιαστικό ιερό των Υρίων της Νάξου, ο μνημειακός ναός του Διονύσου (730 π.Χ.) αντικατέστησε μικρότερο ναό των αρχών του 8^{ου} αι. Χαμηλό θρανίο περιέτρεχε τις τρεις πλευρές του, στο βάθος του χώρου υπήρχε εσχάρα στην οποία καίγονταν τα μέρη του σφαγίου και θραύονταν τελετουργικά αγγεία πόσης, ενώ το δάπεδο βρέθηκε σπαρμένο με καμένα και άκαυτα οστά ζώων.

Στο ιερό του Απόλλωνα στην Ερέτρια κυρίαρχο έθιμο υπήρξε διαχρονικά η κατανάλωση του οίνου, όπως συμπεραίνεται από την πληθώρα γεωμετρικής κεραμικής που εντοπίστηκε στον χώρο (κρατήρες, αγγεία πόσης όπως κύπελλα και σκύφοι, μεταξύ των οποίων αρκετά ενεπίγραφα του β' μισού του 8^{ου} αι.) Στο α' μισό του 8^{ου} αι. και πριν την κατασκευή του πρώτου μνημειακού ναού, πραγματοποιούνταν στα πρώτα κτήρια του ιερού συμπόσια, όπως αποδεικνύεται από την εύρεση μεγάλων κρατήρων τοπικών εργαστηρίων ή εισηγμένων από την Αττική (*εικ.125*). Με την κατασκευή του μνημειακού ναού στα τέλη του 8^{ου} αι., τα λατρευτικά δείπνα πραγματοποιούνταν πια στο εσωτερικό του (*εικ.128*).

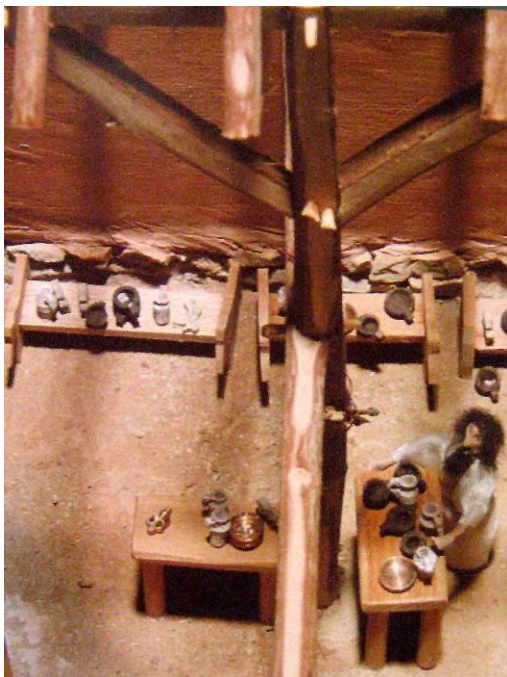
Εικ.125. Ευβοϊκός κρατήρας από το Ιερό του Απόλλωνος Δαφνηφόρου (β' μισό 8^{ου} αι.). Θεωρείται έργο αγγειογράφου που ανήκε στο εργαστήριο του «Ζωγράφου Cesnola». Στο κατώτερο τμήμα του κοσμείται με ζώνη από ίππους που βόσκουν, ενώ κάτω από τις κοιλιές τους δενδρύλλια φύονται από το έδαφος. Οι κρατήρες τοπικών εργαστηρίων-με θέματα εμπνευσμένα από τη ζωή της αριστοκρατίας-κυριαρχούν στο ιερό την εποχή αυτή. Σύμφωνα με τον Verdan (2010c, 245): «Με αυτό τον τρόπο, η ερευνητική αριστοκρατία, έμβλημα της οποίας είναι ο ίππος, τονίζει τη δυναμική της στην “καρδιά” του ίδιου του ιερού, στο κέντρο της κοινότητας».

Εικ.126. Ευβοϊκός σκύφος με πτηνά και τετράφυλλο ρόδακα, Ιερό Απόλλωνος Δαφνηφόρου, 750-735 π.Χ.

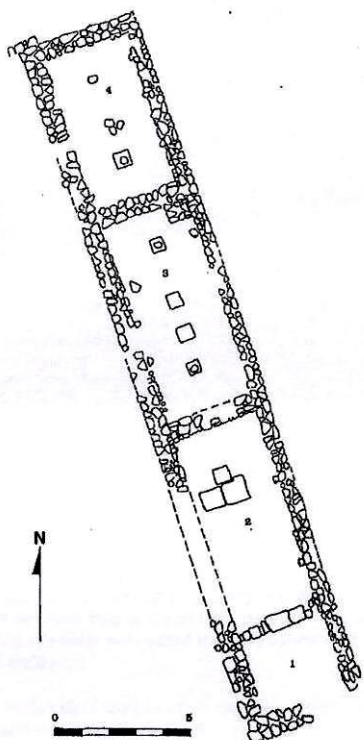

Εικ.127. Ευβοϊκός σκύφος με ρόμβους, Ιερό Απόλλωνος Δαφνηφόρου, 720-700 π.Χ.

Εικ.128. Υποθετική αναπαράσταση του εσωτερικού του Εκατόμπεδου ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια. Αν και δεν έχουν βρεθεί λίθινα έδρανα, πρέπει ίσως να φανταστούμε ότι περιμετρικά τοποθετημένα ξύλινα έπιπλα λειτουργούσαν ως καθίσματα για τα μέλη της κοινότητας που συναθροίζονταν εδώ για να συμμετάσχουν σε τελετουργικά με γεύματα και οινοποσία. Στις λατρευτικές τελετές θα συμμετείχε-πέρα από τους επικεφαλής της θυσίας (ιερείς, σφαγείς, βοηθούς)-ολόσωμη η κοινότητα.

Από το 700 π.Χ. περίπου, ναοί του τύπου αυτού έγιναν κοινοί τόσο εντός όσο και εκτός οικισμών. Η ύπαρξη θρανίων ή/και εστιών στο εσωτερικό χαρακτηρίζει πολλούς ναούς της εποχής, όπως τους ναούς Α-Β του Απόλλωνα στο Καλαπόδι Φωκίδας, τον δεύτερο Εκατόμπεδο της Ήρας στη Σάμο, το ναό της Ήρας Λημνίας στην Περαχώρα, τον ΥΓ ναό του Απόλλωνα στο Θέρμο, τον πρώιμο αρχαϊκό ναό του Απόλλωνα στο Πόρτο Χέλι (εικ.129), το ναό της Αθηνάς στη Ζαγορά κ.λ.π. Στην Κρήτη, έχει πιστοποιηθεί αρχαιολογικά (λόγω εντοπισμού πληθώρας οστών και κεραμικών συνόλων) η τέλεση σπονδών, θυσιών και λατρευτικών δειπνών σε ΥΓ-Πρώιμα Αρχαϊκά ιερά διαφόρων θέσεων (Σμάρι, Δρήρος, Πραισός, Αγ.Τριάδα, Σύμη)³³⁵.

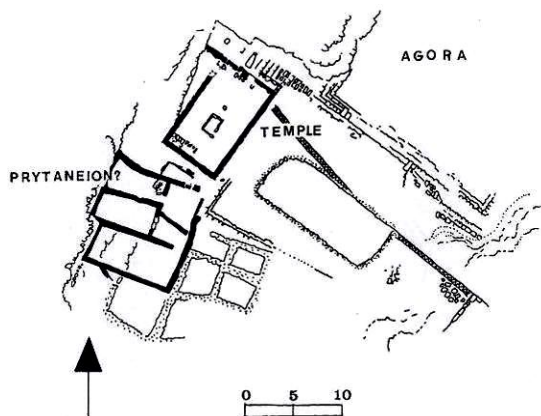

Εικ.129. Κάτοψη του Πρώιμου Αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα στο Πόρτο Χέλι. Αποτελεί δείγμα της εξέλιξης του ναϊκών οικοδομημάτων από χώρους πολλαπλών χρήσεων σε οικο-αποκλειστικά-του θεού. Εδώ οι τρεις λειτουργίες του ναού εξακολουθούν να συστεγάζονται, όμως ο σηκός με το λατρευτικό άγαλμα (χώρος 2), το εσπιατόριο (χώρος 3) και ο θησαυρός (χώρος 4) ήταν ανεξάρτητοι χώροι, προσπελάσιμοι μέσω διαφορετικής πόρτας. Στον χώρο 3 εντοπίστηκε πληθώρα κεράτων αιγοειδών και οστών ζώων, ενώ στον χώρο 4 εντοπίστηκαν πάνω από 5.000 μικύλλες κοτύλες. Στο εξής νέα κτίσματα (θησαυροί, εσπιατόρια) κατασκευάζονται για τις λατρευτικές δραστηριότητες που προηγουμένως συγκεντρώνονταν κάτω από την ίδια στέγη.

³³⁵ Για τα κεραμικά σκεύη που αφιερώνονται στα ιερά των ΥΓ-ΠρΑ χρόνων βλ. Gimatzidis, S., «Feasting and offering to the Gods in early Greek Sanctuaries: Monumentalisation and miniaturisation in pottery», στο Smith, A.-Bergeron, M (eds.), *The Gods of Small Things, Ure Museum, Department of Classics, University of Reading, 21-22 September 2009* (=Pallas: Revue d'Études Antiques 86), 2011, 75-96.

2.ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ

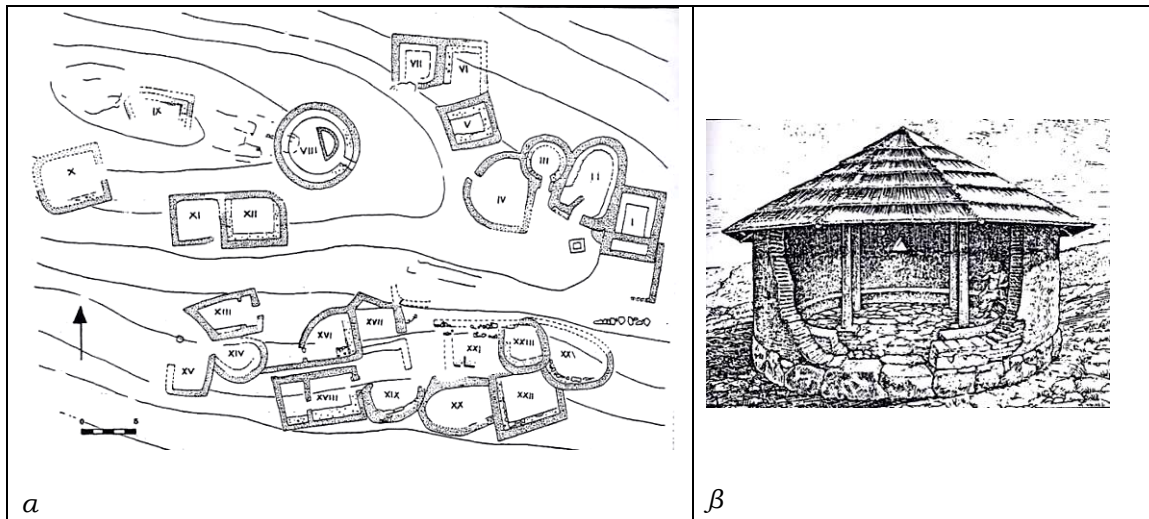
Κατά τους ΥΓ-Πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους άρχισε σταδιακά η εμφάνιση ειδικών χώρων στέγασης λατρευτικών δειπνών, σε άμεση συνάρτηση με ναούς (πρυτανεία, εστιατόρια). Αυτή τη λειτουργία είναι πιθανό ότι εξυπηρετούσε κτήριο στα νότια του ναού του Δελφίνιου Απόλλωνα στην Αγορά της Δρήρου (εικ.130), καθώς και ένα τετραμερές οικοδόμημα κοντά στο ναό της Αθηνάς στο λόφο των Κουκουναριών στην Πάρο, ο οποίος χτίστηκε μετά την εγκατάλειψη του οικισμού το 700 π.Χ. Κάποιοι από τους χώρους αυτούς είχαν κυκλική μορφή, όπως για παράδειγμα η κυκλική κατασκευή ΣΤ στον Ωρωπό και η Θόλος στη Λαθούριζα (εικ.131-132).

Εικ.130. Κάτοψη της Αγοράς, του ναού του Δελφίνιου Απόλλωνα και του πρυτανείου στη Δρήρο.

Εικ.131. Κάτοψη του «βιομηχανικού» συγκροτήματος στον Ωρωπό. Το μεγαλύτερο σε διάμετρο κυκλικό κτίσμα (ΣΤ) είχε λατρευτικό προορισμό, όπως αποδεικνύεται από αναθήματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του και από ένα κτιστό θρανίο που αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του χώρου. Από τα υπόλοιπα κυκλικά κτίσματα το Η ήταν κεραμικός κλίβανος, ενώ τα ΙΓ, ΙΔ και ΙΖ δεν έχουν ταυτιστεί με βεβαιότητα (ίσως αποθήκες σιτηρών).

Εικ. 132.α. Κάτοψη του οικισμού Λαθούριζα στη Βάρη. Ο υπαίθριος βωμός-εσχάρα, στον οποίο ήταν επικεντρωμένη η λατρεία τους προηγούμενους χρόνους, ενσωματώθηκε στο β' μισό του 7^{ου} αι. σε κυκλικό λατρευτικό κτίριο (VIII), το οποίο χρησίμευε για την τέλεση λατρευτικών δειπνών και την απόθεση αναθημάτων. Το κτίσμα, λίγα μέτρα δυτικά της παλιάς οικίας του άρχοντα (σύμπλεγμα I-IV), βρέθηκε γεμάτο αρχαϊκά αναθήματα. Στο εσωτερικό υπήρχε θρανίο και ημικυκλική εστία, που βρέθηκε γεμάτη στάχτη και οστά ζώων. Από τη στιγμή κατασκευής του κυκλικού κτηρίου, τα λατρευτικά δείπνα θα πραγματοποιούνταν πια σε αυτό, ενώ οι πολιτικές συγκεντρώσεις θα συνεχίζονταν στο Δωμάτιο II του συμπλέγματος I-IV, όπως και παλαιότερα. Είναι πιθανό ότι κάποια στιγμή το σύμπλεγμα I-IV μετατράπηκε σε δημόσιο κτίριο και ο αρχηγός μεταφέρθηκε στο κτίριο XVIII. β. αναπαράσταση του κυκλικού κτίσματος.

Σύμφωνα με την Carter³³⁶, ως λατρευτικό κτίσμα-ανδρείο πρέπει να λειτουργήσει ο «Ναός Α» του Πριναί του β' μισού του 7^{ου} αι., ο οποίος στέγασε τους ίδιους θρησκευτικούς και κοινωνικούς σκοπούς με τον πρωιμότερο «Ναό Β», με τον οποίο συνυπήρξε ως τα μέσα του 6^{ου} αι.³³⁷. Εκτός από το ότι στο εσωτερικό του βρέθηκε κεραμική καλής ποιότητας (κύπελλα και κρατήρες) σε συνδυασμό με οστά ζώων στην εστία, η Carter θεωρεί ότι στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η ερμηνεία του γλυπτού διακόσμου του, η οποία είναι εμπνευσμένη από την εικονογραφία του *marzeah* (ζωφόρος με οπλισμένους ιππείς στους ορθοστάτες των εξωτερικών τοίχων, καθιστά αγάλματα γυναικών πάνω από το υπέρθυρο, όρθιες γυναικείες μορφές στην κάτω επιφάνεια του υπέρθυρου, πάνθηρες και ελάφια που βόσκουν εκατέρωθεν του υπέρθυρου, σφίγγες εκατέρωθεν της εισόδου). Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, οι ιππείς αντιπροσώπευαν ηρωικούς προγόνους και οι θεές-όπως οι αντίστοιχες του *marzeah*-δυνάμεις ανατροφής, γονιμότητας και αναγέννησης,

³³⁶ Carter 1997, 89-95.

³³⁷ Για το «Ναό Β» βλ. και παραπάνω, σ.68, υποσ.146.

οι οποίες εκφράζονταν από τα εμβλήματα τους (πάνθηρες-ελάφια). Η Carter υποστηρίζει ότι η αριστοκρατία του Πρινιά ήταν εξοικειωμένη με το φοινικικό *marzeah*, την εικονογραφία και το συμβολισμό της και καθώς μπορούσε να αναγνωρίσει τις ομοιότητες ανάμεσα στον θεσμό και τα δικά της *συσσίτια*, την χρησιμοποίησε για να εκφράσει ανάλογες ιδέες για τη ζωή μετά θάνατον των ηρωικών προγόνων, το αίτημά της για προνομιούχο κύρος σε αυτή τη ζωή και την ιδιαίτερη σχέση της με τους θεούς³³⁸.

³³⁸ Carter, 1997, 95.

3.ΕΝΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟ: **ΤΕΛΕΤΕΣ ΜΥΗΣΗΣ ΣΤΟ ΙΔΑΙΟΝ ΑΝΤΡΟ**

Με αφορμή την εύρεση «ασπίδων» σε συνδυασμό με χάλκινους ή τριποδικούς λέβητες στο Ιδαίον Άντρο, ο Σταμπολίδης έχει διατυπώσει μια ενδιαφέρουσα θεωρία σχετικά με την πραγματοποίηση ειδικού χαρακτήρα τελετουργικών πράξεων εντός του σπηλαιού³³⁹. Βασιζόμενος στο γεγονός ότι στον χώρο δεν έχει βρεθεί πολεμικός εξοπλισμός, θεωρεί ότι ούτε οι «ασπίδες» του Ιδαίου ήταν στο σύνολό τους αναθήματα. Αντίθετα, θεωρεί ότι τα σύνολα «ασπίδων»-λεβήτων πρέπει-ανάλογα με τον τόπο εύρεσής τους-να σχετιζόνταν με ειδικές τελετουργίες, όπως ιεροπραξίες, τελετές μύησης, ταφικές κ.λ.π.³⁴⁰ Ιδιαίτερα όσον αφορά το Ιδαίον Άντρο, θεωρεί πιθανό ότι πραγματοποιούνταν τελετουργίες σχετικές με την ενηλικίωση των εφήβων και τη μύηση τους στον κόσμο των ενηλίκων και επομένως την ετήσια ανανέωση του σώματος των αριστοκρατών-πολεμιστών σε παλαιότερους χρόνους ή του σώματος της πόλης-κράτους σε μεταγενέστερες εποχές.

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την ιδιαίτερη αξία που είχαν οι λέβητες στις κοινωνίες των γεωμετρικών χρόνων και από τις θαυματουργές ιδιότητες που αποδίδονταν σε αυτούς. Οι ιδιότητες αυτές, οι οποίες αφορούν την *αναγέννηση*, τη *μετουσίωση* ή την *αναέωση* κάποιου θεού, αναφέρονται συχνά στην ελληνική μυθολογία, ταυτόχρονα όμως εικονογραφούνται στη γεωμετρική τέχνη, ιδιαίτερα της Κρήτης³⁴¹. Η ιδιότητα του λέβητα να μετουσιώνει το περιεχόμενό του, δηλαδή να μετατρέπει την ωμή τροφή σε τροφή που μπορεί να καταναλωθεί, συμβολίζει το διαχωρισμό του πολιτισμένου ανθρώπου από τα ζώα, τα οποία καταναλώνουν την τροφή τους ωμή.

Το περιεχόμενο του λέβητα θα μπορούσε να είναι υδρόμελο ή πιθανότερα κάποιο είδος μέλιτα ζωμού με βρασμένα τεμάχια κρέατος βοδιού ή κριού, κάποιου δηλαδή ζώου που συμβολίζει τη δύναμη και σχετίζεται με κάποιο θεό. Μέσω της τελετουργικής διαδικασίας, η οποία θα περιελάμβανε μουσική και δοξασίες, το ωμό κρέας μετατρεπόταν

³³⁹ Πέρα από το Ιδαίον Άντρο, όπου έχει βρεθεί η πλειονότητα των αντικειμένων αυτών, άλλα δείγματα έχουν εντοπιστεί στο Παλαικάστρο, στη Φαιστό και στο νεκροταφείο των Αρκάδων. Αποτμήματα ασπίδων έχουν βρεθεί επίσης στο ναό της Ρέας στη Φαιστό και στον Κοιμμό. Ασπίδες του ίδιου τύπου απαντούν και στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς. Για μια «ασπίδα» τύπου Ιδαίου Άντρου που βρέθηκε στον τάφο Α1/Κ1 της Ελεύθερας και κάλυπτε πηλίνο τεφροδόχο των τελών του 9^{ου} αι. βλ. Σταμπολίδης 2003α, 59 και Stampolidis 2007, 304-6.

³⁴⁰ Σταμπολίδης 2005-6, 187.

³⁴¹ Βλ. Stampolidis 2007, 307-9 και Σταμπολίδης 2005-6, 188-190, όπου σχολιάζονται οι παραστάσεις ενός πηλίνου καλύμματος τεφροδόχου από τον Τάφο Ρ της Φορτέτσας και μίας χάλκινης μήτρας από την Αξό του Ρεθύμνου. Και στις δύο περιπτώσεις ο Σταμπολίδης ταυτίζει τον εικονιζόμενο θεό με τον Δία.

σε τροφή και η τροφή σε σώμα και αίμα θεού. Οι νέοι κοινωνώντας τη τροφή γίνονταν ένθεοι, ενώ η κοινωνία από το ίδιο σκεύος σηματοδοτούσε τη μετάβαση από το άτομο στο σύνολο, στην κοινωνία των πολιτών. Η θεότητα στην οποία απευθυνόταν το τελετουργικό, θα ήταν πιθανότατα ο Δίας, με τη μορφή του ανανεωμένου *Κούρου*. Μετά το πέρας της τελετουργίας, τα σκεύη θα παρέμεναν στον χώρο του ιερού προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του.

Παρόμοιου χαρακτήρα τελετουργικά δρώμενα θα πραγματοποιούνταν αναμφίβολα και σε άλλους ιερούς χώρους, όπως για παράδειγμα στο ιερό της Σύμης Βιάννου, στο οποίο υπάρχουν αποδείξεις ότι η παράδοση των διαβατήριων τελετών της Εποχής του Χαλκού συνεχιζόταν ακόμα στους Γεωμετρικούς-Αρχαϊκούς χρόνους³⁴².

³⁴² Lebessi, A.-Muhly, P., «The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme, Crete» *National Geographic Research* 3 (1987), 102-113.

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ:
ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ

ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ (ΝΕΚΡΟΔΕΙΠΝΑ)

Η πραγματοποίηση ταφικών τελετουργικών με κατανάλωση τροφής/ποτού από τους παρευρισκομένους αποτελεί δύσκολη περίπτωση στην αρχαιολογία. Κι αυτό γιατί, ενώ τα ευρήματα των τάφων ή του περιβάλλοντα χώρου τους (ανεξαρτήτως του τρόπου ταφής και της μορφής του τάφου) προσφέρουν συχνά σχετικές ενδείξεις (π.χ. αγγεία και σκεύη, οστά ζώων, υπολείμματα τροφών κ.λ.π.), είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξακριβωθεί εάν επρόκειτο για προσφορές προς το νεκρό ή για υπολείμματα κάποιου τελετουργικού προς τιμήν του. Επιπλέον, ακόμη και όταν πρόκειται για κάποιο τελετουργικό μεταξύ των ζώντων, δεν μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα ποια χρονική στιγμή πραγματοποιήθηκε αυτό (πριν την ταφή, μετά την ταφή ή σε κάποια μεταγενέστερη φάση, σαν είδος μνημοσύνου). Η εικόνα αυτή γίνεται ενίοτε πιο ξεκάθαρη, όταν εντοπίζονται εντός των νεκροταφείων ειδικού τύπου κατασκευές, που φαίνεται ότι προορίζονταν αποκλειστικά για τέτοια χρήση.

Επειδή, όπως επισημάνθηκε ήδη στον πρόλογο, η παρούσα εργασία εστιάζει στα συμποτικά και συνδειπνικά δρώμενα μεταξύ ζώντων (κοσμικά), και επιπλέον επειδή τα ταφικά συμπόσια είναι ένα αρκετά περίπλοκο θέμα, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει από μόνο του αντικείμενο ξεχωριστής εργασίας, θα παρουσιαστούν εδώ μόνο κάποιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις που αφορούν την εποχή και τις περιοχές με τις οποίες έχουμε ήδη ασχοληθεί.

1. ΕΛΛΑΔΑ

Χαρακτηριστικό παράδειγμα χώρου που προσφέρει αρκετά στοιχεία για την τέλεση ταφικών συμποσίων, είναι η γεωμετρική-αρχαϊκή νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, η οποία μας είναι γνωστή σε μεγάλο βαθμό χάρη στη συστηματική δημοσίευση της πορείας των ανασκαφών που πραγματοποιούνται στη θέση τα τελευταία χρόνια.

Έχει ήδη γίνει αναφορά στα πρωιμότερα ταφικά συμπόσια που πραγματοποιούνταν προς τιμή των νεκρών ήδη από το β' μισό του 9^{ου} αι., με αφορμή τα ευρήματα του θαλαμοειδούς τάφου Α1/Κ1³⁴³. Η νεκρόπολη παρέχει πιθανές ενδείξεις για την τέλεση ταφικών συμποσίων καθ' όλη τη διάρκεια της χρήσης της ως τους αρχαϊκούς χρόνους: τα υπολείμματα των ταφικών πυρών (είτε αυτών που πραγματοποιήθηκαν εντός των ορυγμάτων/περιφραγμάτων, είτε αυτόνομων πυρών που εμφανίζονται από τα τέλη του 7^{ου} αι., όπως η πυρά Α) περιλαμβάνουν μια πληθώρα αντικειμένων και υλικών (όπλα, κεραμικά αγγεία και σκεύη, ενίοτε με υπολείμματα σπόρων και καρπών, χάλκινα σκεύη, οστά ζώων), που φέρουν ίχνη διαφορετικών βαθμών καύσης. Παρόλο που ο ανασκαφέας έχει επισημάνει πολλές φορές τη δυσκολία διαχωρισμού των ευρημάτων εκείνων που σχετίζονται με τα νεκρόδειπνα και εκείνων που αποτελούν προσφορές προς το νεκρό³⁴⁴, η μορφή ορισμένων ευρημάτων και ο βαθμός καύσης τους ίσως συνηγορεί υπέρ της πρώτης πιθανότητας. Για παράδειγμα, ένας πολύ στρεβλωμένος λέβητας σε συνδυασμό με οβελούς από το περίφραγμα Κ είναι δυνατόν να σχετιστεί με την παρασκευή τροφής για τους συνδαιτημένους της ταφικής τελετής³⁴⁵, τα οστά ζώων που δεν φέρουν ίχνη καύσης είναι πιθανό ότι αποτελούν τα απομεινάρια των νεκρικών δείπνων³⁴⁶, ενώ κύπελλα (θραυσμένα ή ακέραια) που βρέθηκαν ελαφρώς καμένα ή ανέπαφα από την πυρά μπορούν να σχετιστούν με τις ταφικές τελετές ή με κάποιο είδος μνημοσύνου³⁴⁷.

Υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις που η πραγματοποίηση των νεκρόδειπνων σχετίζεται με ιδιαίτερες κατασκευές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Ηρώο της Ερέτριας, ένα τριγωνικό μνημείο που το 680 π.Χ. κάλυψε τις ταφές των επιφανών νεκρών

³⁴³ Βλ.σ.88.

³⁴⁴ Βλ. για παράδειγμα Σταμπολίδης 1996, 126-131, όπου γίνεται πραγμάτευση του θέματος των νεκρόδειπνων στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας σε σχέση με τις περιγραφές των επών και κυρίως με το τελετουργικό της καύσης του Πατρόκλου.

³⁴⁵ Σταμπολίδης 1994α, 109.

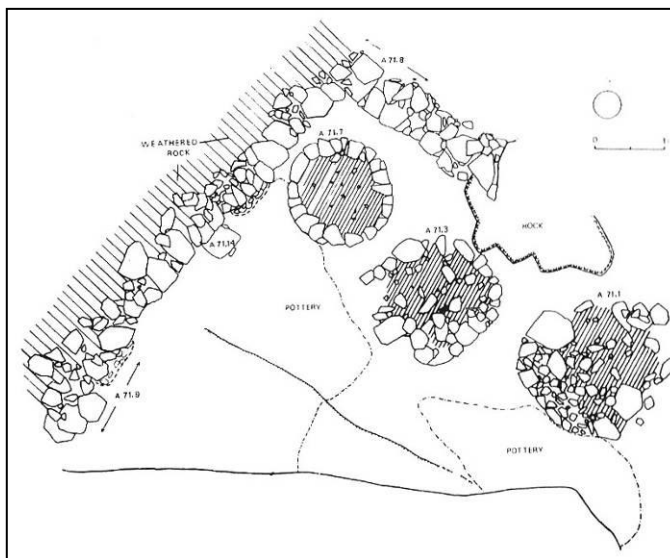
³⁴⁶ Σταμπολίδης 1994β, 45· 1996, 131· 2001α, 191.

³⁴⁷ Όπως για παράδειγμα ένα μεγάλο σύνολο εγχώριων κοσμημένων μόνωτων σκύφων του ύστερου 8^{ου} αι. από μια ύστερη πυρά του αποτεφρωτηρίου Α. Βλ. Σταμπολίδης 1994α, 79.

του ύστερου 8^{ου} αι. στη Δυτική Πύλη. Με την ίδρυση του μνημείου, άρχισε η εναπόθεση προσφορών και η τέλεση θυσιών και λατρευτικών δειπνών προς τιμή των νεκρών. Τα υπολείμματα των νεκρόδειπνων αυτών (οστά προβάτων) μαζί με αναθηματικά ειδώλια εντοπίστηκαν σε μεγάλο βόθρο στα νότια του μνημείου. Πρόκειται στην περίπτωση αυτή για φαινόμενο ηρωολατρίας, η οποία όμως ήταν προνόμιο των μελών μιας συγκεκριμένης οικογένειας και όχι όλης της κοινότητας, σε αντίθεση με την κύρια λατρεία της πόλης, κέντρο της οποίας αποτελούσε ο εκατόμπεδος ναός του Απόλλωνα.

Αντίστοιχο παράδειγμα προέρχεται και από την Ασίνη της Αργολίδας. Σε μια από τις πλαγιές του λόφου Μπαρμπούνα, στον οποίο αναπτύχθηκε η γεωμετρική νεκρόπολη της Ασίνης, εντοπίστηκε μικρή επιφάνεια οριοθετημένη από δύο μεγάλους αναλημματικούς τοίχους σε ορθή γωνία, στο εσωτερικό της οποίας είχαν διαμορφωθεί τρεις λίθινες κυκλικές κατασκευές διαμέτρου από 1 ως 1,5 μ. (εικ.133).

Εικ.133. Κάτοψη τμήματος της γεωμετρικής νεκρόπολης της Ασίνης, στο οποίο εντοπίστηκαν οι τρεις κυκλικές κατασκευές.

Στο εσωτερικό τους εντοπίστηκαν φθαρμένα όστρακα και λίγα οστά ζώων, ενώ πλησίον της νοτιότερης κυκλικής κατασκευής βρέθηκε μεγάλη συγκέντρωση ΥΓ κεραμικής. Επρόκειτο για σαράντα περίπου αγγεία (αμφορείς, οινοχόες, φιάλες, μόνωτα κύπελλα, μεγάλος κρατήρας αργεΐτικης τεχνοτροπίας), τα οποία είχαν θραυστεί στο σημείο. Κοντά τους βρέθηκε επίσης κοιλότητα γεμάτη στάχτη, καμένα οστά ζώων και λίγα όστρακα, καλυμμένη από επίπεδη λίθινη πλάκα, πάνω στην οποία βρέθηκαν όστρακα άτεχνης και χειροποίητης κεραμικής μαζί με διακοσμημένα όστρακα πρωτοκορινθιακής και ύστερης γεωμετρικής κεραμικής. Η πλήρης απουσία ανθρώπινων οστών από τον χώρο αποδεικνύει ότι οι κυκλικές κατασκευές δεν ήταν τάφοι, ενώ τα υπόλοιπα ευρήματα

συνηγορούν υπέρ μιας διαφορετικής χρήσης τους. Ο Hägg³⁴⁸ θεωρεί ότι οι κατασκευές αυτές εξυπηρετούσαν την τέλεση ταφικών δειπνών προς τιμή των προγόνων, η λατρεία των οποίων αποτέλεσε σημαντική εκδήλωση της ιδεολογίας του 8^{ου} αι., αφενός λόγω του ανανεωμένου ενδιαφέροντος για το ηρωικό παρελθόν λόγω της διάδοσης των επών και αφετέρου λόγω της αυξανόμενης αυτοσυνείδησης των αριστοκρατικών οικογενειών και της επιθυμίας τους να ενισχύσουν τους δεσμούς της οικογένειας και να συνδεθούν με τις προηγούμενες. Το τελετουργικό αυτό θα περιελάμβανε χοές και τελετουργική κατανάλωση φαγητού και ποτού, ενώ είναι πιθανό ότι στον χώρο τοποθετούνταν ένας μνημειώδης τρίποδας³⁴⁹. Την ίδια χρήση αποδίδει ο Hägg και σε άλλες κατασκευές παρόμοιας μορφής στη Μ.Ασία και στην Πελοπόννησο, οι οποίες χρονολογούνται μέσα στον 8^ο-7^ο αι.³⁵⁰.

Παρόμοια λειτουργία θεωρείται ότι εξυπηρετούσε δίκωρη κατασκευή στη βόρεια πλευρά του γεωμετρικού νεκροταφείου της Αναβύσσου, στην οποία ελάμβαναν χώρα σε τακτά διαστήματα τελετουργικά δρώμενα προς τιμή των ένδοξων προγόνων. Αυτά έχει υποθεθεί ότι περιελάμβαναν την πραγματοποίηση συμποσίων στο εσωτερικό, καθώς και εκδηλώσεις (με χορό και μουσική) σε διπλανό υπαίθριο χώρο.

³⁴⁸ Hägg 1983c, 193.

³⁴⁹ Στο ίδιο, 193-4.

³⁵⁰ Στο ίδιο, 190-3. Πρόκειται συγκεκριμένα για 28 παρόμοιες κυκλικές κατασκευές τοποθετημένες σε δύο σειρές στην Τροία VIII, μια πλατφόρμα ελλειψοειδούς σχήματος στο ΥΓ-Πρώιμο Αρχαϊκό ιερό του ναού της Αθηνάς στη Μίλητο, δύο λίθινες κυκλικές κατασκευές της ίδιας περιόδου που είχαν διαμορφωθεί στην οροφή ενός εν μέρει κατεστραμμένου θαλαμοειδούς τάφου νότια του Ταφικού Κύκλου Β και μια κυκλική λίθινη κατασκευή στο εσωτερικό του Κτιρίου IV-1 στα Νιχώρια Μεσσηνίας. Όλες οι παραπάνω κατασκευές σχετίζονται με όστρακα αγγείων πόσης, οστά ζώων και ίχνη άνθρακα.

2. ΠΙΘΚΟΥΣΣΕΣ

Η εικόνα που έχουμε για το ταφικό τελετουργικό στη νεκρόπολη του San Montano, όπου η καύση ήταν ο συνηθέστερος τρόπος ταφής των ενηλίκων ανεξαρτήτως φύλου, είναι αρκετά συγκεκριμένη. Οι ανασκαφές απέδειξαν ότι όλοι σχεδόν οι κάτοικοι συνοδεύονταν στον τάφο από μία τριφυλλόστομη οινόχρηστη (εισηγμένη από την Εύβοια ή την Κόρινθο ή κατασκευασμένη σε κάποιο τοπικό εργαστήριο) και ένα αγγείο πόσης (κοτύλη, σκύφος ή κάνθαρος), το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις βρέθηκε θραυσμένο και καμένο. Το γεγονός ότι οι οινόχρηστες έχουν βρεθεί στην πλειονότητά τους άκαυτες, έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη του ότι χρησιμοποιούνταν στο σβήσιμο της ταφικής πυράς, έθιμο γνωστό από την ταφή του Πατρόκλου (Ψ 250), το οποίο υιοθέτησαν οι Ευβοείς επηρεασμένοι από την επική ποίηση. Σύμφωνα όμως με τον Coldstream, πριν το σβήσιμο της πυράς, οι οινόχρηστες πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί σε κάποιο ταφικό τελετουργικό που περιελάμβανε οίνοποσία³⁵¹. Ο Węcowski³⁵² ερμηνεύει διαφορετικά το συνδυασμό οινόχρηστης-αγγείου πόσης στις ταφές των Πιθηκουσσών: θεωρεί ότι τα δύο αυτά αγγεία απηχούν έναν συμποτικό συμβολισμό, φανερώνουν δηλαδή την προσπάθεια των οικογενειών των νεκρών να αποδείξουν ότι ανήκαν-ή τουλάχιστον ανέρχονταν-στην ομάδα εκείνη, για την οποία η τελετουργική οίνοποσία αποτελούσε τρόπο αυτο-έκφρασης. Συμπεραίνει επομένως ότι λιγότερο πλούσιες οικογένειες κατέβαλαν προσπάθεια να εκπληρώσουν τα αριστοκρατικά πρότυπα, μιμούμενες τα σύμβολα του τρόπου ζωής των πιο επιτυχημένων μελών της κοινωνίας.

Εικ.134. Κορινθιακή κωνική οινόχρηστη από τις Πιθηκούσσεσ, Τ. 145 (725-700 π.Χ.). Οι οινόχρηστες του τύπου αυτού συνυπάρχουν συχνά με καθαρούς τύπου Ιθάκης στους τάφους των Πιθηκουσσών.

³⁵¹ Coldstream, 1998, 303-304.

³⁵² Węcowski 2012, 24-27.

3. ΕΤΡΟΥΡΙΑ

Στην Ετρούρια, ήδη από την Βιλλανόβια περίοδο (10^{ος}-8^{ος} αι.) υπάρχουν ενδείξεις μιας πρώιμης ιδεολογίας που σχετίζεται με την κατανάλωση φαγητού και ποτού, καθώς σύνολα κεραμικής με υπολείμματα φαγητού και ποτού έχουν εντοπιστεί γύρω από τα τεφροδόχα αγγεία σε τάφους της εποχής. Πέραν τούτου, σε ταφές του 8^{ου} αι. κυρίως στην τυρρηνική Ιταλία, διασώθηκαν στους δρόμους θαλαμοειδών τάφων υπολείμματα τροφών που αποδεικνύουν την τέλεση ταφικών δειπνών από τους συγγενείς του νεκρού, τα οποία σύμφωνα με τον Torelli³⁵³-αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της ενότητας οικογένειας, η οποία την πρώτη αυτή εποχή αποτελούσε το βασικό δομικό στοιχείο της κοινωνίας. Ο ίδιος θεωρεί ότι το ταφικό δείπνο είχε το χαρακτήρα θυσίας, κατά την οποία οι μερίδες φαγητού διανέμονταν εξίσου σε όλα τους παρευρισκομένους, ενώ μία από αυτές αντιστοιχούσε στο νεκρό, αποτελούσε το *γέρας* και το εφόδιό του για τη μετά θάνατον ζωή. Η διαδικασία αυτή του δείπνου-θυσίας φαίνεται ότι πραγματοποιούνταν κατά την ταφή κάθε μέλους της κοινότητας, ανεξαρτήτως ηλικίας, φύλου ή τάξης, αφού στις πρώιμες αυτές κοινωνίες, δεν είχε επέλθει ακόμη η κοινωνική διάσπαση που υποδεικνύουν αργότερα οι πριγκιπικοί τάφοι.

Η τέλεση ταφικών τελετουργικών στους πριγκιπικούς τάφους είναι σχεδόν βέβαιη, δεδομένου μάλιστα ότι οι πρακτικές του συμποσίου συνδέθηκαν άρρηκτα με τον κόσμο των νεκρών και τις μεταθανάτιες δοξασίες. Υπάρχουν ενδείξεις ότι μεγάλο μέρος του εξοπλισμού που βρέθηκε στους πριγκιπικούς τάφους δεν ανήκε στην προσωπική περιουσία του νεκρού αλλά χρησίμευε στην πραγματοποίηση ταφικών τελετουργικών από τους συγγενείς του. Τέτοιες ενδείξεις είναι η παρουσία οργανικών καταλοίπων σε σκεύη φαγητού, η ανεύρεση σκευών προετοιμασίας και σερβιρίσματος φαγητού (οβελοί και κρατευτές, πινάκια, αγγεία πόσης, χάλκινοι λέβητες) στους προθαλάμους των τάφων (π.χ. τάφος Regolini-Galassi) καθώς και η ανεύρεση απανθρακωμένων ξύλων κοντά σε αυτά. Οι λεπτομέρειες του τελετουργικού αυτού μας διαφεύγουν: είναι σχεδόν αδύνατο να πούμε με βεβαιότητα αν το ταφικό δείπνο ελάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια της ταφής ή ανά διαστήματα, όταν οι συγγενείς επισκέπτονταν τον τάφο, σε ποιο ακριβώς σημείο (μέσα στον τάφο ή μπροστά από την είσοδο, κάτω από μια πρόχειρη υπόστεγη κατασκευή), αν το φαγητό προετοιμαζόταν επί τόπου ή αν μεταφερόταν στο σημείο έτοιμο, αν επρόκειτο για ένα πλήρες, πραγματικό ή ελαφρύ, συμβολικό γεύμα. Η Pieraccini θεωρεί ότι-

³⁵³ Torelli 1989, 302, 305.

ανεξαρτήτως του ακριβούς σημείου τέλεσης του δείπνου ή του περιεχομένου του-η οικογένεια του νεκρού, μετά την ολοκλήρωσή του, εναπόθετε τα σκεύη που είχε χρησιμοποιήσει μέσα στον τάφο, προκειμένου να φανούν χρήσιμα στο νεκρό στη μετά θάνατον ζωή, ως υλικό κατάλοιπο του τελετουργικού που πραγματοποιούνταν εις ανάμνηση του³⁵⁴. Θεωρεί ότι η ανώτερη κοινωνικά τάξη είχε την ευκαιρία μέσω των ταφικών αυτών τελετουργικών να επιδείξει την κοινωνική της θέση, όπως έκανε και στην πραγματική ζωή, να τιμήσει τη ζωή και το κύρος του νεκρού της και να εορτάσει τη μνήμη του³⁵⁵.

Εικ.135. Γλωσσωτή ομφαλωτή φιάλη από το Vulci (νεκρόπολη Osteria, Τάφος του Χάλκινου Άρματος), 680-670 π.Χ. Το δείγμα της εικόνας βρέθηκε μαζί με δύο ακόμη φιάλες και στο εσωτερικό του βρέθηκαν υπολείμματα φουντουκιών από το νεκρόδειπνο.

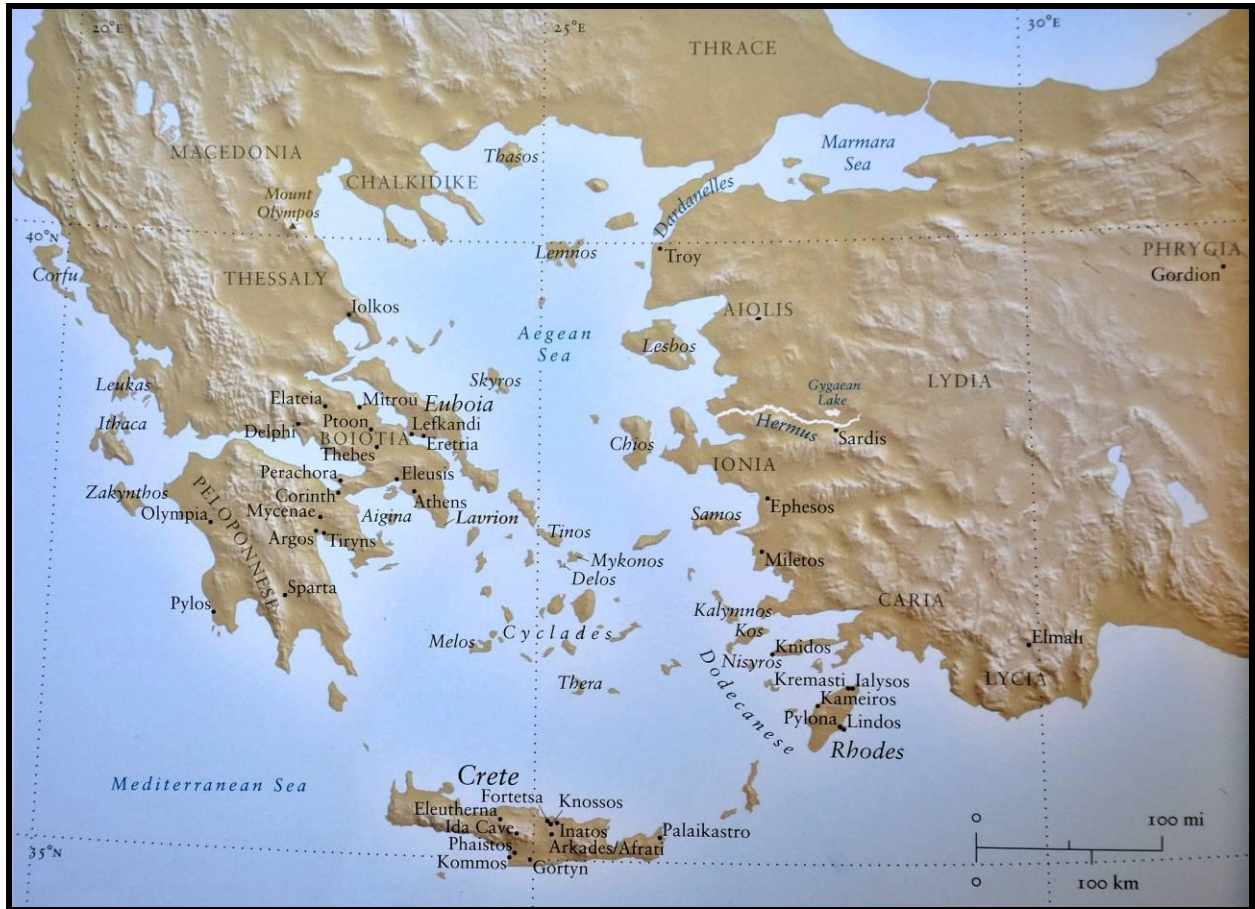
Εικ.136. Αργυρή οينوχόη με χρυσό ανθέμιο στη λαβή, Τάφος 928, Pontecagnano (675-650 π.Χ.). Τα πρωιμότερα παραδείγματα του είδους, χρονολογούμενα στο τελευταίο τέταρτο του 8ου και στο α' μισό του 7ου αι., είναι γνωστά κυρίως από πριγκιπικούς τάφους της Ιταλίας. Τα σκεύη αυτά κατασκευάζονταν σε φοινικικά εργαστήρια της Φοινίκης ή της Κύπρου και έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή στην Ετρουρία, όπου απαντούν σε διάφορους πριγκιπικούς τάφους (Κύμη, Πραινέστη, Cerveteri, Vetulonia). Η εύρεση των οينوχών αυτών σε συνδυασμό με πινάκια και αγγεία πόσης, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι χρησιμοποιούνταν σε κάποιο ταφικό τελετουργικό.

³⁵⁴ Pieraccini 2000, 41.

³⁵⁵ Στο ίδιο, 44-5.

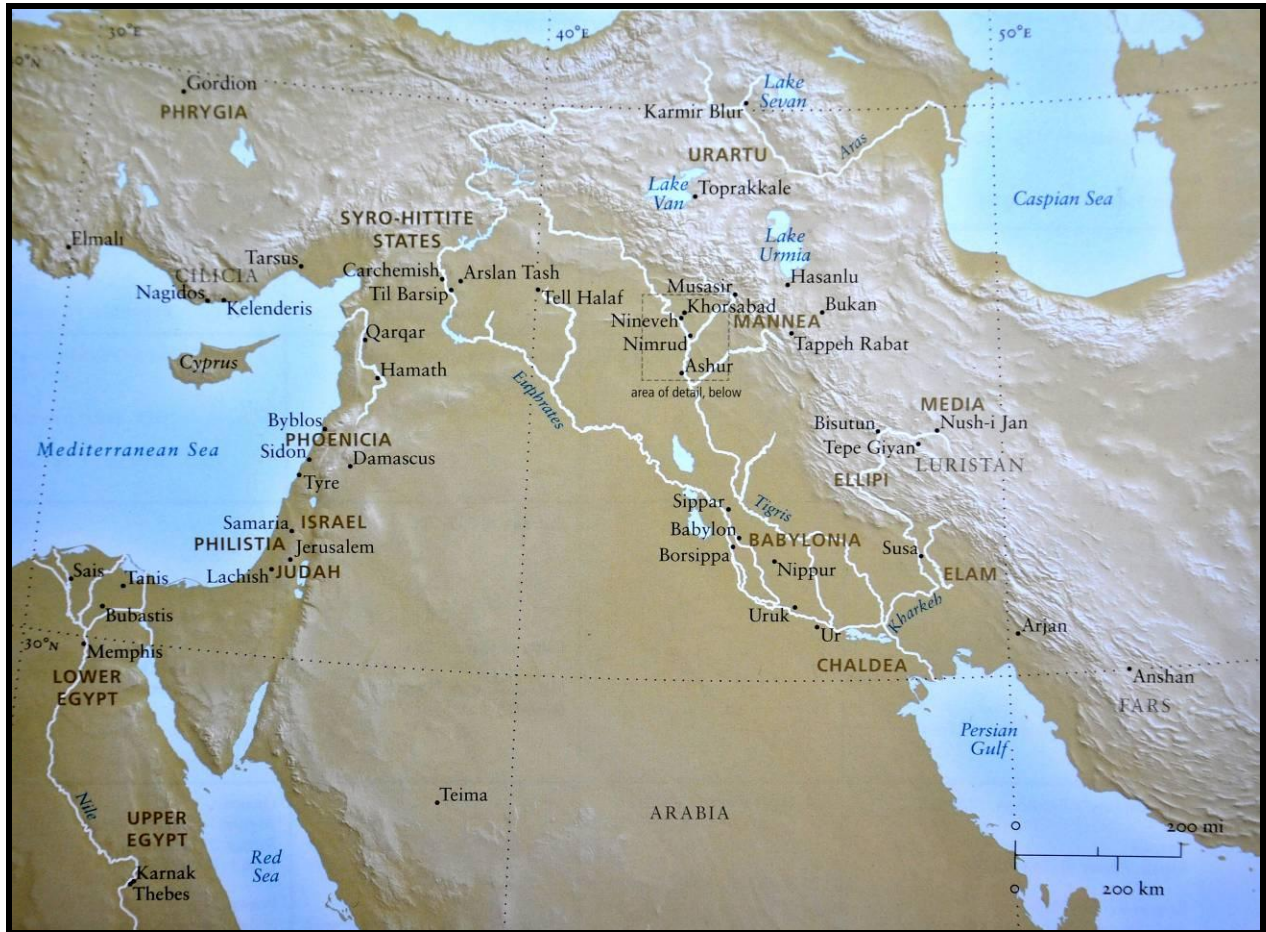
ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1. Ελλάδα και Δυτική Ανατολία

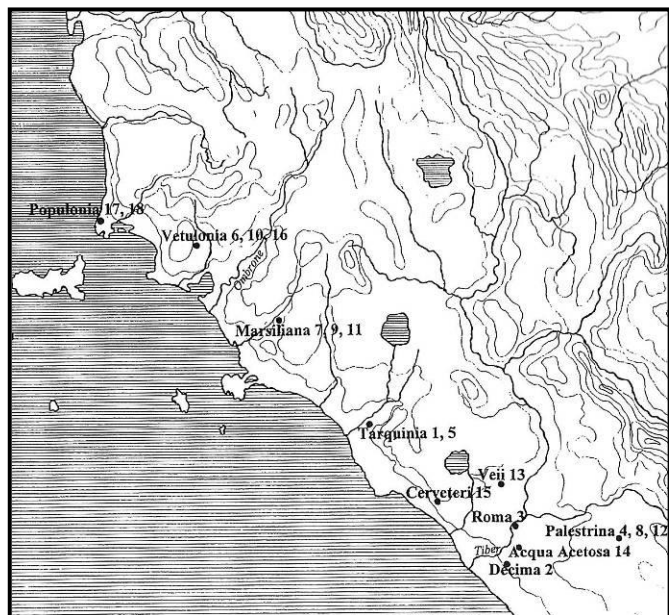
Χάρτης 2. Κύπρος και Φωνίκη

Χάρτης 3. Ασσυρία

Χάρτης 4. Ιταλική χερσόνησος

Χάρτης 5. Η δυτική ακτή της Ιταλίας (Ετρουρία, Λάτιο). Σημειώνονται οι θέσεις που έχουν βρεθεί πριγκιπικοί τάφοι.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΕΙΚΟΝΩΝ-ΧΑΡΤΩΝ

ΕΙΚΟΝΕΣ

- Εμπροσθοφύλλο: Ο κρατήρας του «Ζωγράφου Cesnola» από το «Θησαυρό του Κουρίου» (περ.750 π.Χ.) [Πλάντζος 2011, εικ. 47, σ. 49]
- Εικ.1: Το «Κύπελλο του Νέστορα», λακκοειδής Τάφος IV Μυκηνών [Κουράκου-Δραγώνα 1998, σ.23]
- Εικ.2: Ιδεογράμματα της Γραμμικής Β [Sherratt 2004, fig.1, p.318]
- Εικ.3: α. Αναπαραστάσεις κλισμών και θρόνων [Van Wees 1995, fig.1, p.152]
β. Αναπαραστάσεις δίφρων [Van Wees 1995, fig.2, p.153]
- Εικ.4: Χρυσός κάνθαρος, λακκοειδής τάφος IV Μυκηνών [Wright 2004b, fig.2, p.140]
- Εικ.5: Λεπτομέρειες τοιχογραφίας από την Κνωσό («Campstool Fresco») [Wright 1995, fig.18.8, p.293]
- Εικ.6: Αργυρό σύνολο οινοποσίας, θαλαμωτός Τάφος 10 Δενδρών [Wright 2004b, fig.4,p.145]
- Εικ.7: Τοιχογραφία από το ανάκτορο της Πύλου [Wright 2004b, fig.10, p.159]
- Εικ.8: Ο κρατήρας του Διός» από την Έγκωμη (περ.1410-1390 π.Χ.) [Καραγιώργης 2002, εικ.43, σ.27]
- Εικ.9: Σύνολο μυκηναϊκών αγγείων από τον Τάφο 11 στην Καλαβασσό-Άγιο Δημήτριο (περ. 1375 π.Χ.) [Καραγιώργης 2002,εικ.60, σ.36]
- Εικ.10: Σχεδιαστική αποτύπωση θραύσματος κρατήρα από την Έγκωμη [Wright 1995, fig.18.18, p.305]
- Εικ.11: Χάλκινη φιάλη τύπου «Kalottenschale» από τη Λάρνακα (12^{ος} αι. π.Χ.) [Lubsen-Admiraal 2004, αρ.κατ.520, σ.255]
- Εικ.12: Η «Τοιχογραφία του Λυρωδού» από την Πύλο [Wright 2004b, fig.13, p.163]
- Εικ.13: Σχεδιαστική αποτύπωση ελεφαντοστέινης πλάκας από τη Μεγιδδώ (1200 π.Χ.) [Carter 1995, fig. 18.9, p.297]
- Εικ.14: Χάλκινο τετράπλευρο υποστατό από την Κύπρο (1200 π.Χ.) [Καραγιώργης 2002, εικ. 204,σ.99]
- Εικ.15: Μυκηναϊκά κύπελλα από το Κτήριο X στην Καλαβασσό-Άγιο Δημήτριο [Καραγιώργης 2002, εικ.130, σ.65]

- Εικ.16: Ο «Κρατήρας των Πολεμιστών», Μυκήνες (12^{ος} αι.) [Aruz-Graff-Rakic 2014, fig.1.1, p.15]
- Εικ.17: Κατόψεις δωματίων με κεντρική εστία και έδρανα, Περιοχή III Έγκωμης [Καραγιώργης 2002, εικ.180, σ.91]
- Εικ.18: α. Κτήριο Τ, Τίρυνθα (12^{ος} αι.) [Μαζαράκης Αινιάν 1990, εικ.3, σ.181]
β. Κτήριο Α, Βροντάς-Καβούσι (12^{ος}-11^{ος} αι.) [Mazarakis Ainian 1988, fig.3, p.107]
γ. Μέγαρο Β, Θέρμο Αιτωλίας (περ.1000 π.Χ.) [Mazarakis Ainian 1988, fig.14, p.114]
δ. Κτήριο IV-1, Νιχώρια Μεσσηνίας (10^{ος}-9^{ος} αι.) [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.62,63 και 64, σ.315]
ε. Αψιδωτό κτήριο, Λευκαντί-Τούμπα (αρχές 10^{ου} αι.) [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.60, σ.313]
στ. Αψιδωτό Κτήριο Α, Κουκουναριές Πάρου (ΠΓ χρόνοι) [Mazarakis Ainian 1988, fig.12, p.113]
- Εικ.19: α. Χάλκινος λέβητας, Τ.49, Παλαίπαφος-Σκάλες [Καραγιώργης 2002, εικ.260, σ.127]
β. Χάλκινος ηθμός, Τ.49, Παλαίπαφος-Σκάλες [Καραγιώργης 2002, εικ.265, σ.128]
γ. Κύλικες του Πρώιμου Λευκού Γραπτού Ρυθμού, Τ.49, Παλαίπαφος-Σκάλες [Καραγιώργης 2002, εικ.268, σ.129]
δ. Ανθρωπόμορφη πρόχους του Πρώιμου Λευκού Γραπτού Ρυθμού, Τ.49, Παλαίπαφος-Σκάλες [Καραγιώργης 2002, εικ.271,σ.130]
- Εικ.20: Μνημειώδης κρατήρα από το Ηρώο της Τούμπας (10^{ος} αι.) [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.229, σ.379]
- Εικ.21: α. Χάλκινος αμφοροειδής κρατήρας, Θολωτός τάφος Παντάνασσας Αμαρίου (11^{ος} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.674, σ.417]
β. Κρατηρίσκος, Θολωτός τάφος Παντάνασσας Αμαρίου [Τέγου 2001, αρ.κατ. 11, σ.131]
- Εικ.22: Χάλκινο θυμιατήριο, Τάφος 132, Παλαίπαφος-Ξύλιος (β' μισό 11^{ου} αι.) [Καραγιώργης 2002, εικ.289, σ.134]
- Εικ.23: Χάλκινοι οβελοί, Τάφος 49, Παλαίπαφος-Σκάλες [Καραγιώργης 2002, εικ.262 και 263, σ.127]

- Εικ.24: Τριποδικός υποστάτης, Τ.58, Παλαιπαφος-Σκάλες [Καραγιώργης 2002, εικ.267, σ.128]
- Εικ.25: Τριποδικός υποστάτης με λέβητα, Τ.ΧΙ, Φορτέτσα (10^{ος} αι.) [Desborough 1995, εικ.25, σ.267]
- Εικ.26: Πρωτογεωμετρική κεραμική από τον Κεραμεικό [Knigge, U., Ο Κεραμεικός της Αθήνας. Ιστορία-Μνημεία-Ανασκαφές (μτφρ. Α.Σεϊρλή), Deutsches Archäologisches Institut Athen 1990, εικ.10, σ.19]
- Εικ.27: Ευβοϊκή κεραμική από την Αμαθούντα (950-900 π.Χ.) [Καραγιώργης 2002, εικ.305, σ.143]
- Εικ.28: Ευβοϊκός σκύφος με κρεμάμενα ημικύκλια, Τ. 33, Νεκροταφείο Σκουμπρή-Λευκαντί (9^{ος} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.360, σ.323]
- Εικ.29: Μόνωτο κύπελλο, Τ.39, Νεκροταφείο Τούμπας 9περ.900 π.Χ.) [Λαιμού 2010, εικ.8, σ. 60]
- Εικ.30: Χάλκινη πρόχους με λωτόσχημη διακόσμηση, Τ.33, Νεκροταφείο Τούμπας (α' μισό 9^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.772, σ.446]
- Εικ.31: Πινάκιο με κρεμάμενα ημικύκλια, Τ.55, Νεκροταφείο Τούμπας (900-875 π.Χ.) [Λαιμού 2010, εικ.9, σ. 61]
- Εικ.32: Χάλκινη φιάλη, Τ.70, Νεκροταφείο Τούμπας [Porham 1995, fig.2 (a), p.105]
- Εικ.33: α. Χάλκινος τρίφυττος, Τ.79Β, Λευκαντί (875-850 π.Χ.) [Porham-Lemos 1995, fig.6, p.154]
β. Χάλκινος τρίφυττος, Πυρά 14, Λευκαντί (850-800 π.Χ.) [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.307, σ.408]
- Εικ.34: Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφικών σημάτων στον Κεραμεικό κατά τον 9^ο αι. [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.198, σ.369]
- Εικ.35: Σύνολο κρατήρα και αγγείων πόσης, Τάφος Ε, Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού (μέσα 9^{ου} αι.) [Kotsonas 2011, fig.1, p.954]
- Εικ.36: Χάλκινος λέβητας με γωνιώδη ώμο (820-800 π.Χ.), Τάφος Α1/Κ1, Ελεύθερνα [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.722, σ.431]
- Εικ.37: Σύνολο κεραμικής, Τάφος Α1/Κ1, Ελεύθερνα (850-810 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2004b, αρ.κατ.298, σ.259]
- Εικ.38: α. Οινοχόη από τον Τάφο 2, 'Αρειος Πάγος [Simantoni-Bournia 2011, fig.5, p.981]

β. Τριπλός σκύφος από το Γεωμετρικό νεκροταφείο της Μερέντας [Simantoni-Bournia 2011, fig.1, p.980]

- Εικ.39: Αττικός ΜΓ κάρθαρος, τάφος 69, Κεραμεικός [Coldstream 1997, εικ. 23β, σ. 101]
- Εικ.40: Αττικός κρατήρας, 850-800 π.Χ., νεκρόπολη Ορθής Πέτρας, Περίφραγμα Κ [Σταμπολίδης 2004b, αρ.κατ.267, σ.242]
- Εικ.41: Αττικός ΜΓ ΙΙ κρατήρας, Βασιλικός Τάφος 1 Σαλαμίνας [Καραγιώργης 2002, εικ.362,σ.172]
- Εικ.42: Αττικός ΜΓ ΙΙ κρατήρας Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού, θαλαμοειδής Τάφος 219 [Coldstream 1983, fig.3, p.203]
- Εικ.43: Μελανά ολόβαφα κύπελλα από την Ελευθέρινα (τέλη 9^{ου} - τέλη 8^{ου}/πρώτος 7^{ος} αι.) [Kotsonas 2011,fig.3, p.955]
- Εικ.44: Ο κρατήρας των «Μελαινῶν Ἴππων», Πυρά Ι, Αγορά Ερέτριας (περ. 760 π.Χ.) [Καλτσάς et al. 2010, αρ.κατ. 324, σ.354]
- Εικ.45: α. Κρατήρας, Πυρά Ι, Αγορά Ερέτριας [Καλτσάς et al.2010, αρ.κατ. 325, σ.354]
β. Σκύφος, Πυρά Ι, Αγορά Ερέτριας [Καλτσάς et al.2010, αρ.κατ. 321, σ.354]
- Εικ.46: α. Αττικός γεωμετρικός κρατήρας του «Ζωγράφου του Διπύλου» (μέσα 8^{ου} αι. π.Χ.) [Boardman 2001, fig.14, p.22]
β. Αττικός γεωμετρικός κρατήρας του «Ζωγράφου του Hirschfeld» (750-735 π.Χ.) [Πλάντζος 2011, εικ.52, σ.51]
- Εικ.47: Αναπαράσταση του εσωτερικού του T.15, Castel di Decima (750-725 π.Χ.) [Nijboer 2013, fig.6a, p.114]
- Εικ.48: Μελαμβαφής σκύφος, Ρόδος (β' μισό 8^{ου} αι.) [Guarducci 2008, εικ.37, σ.104]
- Εικ.49: Ενεπίγραφο θραύσμα σκύφου, Ερέτρια (750-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ. 1205, σ.591]
- Εικ.50: Όστρακα ενεπίγραφου αγγείου, Ιθάκη (τέλη 8^{ου} αι.) [Μαζαράκης Αιτιάν 2000, εικ.148, σ. 352]
- Εικ.51: Το «κύπελλο του Νέστορα», Πιθηκούσες (750-725 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.1204, σ.591]
- Εικ.52: Η οινοχόη του Διπύλου (735-725 π.Χ.) [Πλάντζος 2011, εικ.39-40, σ.46]

- Εικ.53: Ο «σκύφος του Ακεσάνδρου», Μεθώνη (720 π.Χ.) [Τζιφόπουλος 2012, αρ.κατ.2, σ.340]
- Εικ.54: Αττικός κάρθαρος, Κίτιο (760-750 π.Χ.) [Coldstream 1994, fig.5, p.84]
- Εικ.55: Σκύφος του εργαστηρίου του «Ζωγράφου των Σπόρων» («Birdseed Painter»), Τάφος 51, Κεραμεικός [Coldstream 1997, εικ. 35 β-γ, σ. 156]
- Εικ.56: Σκύφος με εναλλάγηδες γωνίες, τάφος 6504, νεκρόπολη Picentino, Pontecagnano (780-750 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.364, σ.324]
- Εικ.57: α. Ευβοϊκός ΥΓ κρατήρας, Τάφος 321, Αμαθούντα [Καραγιώργης 2002, εικ.316, σ.152]
β. Σκύφοι, Τάφος 321, Αμαθούντα [Καραγιώργης 2002, εικ.314, σ.151]
- Εικ.58: Ο κρατήρας του «Ζωγράφου Cesnola» (περ.750 π.Χ.) [Πλάντζος 2011, εικ. 47, σ. 49]
- Εικ.59: Ευβοϊκός κρατήρας, νεκρόπολη San Montano, Πιθηκούσες (725-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.350, σ.320]
- Εικ.60: Ευβοϊκή κοτύλη, νεκρόπολη San Montano, Πιθηκούσες (750-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.464, σ.350]
- Εικ.61: ΥΓ κρατήρας, Άργος [Boardman 2006, εικ.21, σ.25]
- Εικ.62: α. Κορινθιακή κοτύλη, τάφος II, Φοριτέσα (τέλη 8^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.446, σ.346]
β. Κοτύλη, τάφος II, Φοριτέσα (τέλη 8^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.447, σ. 346]
- Εικ.63: Σκύφος τύπου Θάψου, νεκρόπολη San Montano, Πιθηκούσες (725-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ. 479, σ.353]
- Εικ.64: Ροδιακός σκύφος, Σαλαμίνα (ΚΑ I) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ. 300, σ.304]
- Εικ.65: Χιακή κύλικα, Μάριον (750-600 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.308, σ.306]
- Εικ.66: Φοινικική τρίλοβη οινόχνη, Αμαθούντα (8^{ος}-7^{ος} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.12, σ.227]
- Εικ.67: α. Κυπριακή τρίλοβη οινόχνη, Ελεύθερνα, Τάφος Α1/Κ1 (8^{ος} αι. π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.123, σ.255]
β. Τρίλοβη οινόχνη, Τάφος 229, Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού (τέλη 8^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.121, σ. 255]

- Εικ.68: Μόνωτο ΥΓ κύπελλο, Τ.134, Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.517, σ.365]
- Εικ.69: Οινοχόη Πρώιμου Ρυθμού των Αιγώνων, τάφος Α1/Κ1, Ελεύθερνα (περ.640 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2004b, αρ.κατ.297,σ.258]
- Εικ.70: Κρατήρας, νεκρόπολη San Montano (725-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ. 349, σ.319]
- Εικ.71: Αττικός αμφορέας τύπου SOS, Τ.4, νεκρόπολη Monte Abatone, Cerveteri (675-650 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.382, σ.329]
- Εικ.72: Φοινικική τρίλοβη οινοχόη, Cerveteri, νεκρόπολη Banditaccia (660-650 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.16, σ.228]
- Εικ.73: Ο «κρατήρας του Αριστόνοθου», Caere (μέσα 7^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.348, σ.318]
- Εικ.74: α. Σύνολο σκευών, Ficana, Λάτιο (β' μισό 7^{ου} αι.) [Rathje 1983, fig.5, p.13]
β. Κύπελλα και πινάκιο τύπου red impasto, Ficana, Λάτιο (β' μισό 7^{ου} αι.) [Rathje 1983, fig.12, p.17]
- Εικ.75: Υποθετική αναπαράσταση πολεμιστών-συνδαιτημόνων στην Κρήτη κατά τον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. [Σταμπολίδης 1993, εικ.30, σ.71]
- Εικ.76: Ζεύγος σιδερένιων κραυευτών με οβελούς, Πατρικί Αμμοχώστου (750-600 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.834, σ.467]
- Εικ.77: Ζεύγος σιδερένιων κραυευτών με οβελούς, Ελεύθερνα- Τάφος Α1/Κ1 (α' μισό 8^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.833, σ.467]
- Εικ.78: Κτερίσματα από τον «Τάφο της Πανοπλίας», Άργος (730-720 π.Χ.) [Μαζαράκης-Αινιάν 2000, εικ.299 α-γ, σ.406]
- Εικ.79: Χάλκινος κραυευτής και οβελός, Τ.22, Νεκρόπολη Melenzani, Bologna (τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.853, σ.468]
- Εικ.80: Ομφαλωτή φιάλη φρυγικού τύπου, νεκρόπολη Ορθής Πέτρας, Ελεύθερνα (ΥΓ-ΠρΑ) [Σταμπολίδης 2003, 761, σ.443]
- Εικ.81: Φιάλη με διπλά τοιχώματα, Τάφος XVI, νεκρόπολη San Martino, Ρώμη (τέλη 8^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ. 735, σ.435]
- Εικ.82: Γλωσσωτή ομφαλωτή φιάλη, Τάφος Α1/Κ1, Ελεύθερνα (ΥΓ) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.752, σ.441]

- Εικ.83: Γλωσσωτή ομφαλωτή φιάλη, Τάφος Castellani, Πραϊνέστη (τέλη 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.755, σ.441]
- Εικ.84: α. Αργυρή επιχρυσωμένη φιάλη από το «Θησαυρό του Κουρίου» (725-675 π.Χ.) [Aruz-Graff-Rakic 2014, n.52, p.159]
β. Σχεδιαστική αποτύπωση [Moscatti, S., *The world of the Phoenicians* (trans.A.Hamilton), Great Britain 1968, fig.20, p.71]
- Εικ.85: α. Αργυρή επιχρυσωμένη φιάλη, Τάφος Bernardini, Πραϊνέστη (α' τέταρτο 7^{ου} αι.) [Aruz-Graff-Rakic 2014, αρ.κατ.192, σ.322]
β. Σχεδιαστική αποτύπωση [Vella 2010, fig.2a, p.27]
- Εικ.86: α. Αργυρή φιάλη, Αμαθούνια (περίπου μέσα 7^{ου} αι. π.Χ.) [Καραγιώργης 2002, εικ.366, σ.177]
β. Σχεδιαστική αποτύπωση [Moscatti, S., *The world of the Phoenicians* (trans.A.Hamilton), Great Britain 1968, fig.19, p.70]
- Εικ.87: Φιάλη από γυαλί, Τάφος Ρ, Φορτέτσα (ΥΓ-ΠρΑ) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.926, σ.495]
- Εικ.88: Χρυσή κοτύλη, Τάφος Bernardini, Palestrina (680-670 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.786, σ.451]
- Εικ.89: Αργυρός σκύφος, Τάφος Castellani, Palestrina (700-675 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.785, σ.451]
- Εικ.90: Χάλκινος τριποδικός υποστάτης, Σελλάδα Θήρας (μέσα 9^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.730, σ.433]
- Εικ.91: Πήλινος τριποδικός υποστάτης, Τ.3, Αμπελόκηποι Κνωσού (ΥΓ) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.524, σ.367]
- Εικ.92: Πήλινο υποκρητήριο, Vulci (725-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.503, σ.360]
- Εικ.93: Αργυρός λέβητας με επιθήματα, Τάφος Bernardini, Πραϊνέστη (680-660 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.686, σ.422]
- Εικ.94: Χάλκινος λέβητας με επιθήματα, Τάφος Regolini-Galassi (675-650 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.12, σ.171]
- Εικ.95: α. Χάλκινος λέβητας με επιθήματα, βασιλικός τάφος 79 Σαλαμίνας (ΚΑ Ι, 8^{ος} αι.-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.683, σ.420]
β. Χάλκινος λέβητας με επιθήματα, βασιλικός τάφος 79 Σαλαμίνας (ΚΑ Ι, 8^{ος} αι.-700 π.Χ.) [Καραγιώργης 2002, εικ.336, σ.163]

- Εικ.96: Πήλινος λέβητας, τάφος L, Αρκάδες (ΠρΑ) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.516, σ.364]
- Εικ.97: Πήλινος λέβητας με υποστάτη, πριγκιπικός τάφος 53, νεκρόπολη Bresse-Matelica, Picene (725-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ. 546, σ.374]
- Εικ.98: α. Αργυρός λέβητας με ηθμό και αρύταινα, Τάφος Bernardini, Πραινέστη [Rathje 1988, pl.9b]
β. Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος φιάλης, Τάφος Bernardini, Πραινέστη [Rathje 1988, pl.9a]
γ. Τμήμα φιάλης, Τάφος Bernardini, Πραινέστη [Vella 2010, fig.2a, p.27]
- Εικ.99: Τριποδικός λέβητας, Τάφος του Ηγεμόνα, Vetulonia (μέσα 7^{ου} αι.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.724, σ.431]
- Εικ.100: Χάλκινος λυκνοστάτης, Caere (7^{ος} αι. π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ. 880, σ.482]
- Εικ.101: Ελεφαντοστέινος λυκνοστάτης, Τάφος 79, Σαλαμίνα [Καραγιώργης 2002, εικ. 352, σ.168]
- Εικ.102: Ανάγλυφο από το Βόρειο Παλάτι του Assurbanipal στη Νινευή (640 π.Χ.) [Arúz-Graff-Rakic 2014, n.22, p.74]
- Εικ.103: α. Αργυρή φιάλη, ίσως από το «Θησαυρό του Κουρίου» (710-650 π.Χ.) [Καραγιώργης 2002, εικ.322, σ.156]
β. Σχεδιαστική αποτύπωση [Karageorghis 2006, fig.130b, p.141]
- Εικ.104: Ξύλινη κλίνη με ελεφαντοστέινη επένδυση, T.79, Σαλαμίνα [Καραγιώργης 2002, εικ.350, σ.167]
- Εικ.105: α. Χάλκινη φιάλη, Κύπρος (675-625 π.Χ.) [Karageorghis et al. 2000, αρ.κατ.298]
β. Λεπτομέρειες [Rathje 1988, pl. 8a-b]
- Εικ.106: α. Χάλκινη φιάλη, Σαλαμίνα (περίπου 675-625 π.Χ.) [Καραγιώργης 2002, εικ.365, σ.176]
β. Σχεδιαστική αποτύπωση [Karageorghis 2006, fig. 131, σ.143]
- Εικ.107: α. Κορινθιακός κρατήρας, Caere (τέλη 7^{ου} αι. π.Χ.) [Boardman 2001, fig.233, p.219]
β. Λεπτομέρεια [Nijboer 2013, fig.1, p.97]
- Εικ.108: Λεπτομέρειες συμποσιακής σκηνής από κορινθιακό αγγείο (τέλη 7^{ου} αι.) [Payne 1931, pl.34:3-4]

- Εικ.109: Τμήματα χάλκινης αναθηματικής ασπίδας, Ιδαίον Άντρο [Matthäus 1999a, pl.23c]
- Εικ.110: α. Τεφροδόχο αγγείο, Montescudaio (περ. 650-625 π.Χ.) [Tuck 1994, fig.1,p.618]
β. Λεπτομέρεια [Nicosia 1969, Tav.XCVII]
- Εικ.111: Τεφροδόχο αγγείο πάνω σε καρέκλα, Roggio alla Sala, Chiusi [Tuck 1994, fig.7,p.622]
- Εικ.112: «Tomba delle Cinque Sedie», Cerveteri [Tuck 1994, fig.3-4, p.619]
- Εικ.113: α. Τμήμα της πήλινης ζωφόρου, κτηριακό συγκρότημα στο Roggio Civitate του Murlo [Rathje 1988, pl.10b]
β. Σχεδιαστική αποτύπωση της ζωφόρου [Nijboer 2013, fig.1, p.97]
- Εικ.114: α. «Megaron Hall», Εμποριό Χίου (700 π.Χ.) [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.84 α-β, σ.324]
β. Κτήριο Α, Ακρόπολη Αιγείρας [Mazarakis Ainian 1988, fig.7, p.110]
γ. Κτήριο 9-11, Κάστρο (Καβούσι) (9^{ος}-αρχές 7^{ου} αι.) [Μαζαράκης Αινιάν 1990, εικ.13, σ.192]
δ. Μέγαρο Β, Ακρόπολη Σμαριού [Χατζή-Βαλλιάνου 2004, εικ. 13α, σ.121]
- Εικ.115: α. Σύμπλεγμα I-IV, Λαθούριζα Βάρης (περ.700 π.Χ.) [Μαζαράκης 2009, εικ.16,σ.25]
β. Κάτοψη ιερού του Απόλλωνα, Ερέτρια (8^{ος} αι. π.Χ.) [Μαζαράκης Αινιάν 1990, εικ.7, σ.186]
γ. Κτήριο IV-5, Νιχώρια Μεσσηνίας (800 π.Χ.) [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.61, σ.314]
δ. Κάτοψη του Κεντρικού Τομέα (βιομηχανικό συγκρότημα), Ωρωπός [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.98, σ.330]
- Εικ.116: Κάτοψη του συγκροτήματος Η19/22-23/28-29, Ζαγορά Άνδρου [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.90, σ.326]
- Εικ.117: Τα μέγαρα Η32 και Η27, Ζαγορά Άνδρου [Hoerfner 2005, σ.182]
- Εικ.118: Αναπαράσταση του ΥΓ οικισμού του Ξώμπουργου [Hoerfner 2005, σ.206]
- Εικ.119: α. Οι οικίες 1,2,3 του Ξώμπουργου πριν τη μετασκευή τους [Hoerfner 2005, σ.207]
β. Οι οικίες 1,2,3 του Ξώμπουργου με ανδρώνες [Hoerfner 2005, σ.208]

- Εικ.120: Κάτοψη κτηριακού συγκροτήματος των γεωμετρικών χρόνων, Φαιστός [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.110, σ.335]
- Εικ.121: Ο οικισμός της Βρουλιάς, Ρόδος [Hoerfner 2005, σ.213]
- Εικ.122: Το οικοδομικό τετράγωνο Η στην Αρχαία Σμύρνη [Hoerfner 2005, σ.155]
- Εικ.123: Το δίχωρο κτίσμα XIII-XII στην Αρχαία Σμύρνη [Hoerfner 2005, σ.156]
- Εικ.124: Κάτοψη τμήματος του οικισμού του Χαλασμένου, Ιεράπετρα [Τσιποπούλου 2004, εικ.3, σ.130]
- Εικ.125: Ευβοϊκός κρατήρας, Ιερό Απόλλωνος Δαφνηφόρου (β' μισό 8^{ου} αι.) [Verdan 2010c, εικ.8, σ.245]
- Εικ.126: Ευβοϊκός σκύφος, Ιερό Απόλλωνος Δαφνηφόρου (750-735 π.Χ.) [Καλτσάς et al., αρ.κατ.33, σ.104]
- Εικ.127: Ευβοϊκός σκύφος, Ιερό Απόλλωνος Δαφνηφόρου (720-700 π.Χ.) [Καλτσάς et al., αρ.κατ.34, σ.104]
- Εικ.128: Υποθετική αναπαράσταση του εσωτερικού του Εκατόμπεδου ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια [Verdan 2010c, σ.247]
- Εικ.129: Κάτοψη του Πρώιμου Αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα στο Πόρτο Χέλι [Mazarakis 1988, fig.19, p.117]
- Εικ.130: Κάτοψη της Αγοράς, του ναού του Δελφίνιου Απόλλωνα και του πρυτανείου στη Δρήρο [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.111, σ.335]
- Εικ.131: Κάτοψη του «βιομηχανικού» συγκροτήματος στον Ωρωπό [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.99, σ.331]
- Εικ.132: α. Κάτοψη του οικισμού Λαθούριζα στη Βάρη [Μαζαράκης Αινιάν 2009, εικ.15, σ.25]
β. Αναπαράσταση του κυκλικού κτίσματος VIII [Μαζαράκης Αινιάν 2000, εικ.109, σ.334]
- Εικ.133: Κάτοψη τμήματος της γεωμετρικής νεκρόπολης της Ασίνης [Hägg 1983c, fig.1, p.190]
- Εικ.134: Κορινθιακή οινόχνη, Πιθηκούσσεσ, Τ. 145 (725-700 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.393, σ.333]
- Εικ.135: Γλωσσωτή ομφαλωτή φιάλη, Vulci (680-670 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.756, σ.442]
- Εικ.136: Αργυρή οινόχνη, Τάφος 928, Pontecagnano (675-650 π.Χ.) [Σταμπολίδης 2003, αρ.κατ.776, σ.448]

ΧΑΡΤΕΣ

- Χάρτης 1: Ελλάδα και Δυτική Ανατολία [Aruz-Graff-Rakic 2014, xx)
- Χάρτης 2: Κύπρος και Φοινίκη [Aruz-Graff-Rakic 2014, xxii)
- Χάρτης 3: Ασσυρία [Aruz-Graff-Rakic 2014, xxiii)
- Χάρτης 4: Ιταλική Χερσόνησος [Aruz-Graff-Rakic 2014, xxi)
- Χάρτης 5: Ετρουρία και Λάτιο [Winther 1997, fig.1, p.425]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aruz-Graff-Rakic 2014: Aruz, J.-Graff, S.B.-Rakic, Y. (eds.), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, Exhibition Catalogue, Metropolitan Museum of Art, New York 2014.
- Barnett 1985: Barnett, R.D., «Assurbanipal's Feast», *ErIsr* 18 (1985), 1-6.
- Beach 1992: Beach, E.F., «The Samaria Ivories, *Marzeah* and Biblical Texts», *BiblArch* 55 (1992), 130-139.
- Blandin 2010: Blandin, B., «Το Ηρώων της Ερέτριας και οι τάφοι», στο Καλτσάς et al. 2010, 318-321.
- Boardman 1990: Boardman, J., «*Symposion* Furniture» στο Murray 1990, 122-131.
- Boardman 1996: Boardman, J., *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους. Οι πρώτες αποικίες και το εμπόριό τους* (μτφρ.Η.Ανδρεάδη), Αθήνα 1996.
- Boardman 2006: Boardman, J., *Η ιστορία των αρχαίων ελληνικών αγγείων* (μτφρ.Κ.Κοπανιάς), Αθήνα 2006.
- Borgna 2004a: Borgna, E., «Social Meanings of Food and Drink Consumption at LMIII Phaistos», στο Halstead, P.-Barrett, J.C. (eds.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece (=Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5)*, Oxford 2004, 174-195.
- Borgna 2004b: Borgna, E., «Aegean Feasting. A Minoan Perspective», *Hesperia* 73 (2004), 247-249.
- Burkert 1991: Burkert, W., «Oriental Symposia: Contrasts and Parallels», στο Slater 1991, 7-24.
- Γυματζίδης 2012: Γυματζίδης, Σ., «Η Διακίνηση της Ελληνικής Κεραμικής και οι Ιδεολογικές Διαστάσεις της στη Μεσόγειο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου», στο Stampolidis, N.-Kanta, A.-Giannikouri, A. (eds.), *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes, 28-31 May, 2009*, University of Crete, Herakleion 2012, 85-94.
- Carter 1995: Carter, J.B., «Ancestor Cult and the Occasion of Homeric Performance», στο Carter, J.B.-Morris, S.P.(eds.), *The Ages of Homer. A tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin 1995, 285-312.
- Carter 1997: Carter, J.B., «*Thiasos* and *Marzeah*. Ancestor Cult in the Age of Homer», στο Langdon, S. (ed.), *From Pasture to Polis: Art in the Age of Homer*, University of Missouri Press, Columbia 1997, 72-112.
- Catling 1995: Catling, W.H., «Heroes Returned? Subminoan Burials from Crete», στο Carter, J.B.-Morris, S.P.(eds.), *The Ages of Homer. A tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin 1995, 123-136.
- Crielaard-Driessen 1994: Crielaard, J.P.-Driessen, J., «The Hero's Home. Some reflections on the building at Toumba, Lefkandi», *Topoi* 4 (1994), 251-270.

- Coldstream 1983: Coldstream, J.N., «Gift Exchange in the Eighth Century B.C.», στο Hägg 1983a, 201-207.
- Coldstream 1989: Coldstream, J.N., «Early Greek Visitors to Cyprus and the Eastern Mediterranean», στο Tatton-Brown, V. (ed.), *Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age. Proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium, April 1988*, London 1989, 90-96.
- Coldstream 1994: Coldstream, J.N., «Pithekoussai, Cyprus and the Cesnola Painter», στο d'Agostino, B.-Ridgway, D.(eds.), *ΑΠΟΙΚΙΑ. I più antichi insediamenti Greci in Occidente: Funzione e modi dell' organizzazione politica e sociale. Scritti in onore di Giorgio Buchner (=AION, N.S., n.1)*, Napoli 1994, 77-86.
- Coldstream-Catling 1996: Coldstream, J.N.-Catling, W.H., *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs, Vol.I: The Tombs, and Catalogue of finds (=BSA Suppl.28)*, 1996.
- Coldstream 1997: Coldstream, J.N., *Γεωμετρική Ελλάδα* (μτφρ.Ευρ.Κεφαλίδου), Αθήνα 1997.
- Coldstream 1998: Coldstream, J.N., «Drinking and eating in Euboean Pithekoussai», στο Bats, M.-d' Agostino, B.(eds.), *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Napoli, 13-16 novembre 1996 (=Coll. CJB 16/AION ArchStAnt-Quaderno 12)*, Napoli 1998, 303-310.
- Colesanti 1999: Colesanti, G., «Il simposio in Omero», *Materiali e Discussioni per l'analisi dei testi classici* 43 (1999), 41-76.
- Cristofani 1991: Cristofani, M., «Vino e simposio nel mondo Etrusco Arcaico» στο Scarpi, P.(ed.), *HOMO EDENS II. Regimi, miti e pratiche dell' alimentazione nella civiltà del Mediterraneo. Storia del Vino*, Milano 1991, 69-76.
- Coucouzeli 2004: Coucouzeli, A., «From Tribe to State in the Greek Early Iron Age: The Archaeological Evidence from Lefkandi and Zagora», στο Σταμπολίδης-Γιαννικουρή 2004, 461-480.
- Coucouzeli 2007: Coucouzeli, A., «From megaron to *oikos* at Zagora», στο Westgate, R.-Fisher, N.-Whitley, J. (eds.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001(=British School at Athens Studies 15)*, Great Britain 2007, 169-182.
- Dalby 2000: Dalby, A., *Σειρήνια Δείπνα. Ιστορία της Διατροφής και της Γαστρονομίας στην Ελλάδα* (μτφρ.Ε.Πατρικιού), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.
- Dentzer 1982: Dentzer, J.-M., *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.C. (=BÉFAR 246)*, Paris 1982.
- Desborough 1995: Desborough, V.R. d'A., *Οι Ελληνικοί Σκοτεινοί Αιώνες* (μτφρ. Στ.Κόρτη-Κόντη), Αθήνα 1995.

- Dietler 1990: Dietler, M., «Driven by drink: the role of drinking in the political economy and the case of Early Iron Age France», *JAnthArch* 9, 352-406.
- Ford 1999: Ford, A., «Odysseus after Dinner: *Od.* 9.2-11 and the Traditions of Symptotic Song», στο Kazazis, J.-Rengakos, A. (eds.), *EUPHROSYNE. Studies in Ancient Epic and its Legacy in honor of Dimitris N.Maronitis*, Stuttgart 1999, 109-123.
- Fehr 1971: Fehr, B., *Orientalische und Griechische Gelage*, Bonn 1971.
- Gialanella 2003: Gialanella, C., «Πιθηκούσες», στο Σταμπολίδης 2003, 178-183.
- Gjerstad 1946: Gjerstad., E., «Decorated Metal Bowls from Cyprus», *OpArch* 4 (1946), 1-18.
- Gjerstad 1979: Gjerstad., E., «A Cypro-Greek Royal Marriage in the 8th cent. B.C.», στο Karageorghis, V. et al.(eds.), *Studies Presented in Memory of Porphyrios Dikaios*, Nicosia 1979, 89-93.
- Guarducci 2008: Guarducci, M., *Η Ελληνική Επιγραφική. Από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο* (μτφρ. Κ.Κουρεμένος), MIET, Αθήνα 2008.
- Hägg 1983a: Hägg R. (ed.), *The Greek Renaissance of the Eight Century B.C. Tradition and Innovation. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981*, Stockholm 1983.
- Hägg 1983b: Hägg R., «Burial Customs and Social Differentiation in 8th-Century Argos», στο Hägg 1983a, 27-31.
- Hägg 1983c: Hägg R., «Funerary Meals in the Geometric Necropolis at Asine?», στο Hägg 1983a, 189-194.
- Hamilakis 1998: Hamilakis, Y., «Eating the Dead: Mortuary Feasting and the Politics of Memory in the Aegean Bronze Age Societies», στο Branigan, K.(ed), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age Societies*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1998, 115-132.
- Hamilakis-Sherratt 2012: Hamilakis, Y.-Sherratt, S., «Feasting and the consuming body in Bronze Age Crete and Early Iron Age Cyprus», στο Cadogan, G.-Iakovou, M.-Kopaka, K.-Whitley, J. (eds.) *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*. British School at Athens, London 2012, 187-207.
- Hansen 1976: Hansen, P.A., «Pithecusan Humour. The Interpretation of “Nestor’s Cup” Reconsidered», *Glotta* 54 (1976), 25-43.
- Henderson 2000: Henderson, W.J., «Aspects of the ancient Greek symposium», *Akroterion* 45 (2000), 6-26.
- Hendrix 1999: Hendrix, E., «A Cypriot Silver Bowl Reconsidered: 2.The technique and physical history of the bowl», *MMAJ* 34(1999), 21-31.
- Hitchcock-Laffineur- Hitchcock, L.-Laffineur, R.-Crowley, J.L.(eds.), *DAIS. The*

- Crowley 2008: *Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference /12e Rencontre Égéenne Internationale, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008 (=Aegaeum 29)*, Liège-Austin 2008.
- Hoepfner 2005: Hoepfner, W.(επιμ.), *Ιστορία της Κατοικίας 5000 π.Χ.-500 μ.Χ.* (μτφρ.Η.Τσιριγκάκης), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005.
- Hooker 1996: Hooker, J., «Gifts in Homer», στο Amory, F.-Considine, P.-Hooker, Sh. (eds.), *Scripta Minora. Selected Essays on Minoan, Homeric and Classical Greek Subjects*, Amsterdam 1996, 539-550.
- Jeffery-Johnston 1990²: Jeffery, L.H.-Johnston, A., *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1990².
- Καλλιγιάς 1994: Καλλιγιάς, Π., «Η δομή των πρώτων ελληνικών κοινωνιών», στο Doukellis, P.N.-Mendonis, L.G. (eds.), *Structures Rurales et Sociétés Antiques. Actes du colloque de Corfu (14-16 Mai 1992) (=Centre de Recherches d' Histoire Ancienne vol. 126)*, Paris 1994, 43-47.
- Καλτσάς et al. 2010: Καλτσάς, Ν.-Fachard, S.-Ψάλτη, Αθ.-Γιαννοπούλου, Μ.(επιμ.), *Ερέτρια. Ματιές σε μια αρχαία πόλη. Κατάλογος της Έκθεσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 27 Απριλίου-24 Αυγούστου 2010*, Αθήνα 2010.
- Καραγιώργης 1997: Καραγιώργης, Β., «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», στο Παπαδόπουλος, Θ. (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου, τ.Α'- Αρχαία Κύπρος, Λευκωσία 1997*, 237-285.
- Karageorghis-Stampolidis 1998: Karageorghis, V.-Stampolidis, N. (eds.), *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th -6th cent. B.C.* Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon-Crete, 13-16 May 1997, Athens 1998.
- Karageorghis 1999: Karageorghis, V., «A Cypriot Silver Bowl Reconsidered: 1. The iconography of the decoration», *MMAJ* 34(1999), 13-20.
- Karageorghis et al. 2000: Karageorghis, V.-Mertens, J.R.-Rose, M.E., *Ancient Art from Cyprus, The Cesnola Collection in the Metropolitan Museum of Art*, New York 2000.
- Karageorghis 2001a: Karageorghis, V., «Cyprus and Italy: Introductory Remarks», στο Bonfante, L.-Karageorghis, V.(eds.), *Italy and Cyprus in Antiquity: 1500-450 B.C. Proceedings of an International Symposium held at the Italian Academy for Advanced Studies in America at Columbia University, November 16-18, 2000*, Nicosia 2001, 1-11.
- Karageorghis 2001b: Karageorghis, V., «Some innovations in the burial customs of Cyprus (12th-7th centuries B.C.)», *Eulimene* 2 (2001), 53-65.
- Καραγιώργης 2002: Καραγιώργης, Β., *Κύπρος. Το σπαιροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου 1600-500 π.Χ.* (μτφρ. Μ.Νικολακάκη-Κέντρου-Ε.Παπαθωμά), Αθήνα 2002.

- Karageorghis 2003: Karageorghis, V., «Heroic burials in Cyprus and other Mediterranean Regions», στο Stampolidis-Karageorghis 2003, 339-351.
- Karageorghis 2006: Karageorghis, V., *Aspects of every day life in ancient Cyprus: Iconographic Representations*, Nicosia 2006.
- Karageorghis 2007: Karageorghis, V., «Eating and Drinking in Cyprus, 13th-6th Centuries B.C.» στο Alram-Stern, E.-Nightingale, G.(eds.), *KEIMELION. Elitenbildung und elitärer Konsum von der Mykenischen Palastzeit bis zur Homerischen Epoche (The Formation of Elites and Elitist Lifestyles from Mycenaean Palatial Times to the Homeric Period)*, *Akten des internationalen Kongresses vom 3.bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2007, 257-262.
- Kotsonas 2008: Kotsonas, A., *Eleutherna, Sector III.5. The Archaeology of tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna: The Early Iron Age Pottery*, (ed.Stampolidis, N.), Publications of the University of Crete, Athens 2008.
- Kotsonas 2011: Kotsonas, A., «Ceramic Variability and Drinking Habits in Iron Age Crete», στο Mazarakis Ainian 2011, 943-955.
- Κουράκου-Δραγώνα 1998: Κουράκου-Δραγώνα, Σ., *ΚΡΑΤΗΡ ΜΕΣΤΟΣ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗΣ*, Αθήνα 1998.
- Κούρου 1992: Κούρου, Ν., «Λευκαντί. Ο αρχαιολογικός χώρος που επέβαλε τον επαναπροσδιορισμό των Σκοτεινών Χρόνων», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 42 (1992), 42-46.
- Κούρου 1997: Κούρου, Ν., «Οι οικισμοί των Σκοτεινών Χρόνων», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 63 (1997), 9-15.
- Kourou 2009: Kourou, N., «The Aegean and the Levant in the Early Iron Age. Recent Developments», στο *Interconnections in the Eastern Mediterranean: Lebanon in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the International Symposium, Beirut 2008 (=BAAL Hors-Série VI)*, 2009, 361-374.
- Λαιμού 2010: Λαιμού, Ε., «Λευκαντί», στο Καλιτσάς et al. 2010, 50-61.
- Lang 2007: Lang, F., «House-community-settlement: the new concept of living in Archaic Greece», στο Westgate, R.-Fisher, N.-Whitley, J. (eds.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001(=British School at Athens Studies 15)*, Great Britain 2007, 183-193.
- Lissarrague 1990: Lissarrague, F., «Around the *Krater*: An Aspect of Banquet Imagery», στο Murray 1990, 196-209.
- Lubsen-Admiraal 2004: Lubsen-Admiraal, S.M., *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη. Συλλογή Θάνου Ν.Ζιγίλη*, Αθήνα 2004.
- Luke 1994: Luke, J., «The *Krater*, *Kratos*, and the *Polis*», *G&R* 41 (1994), 23-32.
- Mazarakis Ainian 1988: Mazarakis Ainian, A., «Early Greek Temples: Their Origin and Function», στο Hägg,R.- Marinatos, N.-Nordquist, G. (eds.), *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium at the*

- Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986 (=ActAth 38), Stockholm 1988, 105-119.
- Μαζαράκης Αινιάν 1990: Μαζαράκης Αινιάν, Α., «Λατρευτικά δείπνα στις κατοικίες των αρχόντων των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων» στο *Ο Ομηρικός Οίκος. Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου για την Οδύσσεια, 11-14 Σεπτεμβρίου 1987*, Ιθάκη 1990, 177-199.
- Mazarakis Ainian 1997: Mazarakis Ainian, A., *From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)* (=SIMA 121), Jonsered 1997.
- Μαζαράκης Αινιάν 2000: Μαζαράκης Αινιάν, Α., *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα 2000.
- Mazarakis Ainian 2001: Mazarakis Ainian, A., «From Huts to Houses in Early Iron Age Greece», στο Rasmus Brandt, J.-Karlsson, L. (eds.), *From Huts to Houses. Transformations of Ancient Societies. Proceedings of an International Seminar Organized by the Norwegian and Swedish Institutes in Rome, 21-24 September 1997*, Stockholm 2001, 139-161.
- Μαζαράκης Αινιάν 2004: Μαζαράκης Αινιάν, Α., «Η Συμβολή του Ωρωπού στη Μελέτη των Οικισμών του Αιγαίου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου», στο Σταμπολίδης-Γιαννικουρή 2004, 369-389.
- Mazarakis Ainian 2007: Mazarakis Ainian, A., «Architecture and social structure in Early Iron Age Greece», στο Westgate, R.-Fisher, N.-Whitley, J. (eds.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001*(=British School at Athens Studies 15), Great Britain 2007, 157-168.
- Μαζαράκης Αινιάν 2009: Μαζαράκης Αινιάν, Α., «Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 112 (2009), 18-30.
- Mazarakis Ainian 2011: Mazarakis Ainian, A. (ed.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in memory of William D.E.Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos 2011, vol.II.
- Malkin 1998: Malkin, I., *The Returns of Odysseus. Colonization and Ethnicity*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1998.
- Malkin 2002: Malkin, I., «A Colonial Middle Ground: Greek, Etruscan, and Local Elites in the Bay of Naples», στο Lyons, C.L.-Papadopoulos, J.K. (eds.), *The Archaeology of Colonialism*, USA 2002, 151-181.
- Markoe 1985: Markoe, G., *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean*, Berkeley-Los Angeles-London 1985.
- Matthäus 1998: Matthäus, H., «Cyprus and Crete in the Early First Millennium B.C.», στο Karageorghis-Stampolidis 1998, 127-158.

- Matthäus 1999a: Matthäus, H., «The Greek Symposion and the Near East. Chronology and Mechanisms of Cultural Transfer», στο Docter, R.F.-Moorman, E.M.(eds.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998: Classical Archaeology towards the Third Millennium. Reflections and Perspectives*, v.I (text)(=Allard Pierson Series V.12), Amsterdam 1999, 256-260.
- Matthäus 2000: Matthäus, H., «Crete and the Near East during the Early 1st Millennium B.C.-New investigations on bronze finds from the Idaean Cave of Zeus», στο Καρέτσου, Α. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ.Α2: *Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος*, Ηράκλειο 2000, 267-280.
- McGovern 2003: McGovern, P.E., *Ancient Wine. The search for the origins of viniculture*, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2003.
- Morris 1999: Morris, I., «Negotiated Peripherality in Iron Age Greece. Accepting and Resisting the East», στο Kardulias, N. (ed.), *World-Systems Theory in Practice: Leadership, Production, and Exchange*, Rowman & Littlefield, USA 1999, 63-84.
- Morris 2000: Morris, I., *Archaeology as cultural history*, Blackwell Publishers, Massachusetts-Oxford 2000.
- Muhly 2003: Muhly, J.D., «Greece and Anatolia in the Early Iron Age: The Archaeological Evidence and the Literary Tradition», στο Dever, W.G.-Gitin, S. (eds.), *Symbiosis, Symbolism and the Power of the Past. Proceedings of the Centennial Symposium W.F.Albright Institute of Archaeological Research and American Schools of Oriental Research, Jerusalem, May 29-31, 2000*, Indiana 2003, 23-35.
- Murray 1983a: Murray, O., «The Greek Symposion in History», στο Gabba, E.(ed.), *TRIA CORDA. Scritti in Onore di Arnaldo Momigliano*, Edizioni New Press, Como 1983, 257-272.
- Murray 1983b: Murray, O., «The Symposion as Social Organisation», στο Hägg 1983a, 195-199.
- Murray 1983c: Murray, O., «Symposion and Männerbund», στο Oliva, P.-Frokilovà, A. (eds.), *Concilium Eirene XVI, Proceedings of the 16th International Eirene Conference, Prague 31.08-04.09 1982*, vol.1, Prague 1983, 47-52.
- Murray 1988: Murray, O., «Death and the Symposion», στο *La Parola, L' immagine, La Tomba. Atti del Colloquio Internazionale di Capri* (=AION 10), 1988, 239-255.
- Murray 1990: Murray, O. (ed.), *Symptotica. A Symposium on the Symposium*, Oxford 1990.
- Murray 1990a: Murray, O., «Symptotic History», στο Murray 1990, 3-13.
- Murray 1991: Murray, O., «War and the Symposium», στο Slater 1991, 83-103.
- Murray 1993²: Murray, O., *Early Greece*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1993² (first edition:1978).

- Murray 1994: Murray, O., «Nestor's cup and the origins of the Greek *Symposion*», στο d'Agostino, B.-Ridgway, D.(eds.), *ΑΠΟΙΚΙΑ. I più antichi insediamenti Greci in Occidente: Funzione e modi dell' organizzazione politica e sociale. Scritti in onore di Giorgio Buchner* (=AION, N.S., n.1), Napoli 1994, 47-54.
- Murray 2008: Murray, O., «The *Odyssey* as Performance Poetry», στο Revermann, M.-Wilson, P. (eds.), *Performance, Iconography, Reception. Studies in Honor of Oliver Taplin*, Oxford University Press 2008, 161-176.
- Murray 2009: Murray, O., «The Culture of the *Symposion*», στο Raaflaub, K.A.-Van Wees, H.(eds.), *A Companion to Archaic Greece*, Blackwell Publishing, UK 2009, 508-523.
- Musti 2001: Musti, D., *Il simposio nel suo sviluppo storico*, Laterza, Roma-Bari, 2001.
- Neumann 1999: Neumann, G., «A Cypriot Silver Bowl Reconsidered: 3.The Inscription», *MMAJ* 34(1999), 33-35.
- Nicosia 1969: Nicosia, F., «Il Cinerario di Montescudaio. Proposta per un nuovo restauro», *StEtr* 37 (1969), 367-400.
- Nijboer 2013: Nijboer, A. J., «Banquet, *Marzeah*, *Symposion* and *Symposium* during the Iron Age: Disparity and Mimicry», στο De Angelis, F. (ed.), *Regionalism and Globalism in Antiquity. Exploing Their Limits* (=Colloquia Antiqua 7), 2013, 95-125.
- Osborne 2004: Osborne, R., «Homer's Society», στο Flower, R. (ed.), *The Cambridge Companion to Homer*, Cambridge University Press 2004, 206-219.
- Παπαθανασόπουλος 2002: Παπαθανασόπουλος, Θ., «Θολωτοί τάφοι στην επικράτεια του βασιλείου του Νέστορος», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 82 (2002), 84-95.
- Παπασάββας 2001: Παπασάββας, Γ., *Χάλκινοι υποστάτες από την Κύπρο και την Κρήτη. Τριποδικοί και τετράπλευροι υποστάτες από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως την πρόιμη Εποχή του Σιδήρου*, Λευκωσία 2001.
- Πλάντζος 2011: Πλάντζος, Δ., *Ελληνική Τέχνη και Αρχαιολογία, 1100-30 π.Χ.*, Αθήνα 2011.
- Payne 1931: Payne, H., *Necrocorinthia: a study of Corinthian art in the archaic period*, Oxford 1931.
- Pieraccini 2000: Pieraccini, L., «Families, Feasting, and Funerals: Funerary Ritual at Ancient Caere», *Etruscan Studies* 7 (2000), 35-49.
(στο http://scholarworks.umass.edu/etruscan_studies/vol7/iss1/3)
- Popham 1995: Popham, M., «An engraved Near Eastern bronze bowl from Lefkandi», *OJA* 14 (1995), 103-7.
- Popham-Lemos 1995: Popham, M.R.-Lemos, I.S., «A Euboean Warrior Trader», *OJA* 14 (1995), 151-7.
- Rathje 1983: Rathje, A., «A Banquet Service from the Latin City of Ficana», *AnalRom* 12(1983), 7-29.

- Rathje 1988: Rathje, A., «Manners and Customs in Central Italy in the Orientalizing Period: Influence from the Near East», στο Fischer-Hansen, T.(ed.), *East and West. Cultural Relations in the Ancient World (=Acta Hyperborea 1)*, Copenhagen 1988, 81-90.
- Rathje 1990: Rathje, A., «The Adoption of the Homeric Banquet in Central Italy in the Orientalizing Period», στο Murray 1990, 279-288.
- Rathje 1991: Rathje, A., «Il Banchetto presso i Fenici», *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici, Roma, 9-14 Novembre 1987, Vol.3*, Roma 1991, 1165-8.
- Rathje 1994: Rathje, A., «Banquet and ideology. Some New Considerations About Banqueting at Poggio Civitate», στο De Puma, R.D.-Small, J.P.(eds.), *Murlo and the Etruscans. Art and Society in Ancient Etruria*, The University of Winsconsin Press, 1994, 95-99.
- Rathje 2005: Rathje, A., «Fabulous Feasts», στο Karageorghis, V.-Matthäus, H.-Rogge, S.(eds.), *Cyprus: Religion and Society. From the Late Bronze Age to the End of the Archaic Period. Proceedings of an International Symposium on Cypriot Archaeology, Erlangen, 23-24 July 2004*, Möhnesee, Bibliopolis 2005, 215-223.
- Ridgway 1997: Ridgway, D., «Nestor's cup and the Etruscans», *OJA* 16.3 (1997), 325-344.
- Ridgway 2000²: Ridgway, D., *Οι πρότοι Έλληνες στη Δύση. Η αυγή της Μεγάλης Ελλάδας* (μτφρ. Φ.Αρβανίτης), MIET, Αθήνα 2000².
- Rundin 1996: Rundin, J., «A Politics of Eating: Feasting in Early Greek Society», *AJPh* 117(1996), 179-215.
- Salskov Roberts 1988: Salskov Roberts, H., «Some observations on Etruscan bowls with supports in the shape of Caryatids or adorned by reliefs», στο Fischer-Hansen, T. (ed.), *East and West. Cultural Relations in the Ancient World (=Acta Hyperborea 1)*, Copenhagen 1988, 69-81.
- Sannibale 2003: Sannibale, M., «Το Museo Gregoriano Etrusco και η Νότια Ετρούρια», στο Σταμπολίδης 2003, 166-174.
- Säflund 1980: Säflund, G., «Sacrificial banquets in the "Palace of Nestor"», *OpAth* 13(1980), 237-246.
- Schmitt-Pantel 1990: Schmitt-Pantel, P., «Collective Activities and the Political in the Greek City», στο Murray, O.-Price, S.(eds.), *The Greek City. From Homer to Alexander*, Oxford University Press 1990, 199-213.
- Schuitema 2008: Schuitema, K., «The Origins of the Archaic Greek Symposium: Internal Developments and Near Eastern Influences», στο Baker, S.-Allen, M.-Middle,S.-Poole, K. (eds.), *Food and Drink in Archaeology I*, University of Nottingham Postgraduate Conference 2007, Great Britain 2008, 131-140.
- Sherratt 2004: Sherratt, S., «Feasting in Homeric Epic», *Hesperia* 73 (2004), 301-337.

- Simantoni-Bournia 2011: Simantoni-Bournia, E., «Multi-Storeyed Vases of the Geometric Period», στο Mazarakis Ainian 2011, 971-981.
- Slater 1990: Slater, W.J., «Symptotic Ethics in the *Odyssey*», στο Murray 1990, 213-220.
- Slater 1991: Slater, W.J.(ed.), *Dining in a Classical Context*, University of Michigan Press 1991.
- Small 1994: Small, J.-P., «Eat, Drink and Be Merry. Etruscan banquets», στο De Puma, R.D.-Small, J.P.(eds.), *Murlo and the Etruscans. Art and Society in Ancient Etruria*, University of Wisconsin Press, 1994, 85-94.
- Stampolidis 1990: Stampolidis, N., «Eleutherna on Crete; An Interim Report on the Geometric-Archaic Cemetery», *BSA* 85 (1990), 375-403.
- Σταμπολίδης 1993: Σταμπολίδης, Ν., *Ελεύθερνα, Τομέας III.1. Γεωμετρικά-αρχαϊκά χρόνια*. Οδηγός στην Έκθεση «Το γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας», Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1993.
- Σταμπολίδης 1994α: Σταμπολίδης, Ν., *Ελεύθερνα. Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και Ομηρικά έπη*, Ρέθυμνο 1994.
- Σταμπολίδης 1994β: Σταμπολίδης, Ν., «Πέντε χρόνια ανασκαφικής έρευνας στο Δυτικό Τομέα (III) της Αρχαίας Ελεύθερνας: μια πρώτη αποτίμηση», *Αριάδνη* 7 (1994), 34-59.
- Σταμπολίδης 1996: Σταμπολίδης, Ν., *Ελεύθερα. Τομέας III.3. Αντίποινα, Συμβολή στη μελέτη των ηθών και εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1996.
- Stampolidis 1998: Stampolidis, N., «Imports and Amalgamata: the Eleutherna Experience» στο Karageorghis-Stampolidis 1998, 175-185.
- Σταμπολίδης-Καρέτσου 1998: Σταμπολίδης, Ν.-Καρέτσου, Α. (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Αθήνα 1998.
- Σταμπολίδης 2001: Σταμπολίδης, Ν.(επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά συμποσίου, Ρόδος 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2001.
- Σταμπολίδης 2001α: Σταμπολίδης, Ν., «Οι ταφικές πυρές στην αρχαία Ελεύθερνα. Αφορμή για επανεξέταση», στο Σταμπολίδης 2001, 187-200.
- Σταμπολίδης 2003: Σταμπολίδης, Ν.(επιμ.), *Πλόες...Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις Λαών της Μεσογείου, 16^{ος} - 6^{ος} αι. π.Χ.*, Αθήνα 2003.
- Σταμπολίδης 2003α: Σταμπολίδης, Ν., «Μια περιληπτική ματιά στη Μεσόγειο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου», στο Σταμπολίδης 2003, 41-79.
- Stampolidis-Karageorghis 2003: Stampolidis, N.-Karageorghis, V.(eds.), *ΠΛΟΕΣ. Sea Routes. Interconnections in the Mediterranean 16th-6th Centuries B.C. Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete, September 29-October 2 2002*, Athens 2003.

- Σταμπολίδης-Γιαννικουρή 2004: Σταμπολίδης, Ν.-Γιαννικουρή, Α.(επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004.
- Σταμπολίδης 2004a: Σταμπολίδης, Ν., «Ελεύθερα. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», στο Σταμπολίδης-Γιαννικουρή 2004, 51-75.
- Σταμπολίδης 2004b: Σταμπολίδης, Ν. (επιμ.), *Ελεύθερα. Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη*, Αθήνα 2004.
- Σταμπολίδης 2005-6: Σταμπολίδης, Ν., «Από την Ελεύθερα και το Ιδαίον: Μια απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών», *Eulimene* 6-7 (2005-6), 183-205.
- Stampolidis 2007: Stampolidis, N., «The “Shields”: An Eleuthernian view to the Idaean Cave», στο Betancourt, P.P.-Nelson, M.C.-Williams, H. (eds.), *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, INSTAP Academic Press 2007, 299-314.
- Σταμπολίδης 2008: Σταμπολίδης, Ν., *Αρχαία Ελεύθερα, Δυτικός Τομέας*, Αθήνα 2008.
- Stampolidis 2011: Stampolidis, N., «Lux Cretensis: A Cretan Contribution to the Revision of the so-called Dark Ages», στο Mazarakis Ainian 2011, 759-768.
- Steel 1998: Steel, L., «The social impact of Mycenaean imported pottery in Cyprus», *BSA* 93 (1998), 285-296.
- Steel 2004: Steel, L., «A goodly feast...a cup of mellow wine. Feasting in Bronze Age Cyprus», *Hesperia* 73 (2004), 281-300.
- Strøm 2001: Strøm, I., «Cypriot Influences on Early Etruscan Banqueting Customs?» στο Bonfante, L.-Karageorghis, V.(eds.), *Italy and Cyprus in Antiquity:1500-450 B.C. Proceedings of an International Symposium held at the Italian Academy for Advanced Studies in America at Columbia University, November 16-18, 2000*, Nicosia 2001, 361-376.
- Τέγου 2001: Τέγου, Ε., «Θολωτός τάφος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην Πανιάνασσα Αμαρίου Ν.Ρεθύμνης» στο Σταμπολίδης 2001, 121-153.
- Τζιφόπουλος 2012: Μπέσιος, Μ.-Τζιφόπουλος, Γ.-Κοτσώνας, Α., *Μεθώνη Περίας I: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το “Υπόγειο” της Μεθώνης Περίας στη Μακεδονία*, (επιμ. Τζιφόπουλος, Γ.), Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2012. (στο http://ancdialects.greeklanguage.gr/sites/default/files/studies/methoni_pierias_1.pdf)
- Torelli 1989: Torelli, M., «Banchetto e Simposio nell’ Italia arcaica: Qualche nota» στο Longo, O.-Scarpi, P. (eds.), *HOMO EDENS I. Regimi, miti e pratiche dell’ alimentazione nella civiltà del Mediterraneo*, Milano 1989, 301-310.
- Τουλούπα 1992: Τουλούπα, Έ., «Εύβοια. Ιστορικοί χρόνοι», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 42 (1992), 26-28.
- Τουποπούλου 2004: Τουποπούλου, Μ., «Μία περίπτωση πρώιμων Συμποσίων ή απλώς Ηρωολατρείας; Γεωμετρική Ανακατάληψη στο

- Χαλασμένο Ιεράπειρας», στο Σταμπολίδης-Γιαννικουρή 2004, 127-142.
- Tuck 1994: Tuck, A., «The Etruscan Seated Banquet: Villanovan Ritual and Etruscan Iconography», *AJA* 98 (1994), 617-628.
- Tzavella-Evjen 1983: Tzavella-Evjen, H., «Homeric Medicine», στο Hägg 1983a, 185-8.
- Ψάλτη 2010: Ψάλτη, Αθ., «Επιφανής ταφή των γεωμετρικών χρόνων στην αρχαία αγορά της Ερέτριας», στο Καλτσάς et al. 2010, 315-317.
- Ψάλτη 2011: Ψάλτη, Αθ., «Νέος εικονιστικός κρατήρας από τη Γεωμετρική Ερέτρια: ο κρατήρας των *Μελαιυῶν Ἵππων*», στο Mazarakis Ainian 2011, 873-887.
- Van Wees 1995: Van Wees, H., «Princes at Dinner. Social Event and Social Structure in Homer», στο Crielaard, J.P.(ed.), *Homeric Questions. Essays in Philology, Ancient History and Archaeology, Including the papers of a Conference organized by the Netherlands Institute at Athens (15 May 1993)*, Amsterdam 1995, 147-182.
- Van Wees 1998: Van Wees, H., «Greeks bearing arms. The state, the leisure class, and the display of weapons in archaic Greece», στο Fischer, N.-Van Wees, H. (eds.), *Archaic Greece. New approaches and new evidence*, USA 1998, 333-378.
- Vella 2010: Vella, N., «“Phoenician” Metal Bowls: Boundary Objects in the Archaic Period», *Bollettino di Archeologia On Line* 1 (2010), 22-37. Ανακοίνωση στα πλαίσια του συνεδρίου: *Punic Interactions: cultural, technological and economic exchange between Punic and other cultures in the Mediterranean. Proceedings of the XVII International Congress of Classical Archaeology, Rome 22-26 September 2008* (υπό έκδοση).
(στο http://151.12.58.75/archeologia/bao_document/articoli/5_VELLA.pdf)
- Verdan 2010a: Verdan, S., «Η γένεση της Ερέτριας» στο Καλτσάς et al. 2010, 63-8.
- Verdan 2010b: Verdan, S., «Στις ρίζες του ελληνικού αλφαβήτου» στο Καλτσάς et al. 2010, 69-70.
- Verdan 2010c: Verdan, S., «Το ιερό του Απόλλωνος Δαφνηφόρου» στο Καλτσάς et al. 2010, 239-247.
- Vetta 1983: Vetta, M., «Poesia simposiale nella Grecia arcaica e classica», στο Vetta, M. (eds.), *Poesia e simposio nella Grecia antica*, Roma-Bari 1983, pp. XIII-LX.
- Wallace 2004: Wallace, S., «Η Διάταξη των Οικισμών και οι Κοινωνικο-Οικονομικές Αλλαγές στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», στο Σταμπολίδης-Γιαννικουρή 2004, 1-10.
- Węcowski 2002a: Węcowski, M., «Homer and the origins of the Symposium», στο Montanari, F.(ed.), *Omero tremila anni*

- dopo. *Atti del Congresso di Genova, 6-8 luglio 2002* (=Storia e Letteratura v.210), Roma 2002, 625-637.
- Węcowski 2002b: Węcowski, M., «Towards a definition of the Symposion», στο Derda, T. - Urbanik, J. - Węcowski, M. (eds.), *EYEPTECIAC XAPIN. Studies presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by their Disciples* (=The Journal of Juristic Papyrology, Suppl. I), Warsaw 2002, 337-361.
- Węcowski 2011: Węcowski, M., *Symposion, or Drinking Together. The Rise of the Greek Aristocratic Banquet (9th to 7th century B.C.)*, 351-359. Περίληψη στην αγγλική της μονογραφίας: *Sympozjon, czyli wspólne picie. Początki greckiej biesiady arystokratycznej (IX-VII wiek p.n.e.)*, Warszawa 2011, Wydawnictwo Sub Lupa.
(στο http://www.academia.edu/780796/Symposion_or_drinking_together._The_rise_of_the_Greek_aristocratic_banquet_9th_to_7th_century_B.C._)
- Węcowski 2012: Węcowski, M., «When did the *Symposion* Rise? Some archaeological considerations regarding the emergence of the Greek aristocratic banquet», *APXAIOTHNΩΣΙΑ* 16, 1-3 (2010-2012), 19-48.
- Whitley 1991: Whitley, J., *Style and Society in Dark Age Greece. The changing face of a pre-literate society, 1100-700 B.C.*, Cambridge University Press 1991.
- Whitley 2002: Whitley, J., «Objects with Attitude: Biographical Facts and Fallacies in the Study of Late Bronze Age and Early Iron Age Warrior Graves», *CAJ* 12 (2002), 217-232.
- Whittaker 2008: Whittaker, H., «The role of Drinking in Religious Ritual in the Mycenaean Period», στο Hitchcock-Laffineur-Crowley 2008, 89-96.
- Winther 1997: Winther, H.C., «Princely Tombs of the Orientalizing Period in Etruria and *Latium Vetus*», στο Andersen, H.D.-Horsnæs, H.W.-Houby-Nielsen, S.-Rathje, A. (eds.), *Urbanization in the Mediterranean in the 9th to 6th Centuries B.C.* (=Acta Hyperborea 7), Copenhagen 1997, 423-446.
- Wright 1995: Wright, J.C., «Empty Cups and Empty Jugs: The Special Role of Wine in Minoan and Mycenaean Societies», στο McGovern, P.-Fleming, St.-Katz, S. (eds.), *The Origins and Ancient History of Wine* (=Food & Nutrition in History and Anthropology Series vol.11), Amsterdam 1995, 287-309.
- Wright 2004a: Wright, J.C., «The Mycenaean Feast. An Introduction», *Hesperia* 73 (2004), 121-132.
- Wright 2004b: Wright, J.C. «A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society», *Hesperia* 73 (2004), 133-178.
- Wright 2004c: Wright, J.C., «Mycenaean Drinking Services and Standards of Etiquette», στο Halstead, P.-Barrett, J.C. (eds.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*

- (=*Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 5), Oxford 2004, 90-104.
- Χατζή-Βαλλιάνου 2004: Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., «Ομηρικά Στοιχεία στην Ακρόπολη Σμαριού», στο Σιαμπολίδης-Γιαννικουρή 2004, 105-126.
- Yasur-Landau 2008: Yasur-Landau, A., «Hard to Handle: Aspects of Organization in Aegean and Near Eastern Feasts», στο Hitchcock-Laffineur-Crowley 2008, 353-358.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

AA=	Archäologischer Anzeiger
ActAth=	Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae. Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen
Acta Hyperborea=	Acta Hyperborea. Danish Studies in Classical Archaeology
Aegaeum=	Aegaeum: Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège
AJA=	American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America
AJPh=	American Journal of Philology
AION=	Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli. Dipartimento di studi del mondo Classico e Mediterraneo Antico. Sezione di Archeologia e Storia Antica
Akroterion=	Journal for the Classics in South Africa
AnalRom=	Analecta Romana Instituti Danici
BAAL=	Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises
BÉFAR=	Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome
BiblArch=	Biblical Archaeologist
BSA=	Annual of the British School at Athens
Cahier=	Cahier du Centre d'Études Chypriotes
CAJ=	Cambridge Archaeological Journal
Coll.CJB=	Collection du Centre Jean Bérard
Etruscan Studies=	Etruscan Studies. Journal of the Etruscan Foundation
ErlSr=	Eretz-Israel. Archaeological, Historical and Geographical Studies. Israel Exploration Society
Eulimene=	Ευλιμένη, Εκδόσεις της Μεσογειακής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Ρέθυμνο
G&R=	Greece and Rome
Glotta=	Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache
Hesperia=	Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
JAnthArch=	Journal of Anthropological Archaeology
MMAJ=	Metropolitan Museum of Art Journal
OJA=	Oxford Journal of Archaeology
OpArch=	Opuscula Archaeologica
OpAth=	Opuscula Atheniensi. Annual of the Swedish Institute at Athens
SIMA=	Studies in Mediterranean Archaeology
StEtr=	Studi etruschi. Istituto Nazionale di Studi Etruschi ed Italici
Topoi=	Topoi: Orient-Occident, Maison de l'Oriente et de la Mediterranee